

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НАПН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НАПН УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПАЛАГНЮК ОЛЬГА ВАСИЛІВНА

УДК: УДК: 316.62:27-423.7

ДИСЕРТАЦІЯ

**ХРИСТИЯНСЬКІ НАСТАНОВЛЕННЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ
СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ**

19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. В. Палагнюк

Науковий керівник – Коробка Лариса Миколаївна, кандидат психологічних наук,
доцент, старший науковий співробітник

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Палагнюк О. В. Християнські настановлення як чинник формування соціальної відповідальності особистості. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. – Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ, 2019.

Дослідження виконано в межах науково-дослідної роботи лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Соціально-психологічні чинники подолання бідності як стилю життя» (2011–2015 рр., державний реєстраційний номер 0111U001263), «Психологічні стратегії адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту» (2016–2018 рр., державний реєстраційний номер 0116U003300).

Дисертаційна робота є самостійним, цілісним і завершеним дослідженням, яке містить нові науково обґрунтовані теоретичні та практичні результати. В ній представлено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми впливу християнських настановлень на формування соціальної відповідальності особистості. Показано, що проблема соціальної відповідальності та чинників її формування в контексті розбудови правової держави і громадянського суспільства в Україні набуває все більшого значення, як одна з найбільш актуальних в сучасній соціальній психології.

Висвітлено стан розробки проблеми соціальної відповідальності та соціальних настановлень особистості, зокрема здійснено концептуалізацію християнських настановлень у соціально-психологічному і світоглядному контекстах та обґрунтовано розгляд цих настановлень як чинника формування соціальної відповідальності особистості. Теоретичне узагальнення результатів дослідження дало можливість зробити такі висновки.

В психології численні дослідження обґрунтовують відповідальність як одну із сутнісних властивостей особистості, яка виступає внутрішньою умовою

організації життя і діяльності людини, істотно впливає на особливості становлення особистості в цілому, сприяє ефективному перебігу процесів саморозвитку та ефективного життєздійснення.

Зазначено, що соціальна відповідальність представляє собою завершену розвинену структуру, яка включає мотиваційно-афективну, когнітивну, діяльнісно-поведінкову та морально-духовну складові та розуміється нами як стійке особистісне утворення, що виражає ціннісне ставлення особистості до інших людей, навколишнього світу, до самого себе; визначає соціально належну поведінку на основі прийняття духовних і моральних цінностей, особливостей свого вибору (як суб'єкта соціально відповідальної поведінки) й усвідомлення значущості її наслідків.

Показано, що в контексті проблеми формування соціальної відповідальності на особливу увагу заслуговує така соціальна група, як молодь, проявом головної соціальної якості якої є міра досягнення нею соціальної суб'єктності, здатності впроваджувати морально-етичні, економічні, правові, психологічні принципи демократичного розвитку суспільства.

Зазначено, що проблема соціальної відповідальності тісно пов'язана з розвитком моральної і світоглядної сфер особистості, важливим компонентом яких є настановлення як готовність до соціальної активності й відповідальності як результату цієї активності. За результатами аналізу соціальних настановлень визначено ті, які пов'язані із релігійною духовністю, із християнською мораллю – християнські настановлення. Ці настановлення виражають особистісну позицію, усвідомлений стан буття, діяльне ставлення людини до світу в цілому і своєї самореалізації в ньому, зокрема.

На основі комплексного аналізу здійснено концептуалізацію християнських настановлень у соціально-психологічному та світоглядному контекстах та визначено їх як світоглядні настановлення, які виступають потребою і готовністю ставитись й діяти стосовно людей, подій, явищ, життя,

себе, Бога на основі християнської моралі, заснованої на вірі і любові до Бога та ближнього.

Представлено результати емпіричного дослідження особливостей впливу християнських настановлень на структурно-змістові характеристики соціальної відповідальності студентської молоді та розкрито соціально-психологічний зміст типів соціальної відповідальності особистості (СВО).

За результатами дослідження сформованості досліджуваних соціальних настановлень – правових, споживацьких, авторитарних та християнських, встановлено, що в студентському молодіжному середовищі найбільш вираженими виявились ХН в порівнянні з ПН, СН, АН, що дало підстави подальшого їх вивчення. За допомогою багатомірного шкалування методом ALSCAL виокремлено 4-компонентну структуру ХН – «Благо суспільства», «Моральність», «Повага до людини» і «Правдивість», за компонентами якої диференційовано суттєві соціально-психологічні характеристики ХН – як потреба і готовність до правдивості життя, морального вдосконалення, як повага до людини та її гідності, а також визнання суспільного блага як сфери реалізації власної релігійної поведінки.

Доведено, що прояв християнських настановлень та соціальної відповідальності студентської молоді істотною мірою опосередковується змістом релігійного самовизначення, мірою дотримання релігійних обрядів та конфесійною належністю. Проте характер опосередкування не є однорідним. Зокрема, прояв ХН та ПН, а також «Альтруїстичних емоцій», «Морально-етичних цінностей» та «Загального рівня соціальної відповідальності» значущо вищий у групах, що визнають себе релігійними, дотримуються постійно, періодично або як явища культури релігійних практик і належать до певних християнських конфесій.

Разом з тим, інші показники СВО залежно від вказаних змінних не демонструють виразних патернів опосередкованості. Крім того, прояв ХН не залежить від віку. Однак такі показники СВО, як «Екзистенційна

відповідальність», «Альтруїстичні емоції», «Морально-етичні цінності» та «Загальний рівень соціальної відповідальності», з віком зростають. Прояв «Моральності» є вищим у представниць жіночої статі. Крім того, жінки більш схильні проявляти послух і бути релігійними, а у чоловіків більше сформована правова свідомість та почуття справедливості (ПН). За показниками СВО виявлено, що дівчатам більше притаманна «Інтуїція в морально-етичній сфері», а хлопці переважають за всіма іншими показниками СВО.

Встановлено, що християнські настановлення виступають значущим чинником формування соціальної відповідальності особистості. Зокрема, компонент ХН «Благо суспільства» та «Повага до людини» впливають на підвищення усіх показників СВО. Дія компонента ХН «Моральність» не однорідна. Зокрема, християнська моральність сприяє підвищенню розуміння сутності моральних категорій добра і зла, вмінню дати моральну оцінку власним вчинкам. Водночас згаданий компонент не достатньо задіяний, коли йде мова про формування морально-етичних цінностей та показника загальної відповідальності. За результатами дисперсійного аналізу зроблено висновок, що найбільший прояв таких показників СВО, як «Інтуїції в морально-етичній сфері», «Морально-етичних цінностей», «Альтруїстичних емоцій», «Загального рівня соціальної відповідальності» пов'язаний із високим чи середнім рівнем вираженості ХН, що доводить його значущу роль у формуванні різних аспектів соціальної відповідальності.

За результатами кластерного аналізу методом Варда виокремлено типи соціальної відповідальності студентської молоді: дифузний, інтуїтивно-емоційний, альтруїстично спрямований та суб'єктно-вчинковий типи СВО.

Найвищі значення «Загального рівня соціальної відповідальності» та її показників виявлено у респондентів суб'єктно-вчинкового типу відповідальності, найнижчі – в осіб з дифузним типом, другу і третю позиції відповідно займають респонденти інтуїтивно-емоційного та альтруїстично спрямованого типів СВО.

Встановлено, що рефлексивні здібності притаманні респондентам зі сформованими морально-етичними переконаннями, відповідним досвідом та рівнем розвитку моральної сфери особистості, з однієї сторони, і соціальної компетентності – з іншої. Проте здатність розрізняти «добро-зло», давати моральну оцінку власним вчинкам, потреба рефлексувати на тему моралі найменше притаманна особам дифузного та інтуїтивно-емоційного типу СВО. «Інтуїція в морально-етичній сфері», як доводять отримані результати, проявляє себе як якість, що значною мірою обумовлює змістові особливості морально-етичної зрілості, що характеризують інтуїтивно-емоційний та альтруїстично спрямований типи СВО. У разі коли поведінка особистості детермінована усвідомленими чинниками (цінностями, переконаннями) або ж, навпаки, ситуативними потребами – інтуїтивні здібності втрачають свої «позиції», що виявилось характерним для суб'єктно-вчинкового та дифузного типів СВО відповідно. Отримані результати також вказують на значення екзистенційної відповідальності для формування готовності і усвідомлення потреби бути відповідальним. Проте, ані представники інтуїтивно-емоційного, ані дифузного типу відповідальності не виявили дану якість на значущому рівні.

«Альтруїстичні емоції» виступають суттєвою характеристикою більшості типів СВО, окрім дифузної. Проте якщо в межах інтуїтивно-емоційного та альтруїстично спрямованого типу відповідальності показники цього параметру перебувають відповідно на середньому та вище середнього рівні, то її найвищі значення притаманні особам суб'єктно-вчинкового типу СВО. Доброзичливість найменше притаманна досліджуваним із дифузним типом, як і прояв компоненту СВО «Морально-етичні цінності», тоді як найбільше він проявлений у респондентів суб'єктно-вчинкового типу, дещо менше – у тих, кому притаманний альтруїстично спрямований тип СВО та в осіб із інтуїтивно-емоційним типом СВО.

Виявлені статистично значущі відмінності за мірою вираженості практично усіх показників СВО, ХН та інших соціальних настановлень між представникам

різних типів відповідальності засвідчили відповідну диференціацію за рівнями сформованості досліджуваного феномену та показали актуальність підвищення у студентської молоді як загального рівня відповідальності, так і окремих її характеристик, що було реалізовано шляхом впровадження корекційно-розвивальної програми, спрямованої на підвищення СВО, актуалізацію та активізацію позитивного потенціалу християнських і правових настановлень та корекцію негативних аспектів авторитарних і споживацьких настановлень.

Аналіз результатів апробації програми здійснено за об'єктивним (кількісні зміни показників) і суб'єктивно-оцінним (рефлексивна оцінка учасниками результатів роботи оцінка інформативної насиченості програми, та можливості застосування набутих навичок і вмінь) критеріями. Результати впровадження програми засвідчили її ефективність щодо підвищення соціальної відповідальності студентської молоді і доцільність подальшого практичного її застосування.

Ключові слова: соціальна відповідальність особистості, християнські настановлення, моральність, повага до людини, благо суспільства, правдивість, типи соціальної відповідальності

SUMMARY

Palagniuk O. V. Christian attitudes as a factor of the person's social responsibility formation. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for Candidate Degree in Psychological Sciences in specialty 19.00.05 – social psychology; psychology of social work. – Institute for Social and Political Psychology of National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, 2019.

The research was carried within the research work of the Laboratory of Psychology of the Masses and Communities of the Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine “Socio-psychological factors of overcoming poverty as a lifestyle” (2011–2015, state registration number 0111U001263), “Psychological strategies for adapting

communities to the conditions and consequences of military conflict”(2016–2018, state registration number 0116U003300).

The dissertation shows a theoretical generalization and a new solution to the scientific issues of the Christian attitudes influence on the formation of the person's social responsibility. It is presented that the problem of social responsibility and the factors of its formation in the context of the constitutional state and the civil society development in Ukraine becomes more important, as one of the most urgent in the modern social psychology.

The study highlights the development state of the social responsibility and social attitudes of the person, in particular conceptualization of Christian attitudes in the social, psychological and worldview contexts is carried out and the consideration of these attitudes as a factor of the person social responsibility formation is focused. The theoretical framework of the results enables us to make the following conclusions.

In psychology, numerous studies ground the responsibility as one of the individual essential properties, which is an internal condition for the organization of life and human activity, significantly influences the peculiarities of becoming a human being as a whole, provides the effective progress of self-development and effective life realization.

It is noted that the social responsibility of the person is a complete developed structure, which includes motivational, affective, cognitive, behavioral and moral, spiritual components and is regarded as a stable individual formation, which expresses the person value attitude to other people, to the world, to himself/herself; determines socially appropriate behavior, spiritual and moral values acceptance, their choice peculiarities (as a socially responsible behavior subject) and awareness of its consequences significance.

In the context of the social responsibility formation problem, the special attention is paid to such social group as youth, manifestation of the main social quality which is a measure of social subjectivity achievement, ability to introduce moral and ethical, economic, legal and psychological principles of democratic society development. It is

researched that the problem of social responsibility is closely related to the development of the individual moral and ideological spheres, where an important component is the attitudes the social activity and responsibility readiness with of this activity in result.

The comprehensive analysis of the social attitude research identified that Christian attitudes are connected with religious spirituality, with Christian morality. It is stated that Christian attitudes express personal position, conscious objective reality, active attitude of a person towards the world in general and in particular, the self-realization. Their development or change depends on the vital significance, which indicates the connection with the individual formation as the subject of realization in life. On the basis of a complex analysis, it is carried out the conceptualization of Christian attitudes in socio-psychological and world-view contexts. Christian attitudes are defined as worldview precepts that are required and willing to refer and act on people, events, phenomena, life, oneself, God according to Christian morality based on faith and love for God and neighbor.

The empirical study results of the influence of Christian attitudes on the structural and semantic characteristics of the student youth social responsibility are presented, as well as the socio-psychological content of the personality social responsibility types (PSR) is shown.

According to the investigations of the study about the formation of the studied social attitudes: legal (LH), consumer (CH), authoritarian (AH) and Christian (CH), it was found that CN in the student youth environment were the most shown compared to LH, CH, AH, which gave grounds to their further study. ALSCAL multidimensional scaling distinguishes the 4-component structure of CH - the "Society Benefit ", "Morality", "Respect for Humanity" and "Truthfulness", the components of which differentiate the essential socio-psychological characteristics of CH is as the need and willingness to be true to life, moral improvement, as a respect for an individual and the dignity, as well as recognition of the public good as a realization sphere of one's own religious position.

It is proved that manifestation of Christian attitudes and social responsibility of student youth is substantially mediated by the content of religious self-determination, the degree of the religious rites and confessional identity observance. However, the nature of the mediation is not uniform. In particular, the manifestation of CH and LH, as well as "Altruistic emotions", "Moral and ethical values" and "General level of social responsibility" which are significantly higher in groups that recognize themselves as religious, are constantly, periodically or as cultural phenomena of religious practices and belong to the certain Christian denominations.

Furthermore, other PSR indicators, depending on the specified variables, do not demonstrate clear patterns of mediation. In addition, the manifestation of CH does not depend on age. However, such PSR indicators as "Existential Responsibility", "Altruistic Emotions", "Moral and Ethical Values", and "Overall Level of Social Responsibility" are increasing with age. The manifestation of "Morality" is higher in female. In addition, female are more likely to be obedient and religious, while male are more likely to have legal awareness and sense of justice (SJ). According to PSR indicators, it is revealed that girls are more inherent in "Intuition in the moral and ethical sphere", and boys prevail in all other PSR indicators.

It is established that Christian attitudes are the significant factor in the individual social responsibility formation. Particularly, the CH component "Society Benefits" and "Respect for Humanity" influence the increase of all PSR indicators. The effect of the Morality component is not homogeneous. In particular, Christian morality promotes an understanding of the moral categories essence of good and evil, the ability to give a moral assessment of their acts. Simultaneously, the mentioned component is not sufficiently involved when it comes to the moral and ethical values formation and an indicator of overall responsibility. The results of the variance analysis concluded that the greatest manifestation of such indicators of PSR, as "Intuition in the moral and ethical sphere", "Moral and ethical values", "Altruistic emotions", "General level of social responsibility" is associated with a high or an average level of CH expression, proving a particular role in the various aspects of social responsibility improvement.

According to the cluster analysis results, the types of social responsibility of the youth by Varda method there are distinguished such PSR types as: diffuse, intuitive and emotional, altruistically directed and subject and action. Respondents of the subject and action type of responsibility were found to have the highest values of the "The social responsibility general level" and its indicators, and the lowest was in the group with diffuse, second and third positions, accordingly the respondents of intuitive, emotional and altruistically directed PSR types referred to them.

It was found that the reflexive abilities are inherent in the respondents with the formed moral and ethical beliefs, relevant experience and level of development of the individual moral sphere, on the one hand, and social competence is on the other. However, the ability to distinguish between good and evil, to give moral judgment to one's own actions, and the need to reflect on the theme of morality is least inherent in persons of diffuse and intuitive-emotional PSR type. "Intuition in the moral and ethical sphere", as the studies show, manifests itself as a quality, which largely determines the substantive features of moral and ethical maturity that characterize the intuitively emotional and altruistically oriented PSR types. When individual behavior is determined by conscious factors (values, beliefs) or, on the contrary, by situational needs, intuitive abilities lose their "positions", which was characteristic of subject-action and diffuse PSR types.

The results also indicate the value of existential responsibility for creation readiness and awareness of the need to be responsible. However, neither the intuitive emotional nor the diffuse responsibility type revealed this quality at a special level.

"Altruistic emotions" are an essential characteristic of most PSR types, except for diffuse ones. However, if within the intuitive-emotional and altruistically directed type of responsibility the indicators of this parameter are respectively at the average and above the average level, then its highest values are inherent to persons of the subject-action of PSR type. Friendliness is least character for the researched issues with diffuse type, as well as manifestation of the "Moral and Ethical Values" component, whereas it is most shown in the respondents of the subject-action type, less it is in those

who are characterized by altruistically oriented PSR and in individuals with emotional PSR type.

Identified statistically significant differences in terms of the severity of virtually all PSR indicators, CH and other social attitudes between the representatives of different types of responsibility identified a corresponding differentiation in the formation levels of the phenomenon under study. The obtained results showed the relevance of increasing in student youth both the general level of responsibility and some of its characteristics, which was realized through the introduction of a correction and development program aimed at updating and activating the positive potential of Christian and legal attitudes and negative aspects correction of authoritarian and customer homilies.

The results of the approbation were analyzed according to the objective (quantitative changes of indicators) and subjective and evaluative (reflexive assessment by the participants of the work evaluation results of informative program intenseness, and the possibility of applying the acquired skills and abilities) criteria. The results of program implementation testified its effectiveness in increasing the social responsibility of college students and the expediency of its further practical application.

Keywords: social responsibility of the person, Christian attitudes, morality, respect for the person, good of the society, truthfulness, types of social responsibility.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

А) Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

Публікації у наукових фахових виданнях затверджених МОН України:

1. Палагнюк О. В. Тренінг актуалізації християнських настановлень як чинника формування соціальної відповідальності особистості / О.В. Палагнюк //Актуальні проблеми психології. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія /за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К. : Ін-т псих. імені Г.С. Костюка НАПН України, 2019. – Т.І. – Вип. 53. – С. 86-92.

2. Палагнюк О. В. Психосоціальні особливості християнських релігійних настановлень в контексті формування соціальної відповідальності особистості /О.В.Палагнюк // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології ; [ред. колегія : Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко та ін.]. – К. : Міленіум, 2016. – Вип. 3 (17). – С. 125-139.

3. Палагнюк О. В. Особливості формування соціальної відповідальності студентської молоді в контексті суспільних трансформацій / О.В. Палагнюк // Зб. наук. праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського нац. ун-ту імені Василя Стефаника, 2013. – Вип. 18. – Ч. 1. – С. 67-75.

4. Палагнюк О. В. Соціальне утриманство як життєва стратегія студентської молоді /О.В. Палагнюк //Зб. наук. праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського нац. ун-ту імені Василя Стефаника, 2013. – Вип. 18. – Ч. 2. – С. 26-34.

5. Палагнюк О. В. Формування соціальної відповідальності в особистості: аналіз в умовах українського суспільства /О.В. Палагнюк // Зб. наук. праць:

філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського нац. ун-ту імені Василя Стефаника, 2012. – Вип. 17. – Ч. 1. – С. 38-46.

6. Палагнюк О. В. Особливості взаємозв'язку між соціальною відповідальністю і християнськими релігійними настановленнями студентської молоді / О.В. Палагнюк // Зб. наук. праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського нац. ун-ту імені Василя Стефаника, Вип. 17. – Ч. 2. – 2012. – С. 13-21.

7. Палагнюк О. В. Соціально-психологічні особливості рівнів сформованості християнських релігійних настановлень студентської молоді /О.В. Палагнюк //Проблеми сучасної психології : Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського націон. ун-ту імені Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 18. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – С. 602-614.

Публікації у виданнях, які входять до міжнародних наукометричних баз:

8. Палагнюк О. В. Потенціал християнських настановлень в контексті формування соціальної відповідальності особистості: науково-методичний аналіз /О.В. Палагнюк // Науковий журнал «Молодий вчений». – Херсон : ТОВ Видавничий дім «Гельветика», 2019. – №6 (70) червень. – С. 96-102.

Публікації у зарубіжних наукових виданнях:

9. Палагнюк О. В. Соціально-психологічні чинники формування соціальної відповідальності особистості: теоретико-методичні аспекти / Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, – III (22) – Issue: 45, 2015. – С. 96-103.

10. Palahnyuk O.V. Occupational Training and Family Relationships of Students in conditions of Personal Crisis [Електронний ресурс] /M. Oliynyk, O.V.Palahnyuk // International Journal of Social and Educational Innovation (IJSEIro). – Volume 2. – Issue3. – 2015. – S.125-134. – Режим доступу: www.ijsei.wgz.ro

Б) Опубліковані праці апробаційного характеру:

11. Палагнюк О. В. Тренінг соціальної відповідальності як засіб особистісно-професійного становлення у сучасному освітньому просторі /О.В. Палагнюк //Технології професійної підготовки фахівців у сучасному освітньому просторі : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Чернівці, 17 травня 2019 р.) – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2019. – с. 281-284.

12. Палагнюк О. В. Тренінг соціальної відповідальності фахівців освітньої галузі як засіб особистісно-професійного становлення /О.В. Палагнюк //Розвиток особистості дитини та учителя в сучасному освітньому просторі : досвід, проблеми та перспективи: Матеріали міжвузівської (заочної) науково-практичної конференції (27 лютого 2019 р.) – Хмельницький : Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, 2019. – С. 139-142.

13. Палагнюк О. В. Соціальна відповідальність як особистісно-професійна якість майбутнього педагога в контексті концепції Нової української школи /О.В. Палагнюк // Актуальні проблеми початкової освіти та інклюзивного навчання : Збірник тез III Міжнародної науково-практичної конференції (3-4 травня 2018 р.) – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2018. – С. 76-78.

14. Палагнюк О. В. Соціальна відповідальність як особистісно-професійна якість майбутнього педагога /О.В. Палагнюк // Якісна освіта в Україні: тенденції, проблеми, перспективи: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Чернівці, 26-28 жовтня 2017 р.) – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2017. – С. 203-208.

15. Палагнюк О. В. Психосоціальні чинники формування соціальної відповідальності особистості в умовах суспільної кризи /О.В. Палагнюк // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми та перспективи розвитку дошкільної освіти і професійної підготовки педагогічних кадрів у контексті євро інтеграційних процесів», 12-13 травня 2016 року. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2016. – С. 117-121.

16. Палагнюк О. В. Социальная ответственность личности: теоретический анализ в контексте целостного подхода в психологи / Практическая психология: от фундаментальных исследований до инноваций: материалы VII Международной научно-практической конференции – Тамбов. – 2012. – С. 57-62.

17 Палагнюк О. В. Перспективи дослідження впливу християнських релігійних установок на формування соціальної відповідальності особистості //Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів : у 3-х томах. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – Вип. 11. – Т. 1. –С. 68-69.

18. Палагнюк О. В. Релігійність як характеристика інтимно-особистісної сфери життя студентської молоді: соціально-психологічний аналіз /О.В. Палагнюк //Patologiespołeczne w śrhwawchym: zagrożenia, profilaktyka, wychowanie, edukacja, pracasocjalna (konteksty ukraińsko-polskie). – Rzeszów. – 2013. – С. 98-106.

19. Палагнюк О. Психосоціальні особливості формування соціально орієнтованих християнських релігійних настановлень студентській молоді в Україні / О. Палагнюк // Вісник Київського інституту бізнесу та технологій. –Вип. 3. – Київ, 2012. – С. 82-87.

ЗМІСТ

ВСТУП	20
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСЬКИХ НАСТАНОВЛЕНЬ ЯК ЧИННИКА ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ	28
1.1. Теоретичний аналіз проблеми соціальної відповідальності особистості	28
1.2. Соціальна відповідальності особистості в контексті проблеми її формування.....	42
1.3. Концептуалізація християнських настановлень у соціально-психологічному та світоглядному контекстах.....	54
Висновки до першого розділу.....	66
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ХРИСТИЯНСЬКИХ НАСТАНОВЛЕНЬ НА СОЦІАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ	68
2.1. Програма емпіричного дослідження особливостей впливу християнських настановлень на соціальну відповідальність особистості.....	68
2.2. Особливості вираженості християнських настановлень молоді та їх соціально-психологічний зміст.....	74
2.3. Специфіка прояву християнських настановлень і соціальної відповідальності студентської молоді залежно від їхніх соціальних та демографічних характеристик	80
2.4. Особливості впливу християнських настановлень на структурно-змістові характеристики соціальної відповідальності молоді.....	93
2.5. Психологічний зміст типів соціальної відповідальності особистості: диференційний аналіз.....	101
Висновки до другого розділу.....	117

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ПІДВИЩЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	120
3.1. Теоретико-методичне обґрунтування програми підвищення соціальної відповідальності особистості та особливості її реалізації.....	120
3.2. Процедурно-методичне забезпечення та особливості реалізації корекційно-розвивального впливу	132
3.3. Аналіз результатів апробації програми підвищення соціальної відповідальності молоді.....	179
Висновки до третього розділу.....	185
ВИСНОВКИ.....	188
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	191
ДОДАТКИ.....	222

Умовні позначення:

СВО – соціальна відповідальність особистості

ХН – християнські настановлення

ПН –правові настановлення

АН – авторитарні настановлення

СН – споживацькі настановлення

ВСТУП

Актуальність дослідження. В умовах сучасних трансформаційних процесів у різних сферах буття українського суспільства існує затребуваність на соціально компетентну, активну, духовно сформовану особистість, яка відчувала б відповідальність, як за власні вчинки, так і за розвиток громадянського суспільства. Це актуалізує увагу соціально-психологічної науки до ґрунтовного дослідження проблеми соціальної відповідальності особистості та чинників її формування, серед яких вагоме місце займають християнські настановлення. Оскільки християнство історично було і залишається базисом світогляду більшості українців, християнські цінності відіграють значну роль у формуванні і розвитку національної культури, політики, освіти та інших сфер суспільного й духовного життя.

Чисельні дослідження обґрунтовують відповідальність як одну із сутнісних властивостей особистості, яка виступає внутрішньою умовою організації життя і діяльності людини, істотно впливає на становлення особистості, сприяє ефективному перебігу процесів саморозвитку і життєздійснення (К. Абульханова-Славська, І. Бех, М. Боришевський, Т. Гурлева, О. Гуменюк, К. Муздибаєв, М. Савчин, М. Слюсаревський, Т. Титаренко, В. Татенко, D. Krok, M. Karwatowska, W. Domachowski та ін.). Проблема формування відповідальності що забезпечує функціонування особистості як суб'єкта соціально відповідальної поведінки та ефективного життєздійснення піднімається в дослідженнях С. Баранової, Ю. Борець, Т. Гурлевої, І. Жадан, Л. Татомира, М. Савчина та ін.

В контексті проблеми соціальної активності особистості та соціальної відповідальності як результату цієї активності, увага дослідників спрямовується на вивчення різних типів соціальних настановлень, як ставлення до тих чи інших соціальних об'єктів (І. Білоконь, Ю. Борець, Л. Найдьонова, Л. Кияшко, В. Цвіркун, Т. Циба, I. Ajzen, P. Briñol, S. Oskamp, C. Novland та ін.).

Передумовою соціальної відповідальності постає вибір, який визначається життєвою позицією особистості, в основі якої – ціннісні імперативи, які, зокрема пов'язані із релігійною духовністю, християнською мораллю. На значну роль релігійних цінностей і настановлень у становленні особистісної і соціальної зрілості та відповідальності особистості вказували М. Боришевський, А. Вовк, Н. Савелюк, М. Савчин, Г. Свідерська, Т. Флоренська, О. Яремко, D. Krok, M. Karwatowska та ін.

Попри значну увагу науковців до означеної проблеми теоретично та практично актуальною і недостатньо розробленою залишається проблема впливу психологічних чинників на формування соціальної відповідальності особистості в сучасних соціально-економічних умовах. Соціальна та наукова значущість цієї проблеми зумовлює необхідність вивчення християнських настановлень як чинника формування соціальної відповідальності особистості.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано в межах науково-дослідної роботи лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Соціально-психологічні чинники подолання бідності як стилю життя» (2011–2015 рр., державний реєстраційний номер 0111U001263), «**Психологічні стратегії адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту**» (2016–2018 рр., державний реєстраційний номер 0116U003300). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол №5/09 від 23.04.09) та узгоджено бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 3 від 27.03.2012 р.).

Мета дослідження полягає у визначенні особливостей впливу християнських настановлень на формування соціальної відповідальності студентської молоді та розробці засобів її підвищення

Для досягнення поставленої мети визначено наступні **завдання дослідження:**

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми соціальної відповідальності і соціальних настановлень особистості та висвітлити роль християнських настановлень у формуванні соціальної відповідальності особистості.

2. Обґрунтувати теоретико-методичні засади емпіричного дослідження, виявити особливості вираженості християнських настановлень у студентської молоді, розкрити соціально-психологічний зміст та специфіку прояву цих настановлень і соціальної відповідальності залежно від соціальних та демографічних характеристик досліджуваних.

3. Визначити особливості впливу християнських настановлень на структурно-змістові характеристики соціальної відповідальності.

4. Розробити типологію та розкрити психологічний зміст типів соціальної відповідальності особистості, охарактеризувати особливості прояву її показників в осіб із різними типами відповідальності.

5. Розробити й апробувати корекційно-розвивальну програму, спрямовану на активізацію християнських настановлень і підвищення соціальної відповідальності молоді.

Об'єкт дослідження – соціальна відповідальність особистості.

Предмет дослідження – християнські настановлення як чинник формування соціальної відповідальності особистості.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та вирішення поставлених завдань використано:

– *теоретичні методи* – аналіз та узагальнення наукової літератури із проблеми дослідження для з'ясування стану розробленості предмету дослідження; систематизація та інтерпретація зібраних даних із метою визначення впливу християнських настановлень на формування соціальної відповідальності особистості; систематизація, порівняння та узагальнення даних теоретичних і експериментальних досліджень, теоретичне моделювання – з метою створення теоретико-понятійного апарату та концептуальних засад дослідження;

– *емпіричні методи* – на етапі попереднього аналізу та підготовки основного інструментарію дослідження застосовано метод тестування з метою визначення основних параметрів дослідження та відбору показників; для дослідження вираженості християнських настановлень та структурно-змістових характеристик соціальної відповідальності залучено анкетування та тестування; на корекційно-розвивальному етапі розроблено й апробовано тренінгову програму, спрямовану на активізацію християнських настановлень і підвищення рівня соціальної відповідальності молоді.

Для визначення вираженості соціальних настановлень особистості використано такі методики: «Методика дослідження правової самосвідомості» (Г.Абраменкова); «Методика визначення тоталітарних настанов» (Т.Адорно) та авторська анкета; для вимірювання параметрів соціальної відповідальності особистості використано «Шкала соціальної відповідальності К.Муздибаєва».

– *методи статистичної обробки даних* – багатомірне шкалування методом ALSCAL (з метою вивчення структури ХН); порівняльний аналіз за Т-критерієм Уїлкоксона й тестом Фрідмана (для виявлення вираженості соціальних настановлень); порівняльний аналіз за критеріями Н-Крускала-Уоліса та U-Мана-Уїтні (для з'ясування відмінностей у прояві ХН та СВО студентів залежно від їхніх соціально-демографічних характеристик), дисперсійний аналіз за критерієм F-Фішера (для визначення особливостей впливу ХН на СВО студентської молоді); кластерний аналіз методом Варда (для побудови типології соціальної відповідальності).

Достовірність отриманих у ході дослідження результатів забезпечувалась послідовною та систематичною реалізацією теоретичних засад дослідження, валідністю та надійністю використаних методик, ґрунтовним якісним і кількісним аналізом отриманих показників.

Обробка даних методами математико-статистичного аналізу здійснювалася за допомогою статистичного пакету SPSS 17.00.

Наукова новизна дослідження:

Уперше:

– *визначено* християнські настановлення як готовність ставитися і діяти стосовно людей, подій, явищ, життя, себе, Бога, ґрунтовану на основах християнської моралі;

– *визначено* структуру християнських настановлень, у межах якої виокремлено настановлення на: «*благо суспільства*» як сферу реалізації власної релігійної постави; «*моральність*» як потребу і готовність до морального вдосконалення; прояв «поваги до людини» як відносин, що ґрунтуються на нормах права та етики; «*правдивість*» як високий рівень розвитку індивідуальної свідомості;

– *встановлено*, що християнські настановлення (ХН) виступають значущим чинником формування соціальної відповідальності особистості (СВО): *настановлення на «благо суспільства» та «повагу до людини»* сприяють підвищенню соціальної відповідальності, а саме – посилюють інтуїцію в морально-етичній сфері, здатність до рефлексії на морально-етичні ситуації, спонукають до прояву альтруїстичних емоцій, усвідомлення та актуалізації морально-етичних цінностей як основи соціально належної поведінки, до здійснення усвідомленого вибору і визнання власного авторства своїх дій; «*моральність*» сприяє підвищенню розуміння сутності моральних категорій добра і зла, вміння дати моральну оцінку власним вчинкам;

– *виокремлено та охарактеризовано* типи соціальної відповідальності особистості: *дифузний тип*, що характеризується низьким рівнем сформованості компонентів СВО та вказує на досить незрілий тип відповідальності; *інтуїтивно-емоційний*, для якого в морально-етичній сфері переважають інтуїтивність та емоційні прояви, водночас здатність до рефлексії на морально-етичні ситуації, до здійснення усвідомленого вибору є недостатньо сформованими; *альтруїстично спрямований*, що характеризується здатністю співпереживати іншим, радіти за їхні успіхи та підтримувати в невдачах та, водночас недостатнім рівнем

сформованості морально-етичних цінностей, екзистенційної відповідальності та рефлексії на морально-етичні ситуації; *суб'єктно-вчинковий*, який характеризується високим рівнем прояву всіх компонентів СВО, розвиненою здатністю до рефлексії на морально-етичні ситуації, готовністю особистості до здійснення усвідомленого вибору та визнання власного авторства, до відповідальності за власні вчинки та морально-етичну спрямованість останніх;

– *доведено* можливість підвищення соціальної відповідальності особистості за допомогою спеціально організованої комплексної корекційно-розвивальної програми шляхом актуалізації християнських настановлень.

Поглиблено уявлення:

– про соціальну відповідальність, яку визначено, як стійке особистісне утворення, що виражає ціннісне ставлення особистості до інших людей, навколишнього світу, до самого себе; визначає соціально належну поведінку на основі прийняття духовних і моральних цінностей, особливостей свого вибору (як суб'єкта соціально відповідальної поведінки) й усвідомлення значущості її наслідків.

Набули подальшого розвитку:

– зміст та напрями корекційно-розвивальної роботи із підвищення соціальної відповідальності особистості.

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості їх застосування в роботі викладачів закладів освіти та працівників соціально-психологічних служб (консультуванні, психокорекції, розробці тренінгів і семінарів) щодо активізації позитивного потенціалу християнських настановлень як чинника формування соціальної відповідальності молоді в умовах розбудови громадянського суспільства та громадянськості; в роботі соціально-психологічних служб (у консультуванні, психокорекції, розробці тренінгів і семінарів) із надання психологічної допомоги особистості в питаннях пошуку шляхів самореалізації та ефективного життєздійснення та сприянні підвищенню соціальної відповідальності, яка базується на активній життєвій позиції і

світоглядних настановленнях. Використаний у роботі психодіагностичний інструментарій може становити методичну основу подальших досліджень християнських настановлень та соціальної відповідальності особистості. Теоретичний та емпіричний матеріал може стати корисним у процесі розробки та викладання навчальних курсів із соціальної психології, психології особистості, психології мотивації та діяльності людини, психологічного консультування.

Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** в науково-методичну та навчально-виховну роботу факультету педагогіки, психології та соціальної роботи Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (довідка №17/17-1225 від 17.05.2019 р.); Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (довідка №687-33/03 від 28.05.2019 р.); Львівського державного університету внутрішніх справ (акт №32 від 28.05.2019 р.); Київського університету імені Бориса Грінченка (акт №99-н від 14.09.2018 р.); Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (довідка №619 від 29.12.2018 р.); Духовно-психологічної поради Мельнице-Подільського деканату Буцацької Єпархії УГКЦ (довідка №13/01 від 5.01.2019 р.).

Особистий внесок здобувача. У публікації (№10), спільній з М. Олійник особистий внесок становить 60% – автором на основі результатів свого дослідження здійснено аналіз соціальної відповідальності особистості, описано особливості її формування та підвищення в умовах суспільних перетворень в Україні.

Апробація результатів. Основні теоретичні положення та результати емпіричного дослідження доповідалися й обговорювалися *на міжнародних науково-практичних конференціях*: «Практическая психология: от фундаментальных исследований до инноваций» (м. Тамбов, Росія, 2012), «Актуальні проблеми психології та педагогіки» (м. Будапешт, Угорщина, 2015), «Актуальні проблеми та перспективи розвитку дошкільної освіти і професійної підготовки педагогічних кадрів у контексті євроінтеграційних процесів»

(Чернівці, 12-13 травня 2016 р.), «Якісна освіта в Україні: тенденції, проблеми, перспективи» (Чернівці, 26-28 жовтня 2017 р.), «Актуальні проблеми початкової освіти та інклюзивного навчання» (м. Львів, 3-4 травня 2018 р.), «Технології професійної підготовки фахівців у сучасному освітньому просторі» (м. Чернівці, 17 травня 2019 р.); *всеукраїнських*: «Соціально-психологічні закономірності самовизначення особи в сучасному світі» в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України (Київ, 2016); *на міжвузівській (заочній) науково-практичній конференції* «Розвиток особистості дитини та учителя в сучасному освітньому просторі: досвід, проблеми та перспективи» (м. Хмельницький, 27 лютого 2019 р.); *науково-теоретичних семінарах* викладачів кафедри педагогіки та психології дошкільної освіти Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, в тому числі авторському на тему «Психосоціальні механізми формування соціальної відповідальності фахівців освітньої галузі» (Прот.№3 від 22. 02. 2016 р.); на кафедрі педагогіки та психології дошкільної освіти факультету педагогіки, психології та соціальної роботи Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (2013-2019 рр.); на засіданнях лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (2013–2019 рр.).

Публікації. Результати дослідження представлені у 19 публікаціях, у тому числі 7 статей – у фахових наукових виданнях, включених до переліку МОН України, 3 статті – в періодичних виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз, із яких 2 в іноземних виданнях.

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (299 найменувань, із них 21 англійською і польською мовами) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 284 сторінки, основний зміст роботи викладено на 171 сторінці. Робота містить 4 таблиці і 14 рисунків, які займають 8 сторінок. Додатки розміщено на 62 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСЬКИХ НАСТАНОВЛЕНЬ ЯК ЧИННИКА ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У розділі висвітлено стан розробки проблеми соціальної відповідальності особистості, розглянуто різноманітні підходи до ефективного формування соціальної відповідальності особистості, зокрема студентської молоді. Обґрунтовано доцільність вивчення християнських настановлень як чинника формування соціальної відповідальності особистості.

1.1. Теоретичний аналіз проблеми соціальної відповідальності особистості

В контексті розбудови соціальної правової держави і громадянського суспільства в Україні актуальності набуває й наукова проблема соціальної відповідальності та чинників її формування як одна з найбільш авторитетних в сучасній соціальній психології та на міждисциплінарному рівні. Це зумовлено значною мірою й зростанням темпів трансформаційних процесів у суспільстві, що вимагає від окремої людини високого рівня зрілості (особистісної й соціальної), різного роду компетентностей (професійної, життєвої, соціальної), які напряму пов'язані зі сформованістю соціальної відповідальності особистості.

Чисельні дослідження науковців (К. Абульханова, І. Бех, М. Боришевський, О. Гуменюк, Т. Гурлева, К. Муздибаєв, М. Савчин, М.Слюсаревський, В. Татенко, Т. Титаренко, W. Domachowski, M. Karwatowska, D.Krok та ін.) зазначають, що відповідальність є однією із сутнісних властивостей особистості, яка не тільки проявляється у конкретній діяльності, відносинах різного рівня, але й виступає внутрішньою умовою організації життя і діяльності людини, істотно впливає на особливості становлення особистості в цілому; а також сприяє

ефективному перебігу процесів саморозвитку і життєздійснення особистості [4; 22; 31; 67; 69; 150; 164; 221; 233; 240; 249; 283; 286; 287].

У сучасних наукових дослідженнях проблема відповідальності розглядається як одна з актуальних проблем на міждисциплінарному рівні та є об'єктом уваги представників філософії (М. Бахтин, Г. Тульчинський та ін.), соціології (І. Шилова, Н. Соболева, Л. Сохань та ін.), педагогіки (І. Бех, Т. Шихова та ін.) [16; 22; 235; 237] та, звісно, психологічної науки (К. Абульханова, О. Безрукова, С. Грабовська, Т. Гурлева, Л. Коробка, К. Муздибаєв, М. Савчин, В. Татенко, Т. Титаренко, М. Lewicka та ін. [4; 17; 58; 69; 124; 164; 221; 241; 248; 289].

У кожній із цих наук є своє бачення і підходи до розуміння відповідальності, яка розуміється як свобода вибору, волі та засобів існування, або як дотримання категоричного імперативу, необхідність нести якість покарання, як спосіб реалізації життєвої позиції, або як спосіб самореалізації особистістю своєї сутності тощо.

Проблема відповідальності досить ґрунтовно вивчається психологічною наукою. Так в історії західної психології відповідальність як психологічне поняття вперше ґрунтовно почало досліджуватися в рамках гуманістичної та когнітивної психології. У гуманістичній парадигмі відповідальність нерозривно пов'язана зі свободою вибору (В. Франкл, І. Ялом) [253; 261] і розглядається як вияв самостійності у реальних вчинках (А. Маслоу, К. Роджерс) [153; 154; 290; 294]; як відповідь людини на звернене до неї прохання (Е. Фромм) [256; 257]. Важливими щодо психологічного осмислення відповідальності є підходи когнітивної психології, де відповідальність досить тісно пов'язана з такою психологічною характеристикою особистості, як самоконтроль та моральна самосвідомість (F. Heider, E. Waister, B. Weiner) [261].

Проблема відповідальності займала вагоме місце в роботах відомих вчених ХХ століття. Так, М. Бахтін відповідальність визначав як необхідну складову, атрибут зрілого вчинку та зауважував, що на відповідальний вчинок здатна лише

людина, яка усвідомила свою єдиність і неповторність [16]. В. Мясищев розглядав відповідальність як стійку в кожній особистості систему ставлень до різних сторін дійсності, що виявляється в типових для особистості способах прояву цих ставлень в її повсякденній поведінці [170, с. 17]. Відповідальність визначається Б. Ананьєвим як система властивостей особистості, її суб'єктивних ставлень до інших людей, самого себе, які постійно реалізуються в суспільній поведінці, та які закріплені в способі життя [5, с. 135].

В сучасних психологічних працях поняття відповідальності розглядається в контексті виховання відповідальності на різних вікових етапах (О.Балакірева, Г. Балл, І. Бех, О. Брушлинський, І. Булах, Т. Гурлева, Н.Минкіна, Л.Татомир та ін.) [10; 12; 22; 35; 36; 69; 159; 244]. та її усвідомлення (Т. Вольфовська) [49]; формування відповідальності в різних видах діяльності, зокрема, трудовій (К.Муздибаєв, С. Баранова ін.) [14; 165]; спілкування, як відповідальних стосунків (Н.Бенедиктова, І. Булах, Л. Дементій, В. Знаков) [20; 36; 72; 95]; ставлення особистості до здоров'я (М.Каніболоцька, Л. Коробка) [104; 124] смислового принципу мотиваційної регуляції поведінки особистості (О.Бондаренко, Е. Вахрамов, Є. Гейко, І. Гуляс, М. Савчин, В. Шульга) [26; 42; 53; 66; 221; 270]; формування й реалізації духовно-творчого потенціалу особистості (О.Бондаренко, В. Вербець, К. Гроф П. Горностай, О. Донченко, І.Євченко, М. Єсип, Н. Караульна, В. Татенко, В. Шульга,) [26; 44; 57; 62; 77; 83; 84; 105; 241; 270]; основи політичної участі, громадянської компетентності (Ю.Борець, В. Васютинський, С. Грабовська, О. Гуменюк, В. Жовтянська, Л.Кияшко, М.Кліманська, О. Левкова,) [27; 29; 40; 58; 68; 87; 111; 117] тощо.

Поняття відповідальності в словниках визначається як «контроль за діяльністю суб'єкта з огляду на виконання ним прийнятих норм та правил» [132; 202]; «обов'язок та готовність суб'єкта відповідати за здійснені вчинки та їх наслідки» [61]; а також наводиться три значення категорії «відповідальності», як: 1) прийнятий обов'язок, 2) готовність особистості брати на себе зобов'язання та

виконувати їх, 3) здатність усвідомлювати свої почуття, потреби та реалізовувати їх, розуміти цінності й відстоювати їх [7; 131].

Відповідальність розуміється як свобода вибору, волі та засобів існування, як спосіб реалізації життєвої позиції чи самореалізацію особистістю своєї сутності», а відтак вона розглядається як форма активності людини чи групи осіб у процесі соціальної взаємодії.

Відповідальність в контексті різних досліджень розуміється: як одна з генералізуючих якостей, як результат інтеграції всіх психічних функцій особистості та суб'єктивного сприйняття нею навколишньої дійсності, оцінки власних чуттєвих ресурсів, емоційного ставлення до обов'язку, волі (К.Абульханова, М. Боришевський, Г. Костюк, Ж. Піаже, М. Савчин, В. Франкл) [4; 30; 127; 191; 223; 255; 272]; як якість особистості (І. Бех, Б. Лазоренко, Ю. Лановенко, Д. Леонт'єв, Л. Лепіхова, А.Лопуховська та ін.) [23; 138; 140; 143; 145; 147]; як необхідну складову, атрибут зрілого вчинку (М. Бахтін, В.Роменець, С. Рубінштейн) [16; 214]; як смисловий принцип мотиваційної регуляції поведінки особистості (М. Савчин) [221], як соціальне настановлення особистості на добровільне прийняття необхідних суспільних вимог і зобов'язань, схильність дотримуватися загальноприйнятих у певному суспільстві соціальних норм, виконувати рольові обов'язки та готовність відповідати за свої дії (К.Муздибаєв) [165] тощо.

Всебічний аналіз категорії відповідальності здійснено у зв'язку з близькими їй за предметним змістом категоріями волі (Г. Балл, В. Заїка, Д.Леонт'єв) [12; 90; 145], буття (В. Чудновський) [266], суб'єктивного світу (А.Брушлинський) [35], зрілості (С. Баранова) [13], самовизначення (Л. Коробка) [126], самодетермінації (Д. Леонт'єв), спрямованості (С. Рубінштейн), моральної самосвідомості й самовідношення (Л. Анциферова, О. Реан) [8; 144; 206], самосуб'єктивного ставлення (М. Боришевський) [30]; суб'єктивності і суб'єктності (О. Асмолов, В.Татенко) [9; 242].

У психологічній літературі також розглядається широке коло питань, пов'язаних із визначенням параметрів відповідальної поведінки в контексті постановки особистістю життєвих завдань та життєздійснення (О. Кляпець, Т.Ларіна, Л. Лепіхова, Т. Титаренко) [118; 142; 147; 248; 249], шляхів і засобів підвищення відповідальності особи в ставленні до здоров'я (М. Каніболоцька, Л.Коробка) [104; 124], формування відповідальності в професійній сфері (С.Баранова) [13; 14], громадянської відповідальності молоді (Ю. Борець, О.Гуменюк) [27; 29; 67; 68] та вивчення механізмів їх формування. Так в контексті вивчення громадянської відповідальності особистості О. Гуменюк серед важливих її ознак виокремлює такі, як активна життєва позиція, усвідомлене ставлення до виконання свого громадянського обов'язку, самостійність і наполегливість, самоаналіз, самоконтроль, самоорганізацію, чесність, готовність відповідати за власні вчинки тощо [195, с. 104].

В дослідженнях проблеми відповідальності зазначено, що: відповідальність можна брати на себе (Д. Леонт'єв, В. Крайчинська, Е. Deci, А. Maslow), перекладати на інших (В. Сафин, К. Helkaman та ін.) чи приписувати іншому (Ю.Лановенко, С. Грабовська, F. Irwin, M. Lerner, K. Tompson) або ситуації (Б.Лазоренко, М. Кліманська) [58; 117; 129; 138; 141; 145; 153; 261; 282; 290] [117; 138].

Також звертається увага на внутрішню і зовнішню підсистеми та чинники її формування (С. Баранова, І. Булах, Т. Гурлева, Б. Лазоренко, Ю.Лановенко, Д.Леонт'єв, Л. Лепіхова, Н. Мінкіна, М. Савчин та ін.) [13; 36; 69; 137; 140; 143; 159; 223] та зазначається, що відповідальність визначається як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками, та не зводиться до зовнішнього обов'язку.

Щодо процесу становлення соціальної відповідальності особистості, зазначається, що він тісно пов'язаний з її свободою, мотивами, ставленням, самосвідомістю, локусом контролю (Г. Костюк, Д. Леонт'єв, К. Муздибаєв, С.Рубінштейн, М. Савчин) [127; 143; 151; 165; 222] та проходить ряд стадій – від зовнішньо-орієнтованих форм прояву відповідальності до внутрішніх, які

характеризуються зростанням усвідомлюваності, критичності, мотивованості та опосередкованості (Л. Дементій, Н. Мінкіна, Л. Татомир) [72; 159; 244]. Досить фундаментальними у цьому напрямі є теоретичні пошуки К. Муздибаєва та М.Савчина [165; 222]. Можна погодитись з К. Муздибаєвим, який так описує еволюцію відповідальності «..стаючи активним суб'єктом діяльності, людина відповідає за свої дії саме перед самою собою. Чим більш очевидний для суб'єкта зміст його буття, тим більше відповідальними є його вчинки» [165, с. 180-192].

Важливим питанням щодо відповідальності є питання її структури, якому присвячено низку праць (С. Баранова, Л. Дементій, К. Муздибаєв, М. Савчин, Л.Татомир), в яких зазначається, що відповідальність є відносно завершеною і цілісно розвиненою структурою, яка представляється як сукупність когнітивного, мотиваційно-афективного, поведінкового та морально-духовного компонентів [14; 72; 165; 224; 244].

Так, до когнітивного компонента М. Савчин відносить «усвідомлення особистістю самого предмета відповідальності, що неподільно пов'язане з моральною свідомістю та самосвідомістю; інстанції відповідальності (передбачає сприйняття особистістю ролі і можливостей окремих людей чи групи контролювати, стимулювати та оцінювати її поведінку; наявність досвіду взаємодії з інстанцією тощо); оцінювання себе як суб'єкта відповідальної поведінки; саморегулятивну функцію (характеристика соціальної пам'яті та мислення, здатності до творчості в аналізі поведінки, когнітивного стилю розв'язання проблем та ін.) [222, с. 26].

Емоційно-мотиваційний компонент представлений відповідними психічними станами, переживаннями, почуттями, котрі виникають під впливом певного ставлення до прийнятих у мікросередовищі етичних норм, принципів, потреб, інтересів, готовності до дії, та утримує сукупність мотивів особистості, які спонукають до реалізації задуманого. За допомогою процесу мотивації актуалізуються мотиви, виникає мета й готовність до діяння, до вибору його засобів і способів. Отож, у мотиваційному циклі беруть участь різноманітні

потреби, мотиви, світогляд особистості, емоційно-ціннісні утворення, її домагання.

Конативно-вольовий компонент виявляється як функціонування і взаємодоповнення когнітивного, емоційно-мотиваційного та морально-духовного компонентів у структурі внутрішнього світу людини, оскільки у її реальному житті ці компоненти взаємопов'язані та утворюють єдине ціле. Якщо сформовані адекватні чи позитивні складові відповідальності, то й поведінка особистості буде гуманною й відкритою. Коли ж зазначені складові наповнені негативом, то вочевидь поведінка, вчинкові дії особи характеризуватимуться невпевненістю, втратою самостійності або надмірною розкутістю. Поведінковий компонент відповідальності це система дій, учинків, котрі дають змогу особистості «реалізувати предмет відповідальності»; «у зовнішньому плані він виявляється у виконанні обов'язків, вимог, зобов'язань, завдань тощо, а у внутрішньому – під час прийняття рішень, при доборі та оцінці засобів реалізації предмета відповідальності, самоаналізі поведінки і свого «Я», зайнятті позицій щодо подій, інших осіб, груп та самого себе, нарешті, при виробленні програми саморозвитку «Я» та ін.» [222, с. 29].

Морально-духовний компонент, як зазначають дослідники, є присутнім у кожному із вказаних компонентів відповідальності та виступає критерієм найвищої відповідальності як сукупності привласнених норм і принципів суспільної моралі, а головним регулятором відповідальної поведінки, духовною інстанцією відповідальності особистості стає совість [68; 222].

Отже, як наголошується дослідниками, відповідальність постає як цілісна якість особистості, в якій інтегровані духовні, соціально-психологічні та психофізіологічні функції, що забезпечують розвиток особистості як суб'єкта відповідальної поведінки, який реалізує необхідне й інтенційне.

Виділяються різні види відповідальності: соціальна, громадянська, професійна (А. Омаров, В. Оржеховська, О. Плахотний, І. Тимошук) [176; 177; 193; 246] та моральна, до аналізу котрої відбувалися історично ранні звернення і,

яка розглядається як характеристика здорової, цілісної, самоусвідомленої особистості, з розвиненою совістю і здоровою гідністю, яка здатна користуватися свободою (Д. Гудінг, Т. Гурлева) [64; 65; 69]. Слід зазначити, що моральна відповідальність, одночасно є присутньою в кожному із вказаних аспектів відповідальності та виступає суттєвою характеристикою особистості і суспільства.

З розвитком суспільства зростають обрії суспільної свободи, що неодмінно впливає на розвиток свободи особистості, підвищується роль моральної відповідальності, ознаками якої слід уважати переконаність як стимул цілеспрямованої поведінки, діловитість, цілеспрямованість, чесність, добросовісність, самовідданість у виконанні обов'язків перед суспільством. Ці ознаки змінюються залежно від того, наскільки моральна відповідальність усвідомлена особистістю.

Зміст моральної відповідальності ґрунтовно розкривається в працях В.Татенка, а саме як усвідомлення особистістю суспільного значення вимоги; її глибоку переконаність в суб'єктивній і об'єктивній необхідності чинити відповідно до суспільних норм поведінки; усвідомлення себе безпосереднім співучасником спільної з іншими діяльності; розуміння неминучості покарання за безвідповідальність, покладання на себе вини за можливі негативні наслідки своєї поведінки; прагнення і готовність виконувати встановлені правила якомога краще, прояв ініціативного, творчого ставлення; наявність адекватних мотивів і способів поведінки в умовах реальної діяльності; здійснення контролю за своїми діями і вчинками [240; 242].

Важливими для нашого дослідження є висновки І. Тимощука та О.Матласевич про тісний взаємозв'язок морально-етичної та соціальної відповідальності особистості [155; 246]. На онтопсихологічному рівні, як вказують дослідники, така відповідальність пов'язана зі свободою, адже стати вільним можна лише розширивши зону відповідальності [246, с. 57]. Свобода людини як суб'єкта, за М. Бердяєвим, полягає в тому, щоб стати особистістю,

припинити жити відповідно до зовнішніх принципів і вийти за межі себе, щоб вибирати себе, бути самим собою і нести відповідальність за свій вибір перед самим собою [21]. Сучасний німецький філософ-етик Г. Йонас обґрунтовує відповідальність сучасної людини як за виживання людства, так і за світ у цілому, за все, що є в ньому живого і неповторного [100, с. 139-142].

На нашу думку, розуміння відповідальності – крізь призму свободи й совісті загалом торкається значущих аспектів функціонування особистості [179; 182; 184]. Завдяки совісті, як одного із основних особистісних утворень, взаємопов'язаних з відповідальністю, як зазначається в працях К. Юнга, людина здатна внаслідок інтуїтивно-рефлексивного пізнання досягнути внутрішній моральний закон, ціль якого – актуалізувати в психіці індивіда значущість і необхідність підкорятися вічним загальнолюдським цінностям, які від початку присутні у її колективному несвідомому. Лише завдяки цьому вона стає здатна до особистісного зростання [273; 274].

В цьому контексті слід згадати про «найпіднесенішу» форму покладання відповідальності, що дає змогу людині пізнати себе як особистість, пояснює її як відповідальність перед власною моральною й релігійною свідомістю – «самовідповідальність совісті» (за В. Віндельбанд). Саме такою формою відповідальності підкреслюється значення совісті в орієнтації людини на самовдосконалення, у творенні внутрішнього морального закону, що не суперечить заданим ззовні нормами й правилам [45; 59].

Отже, відповідальність слід розуміти як сутність свободи, а не її обмеженість. Свобода ж – це результат зрілості совісті, ознака душевно-духовного зростання особистості [210]. Останні досягаються лише при умові, коли людина своїм мотивом визначає «бути», а не «мати». Як зазначає О. Безрукова, «бути» за Е. Фроммом, – це бути завжди самим собою, і відповідальність – це насамперед розуміння людиною своєї ролі в світі і світу в собі, реалізація відповідного світогляду в творчій, продуктивній діяльності [17].

В. Франкл, також підкреслює, що «особа вільна знайти та реалізувати сенс свого життя і за це вона несе повну відповідальність» та вважає, що відповідальність належить до значущих феноменів людини, який, подібно до духовності та свободи, є первинним [253, с. 96].

Як видно з аналізу досліджень, духовність виступає генералізуючою щодо відповідальності та вимагає найбільшої уваги. Духовний розвиток особистості містить в собі засвоєння і прийняття загальнолюдських цінностей; реалізацію цінностей у повсякденному житті, а також розвиток здатності чути, вести діалог, «прислухатися до голосу совісті», до «вищого я» особистості, формувати позитивний характер [46; 115; 121; 169; 192; 220; 238; 245; 258; 285; 294; 296].

Взяття людиною на себе відповідальності за своє життя та існування веде до внутрішньої трансформації, духовного зростання, яке, згідно з А. Маслоу, є найвищою метою життєздійснення особистості, отже особистість як суб'єкт життєвого шляху (Б. Ананьєв, Г. Костюк, В. Роменець, В. Татенко, Т. Титаренко) не може не бути відповідальною за своє життя [5; 127; 214; 242; 248]. Водночас, як стверджує Т. Титаренко, відповідальність є мірою свободи, і якщо простір, в якому живе особистість, замкнений, то й відповідальність ніби зменшується, стає зовнішньою [247].

Відповідальність як вагому складову вчинку розглянуто з позицій суб'єктно-вчинкового підходу (М. Бахтін, В. Роменець, С. Рубінштейн, В.Татенко) [16; 151; 215; 242]. Так, М. Бахтін вважав, що кожний психічний феномен становить індивідуально відповідальний вчинок, а із сукупності вчинків складається людини [16]. Відповідальність за С. Рубінштейном – це серйозне ставлення до життя, яке містить уявлення про його незворотність, про його детермінованість конкретним учинком за принципом «тут і тепер» [151, с. 218]. Таким чином відповідальність як соціально набута властивість особистості проявляється в її діяльності і, насамперед, у вчинках.

На думку В. Татенка, який продовжує і розвиває теорію вчинку В. Роменця, С. Рубінштейна, основним способом розвитку зрілого індивіда як суб'єкта

психічної активності стає вчинок – та не лише індивідуально, а й соціально відповідальний творчий акт свідомої сутнісної самоактуалізації людини. Саме у вчинку починає стверджувати себе зріла суб'єктність [151, с. 344]. Він вважає, що бути суб'єктом – значить бути джерелом активності, дії, думки, цінностей і смислів, хотіти і могли починати причинний ряд із самого себе, виходити за межі наперед визначеного, бути спроможним відповідально перетворювати світ і себе в цьому світі за власними проектами, враховуючи соціальні і природні закони світобудови [151, с. 329].

Інша українська дослідниця О. Донченко в межах фрактальної психології продовжує лінію розуміння суб'єктності як того, «що змушує психофрактальну структуру (душу) працювати на повну силу з метою найвищої самореалізації людини, це Дух, що організовує природну динаміку душі індивіда, це те, що вимагає від неї постійного руху і важкої духовної роботи» [77].

Важливим в контексті нашого дослідження є розуміння соціальної відповідальності. Дослідження соціальної відповідальності як морально-правової, філософської та етичної та психологічної категорії здійснюється з різних точок зору різними науками.

Під соціальною відповідальністю К. Муздибаєв розуміє «схильність особистості дотримуватися в своїй поведінці загальноприйнятих у даному суспільстві соціальних норм, виконувати рольові обов'язки і її готовність дати звіт за свої дії» [165, с. 25]. Базуючись на умовній диференціації особистої і соціальної відповідальності, він зазначає, що особиста відповідальність полягає в усвідомленні власного боргу перед собою і суспільством; в основі ж соціальної відповідальності лежить розуміння і усвідомлення завдань, що стоять перед суспільством, його нормативних вимог і вибір їх шляхів реалізації.

Д. Фельдштейн визначає соціальну відповідальність як «складну інтегральну якість особистості, котра виражається в глибокому взаємозв'язку об'єктивної необхідності виконання суспільних норм, внутрішньої готовності

нести відповідальність за себе і за інших і активної реалізації цієї готовності в будь-яких життєвих ситуаціях» [251, с. 113].

В дослідженнях також визначають рівні сформованості соціальної відповідальності: суб'єктний рівень соціально відповідальної поведінки, представлений мотиваційно-цільовою сферою (Н. Анненкова, М. Гагаріна, Д.Музашвілі та ін.) [201]; особистісний (психологічний) рівень, який визначається ієрархією особистісних смислів і афективно-вольовою сферою; практичний рівень, який проявляється безпосередньо в поведінці суб'єкта: в реальних вчинках і реальні досягнення (А. Белов) [18]. Так А. Белов визначає в якості «особливої риси соціально відповідальної поведінки її ініціативність і добровільність, коли вольове зусилля спрямовано на подолання обставин, що ускладнюють допомагаючу дію, (страх, попередження оточуючих, необхідність організації інших учасників, фінансових витрат і т.п.)» [18, с. 5].

Серед українських досліджень привертає увагу розуміння відповідальності як особистісної основи відповідальної поведінки, яка є смисловим утворенням особистості, своєрідним загальним принципом співвіднесення (саморегулювання) в межах цілісної мотиваційно-смислової сфери мотивів, цілей та засобів життєдіяльності (М. Савчин) [222], та її визначення як інтегративної якості, що відображає моральну спрямованість людини, її активне і творче ставлення до життя, здатність до вчинку і готовність відповідати за наслідки своїх дій (Т. Гурлєва) [69].

Розглядаючи розвиток особистості, її активності в різних проявах та формах, дослідники вважають, що соціальна відповідальність розглядається як показник розвитку особистості, як прояв її соціальної зрілості, яка притаманна насамперед соціально зрілій, соціально компетентній особистості (Ю. Борець, І.Булах, Т. Вольфовська, Л. Лепіхова, В. Татенко) [27; 28; 36; 49; 146; 241; 243].

Аналізуючи соціальну компетентність, як міру особистісної зрілості, Ю.Борець [27], зазначає, що компетентнісна зрілість та високий соціальний інтелект проявляються у таких особистісних якостях, як власна відповідальність

за свої дії і вчинки, готовність до спільних рішень, самостійне ненасильницьке врегулювання конфліктів, участь у роботі суспільних інститутів. Завдяки наявності соціальної компетентності людина відчуває свободу, прагне до успіху. Набуття цієї компетентності дозволяє визначати життєві перспективи особистості, серед яких найбільш цінними є формування успішних особистісних і творчих задумів, стратегій і тактик поведінки, взаємодії особистості з соціумом [27, с 34].

Відповідальність, як зауважує С. Максименко, сприяє завершеності особистості, означає, що внутрішній світ стає людиною усвідомлений і сформований. Тому її слід розглядати «центральним елементом зрілої особистості» [152].

Отже соціальна відповідальність виступає показником зрілості особистості (особистісної, соціальної, світоглядної), суб'єктності, а відтак активності і свободи. Остання ж розуміється не як вседозволеність, а відповідальність не за все, а за все, що є в межах її можливостей.

Вказуючи на зв'язок соціальної відповідальності та зрілості особистості, варто вказати не певні відмінності між соціальною та особистісною зрілістю, зокрема, коли мова йде про інстанцію підзвітності, відповідальності за самопрезентацію та поведінку людини. Як зазначає О. Штепа, в першому випадку такою інстанцією виступає суспільство, в другому – власна совість. Адже особистісна зрілість передбачає відповідальну побудову власної ролі відповідно до загальних моральних принципів та особистісної місії/покликання. Результатом трансформації і змістом особистісної зрілості є відповідальна побудова людиною власної концепції життя [268; 269].

Своєрідним узагальненням можна вважати твердження про те, що єдність особистісної і соціальної відповідальності є органічним поєднанням двох законів, в основі яких лежать найвищі людські цінності, коли будь-який авторитет не відкидається, але не вищий за авторитет власної чистої совісті, інтуїтивної здатності людини відокремлювати добро від зла, правильне від хибного, що

забезпечує здійснення особистості як творця самої себе і власного життєвого сценарію. Така піднесеність над життям, здатність узагальнено поставитись до нього, самовизначитись відносно його цілісного перебігу свідчить про творче зростання особистості [184].

Соціальна відповідальність визначається об'єктивними і суб'єктивними передумовами. З об'єктивної сторони відповідальність відображає суспільну природу людини та урегульованість суспільних відносин соціальними нормами. Водночас свобода волі як суб'єктивний чинник соціальної відповідальності постає як ставлення особи до суспільних інтересів з точки зору розуміння і виконання нею своїх обов'язків, що визначаються соціальними нормами.

Сутнісними характеристиками соціальної відповідальності виступають потреба та готовність брати на себе відповідальність за своє буття (екзистенцію), інтуїтивна здатність відчувати та оцінювати моральну якість власного вчинків, альтруїстична спрямованість життєдіяльності (на когнітивному та конативному рівнях) як основа спільного вчинку (взаємовільного та взаємовідповідального).

Становлення соціальної відповідальності особистості пов'язано із знанням, розумінням і акцептацією надособистісних чинників (норм, правил та обов'язків), їхньої особистісної та суспільної значущості й необхідності; осмисленням власних можливостей для реалізації відповідальності; прогностичною здатністю передбачати результати своїх дій та обирати адекватні, співставні засоби з визначеною метою; готовністю до дії і відповідальності за її наслідки перед власною совістю, Богом, іншими людьми, суспільством.

Таким чином соціальна відповідальність особистості є складним комплексним явищем, яке постає як форма прояву її світоглядних переконань, моральних цінностей та настановлень, а в якості регуляторів соціально відповідальної поведінки виступають совість, довіра, чесність, обов'язковість, співчуття, справедливість, доброта та любов до ближнього. Бути соціально відповідальним означає бути відповідальним за реалізацію своєї ролі в

суспільстві, яка не є зовні нав'язаною, але результатом власного життєвого вибору людини, «життєвим вчинком особистості».

Отже соціальна відповідальність особистості розуміється нами як стійке особистісне утворення, що виражає ціннісне ставлення особистості до інших людей, навколишнього світу, до самого себе; визначає соціально належну поведінку, прийняття духовних і моральних цінностей, особливостей свого вибору (як суб'єкта соціально відповідальної поведінки) й усвідомлення значущості її наслідків.

1.2. Соціальна відповідальності особистості в контексті проблеми її формування

Формування соціальної відповідальності особистості в сучасний період розвитку суспільства стає однією з найактуальніших найважливіших завдань, які стоять, зокрема перед соціальною психологією, зокрема важливим є вивчення чинників формування відповідальності особистості. Особливої уваги в контексті, формування відповідальності, на нашу думку, заслуговує саме така соціальна група, як молодь, найперше, як індикатор теперішнього стану нашого суспільства, а не стільки як представники вікової генерації.

Отож, перед психологічною наукою і практикою постає проблема формування соціальної відповідальності, як здатності особистості покладати на себе відповідальність за власні дії, бути не «гвинтиком», а самодетермінованою особистістю, справжнім і єдиним режисером власного життя (К. Абульханова, С. Баранова, Ю. Борець, І. Жадан, О. Жорнова, О. Кочубейник, О. Лактіонов, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Роменець, Т. Титаренко, , Е. Фромм та ін) [3; 14; 28; 29; 34; 85; 88; 128; 139; 151; 154; 210; 247; 256].

В психології виокремлюється низка робіт, присвячених широкому спектру питань формування відповідальності та соціальної відповідальності, зокрема при

вивченні її ролі у професійній сфері психологів (І. Тимошук) [246], соціальних працівників (О. Патинок) [184], підприємців (Ю. Мужичкова) [163] тощо.

Переважає більшість психологів указує на взаємозв'язок становлення значущих особистісних рис людини, зокрема відповідальності, з рівнем розвитку її свідомості й самосвідомості. Зокрема, Г. Костюк пише: «Розвиток свідомості й самосвідомості є неминучою умовою становлення людини як соціальної істоти ...» [127, с.142]. При цьому установка виступає як фактор негентропічного порядку, характеристика цілісного стану суб'єкта психічної діяльності в кожний дискретний момент його активності. Це означає, що практично всі дії суб'єкта в проблемній ситуації підлягають регулюючій функції установки – вищого рівня організації процесів переживань і дій. Але водночас рішення є переживанням зміни установки. При цьому сама установка перетворюється на активну діяльність під впливом мотиву. Важливою детермінантою соціальної поведінки, як зазначає М. Савчин, виступає готовність заздалегідь дати відповідь, адже людина прагне викликати в інших такі установки, які б вона хотіла мати стосовно себе самої [223].

Відзначається, що завершальне питання, яке стоїть перед нами в плані психологічного вивчення особистості, – це питання про її самосвідомість, про особистість як «Я», яка, будучи суб'єктом, свідомо привласнює все, що робить людина, відносить до себе всі вихідні (започатковані) від неї справи та вчинки й свідомо бере за них відповідальність як їх автор і творець [151, с. 276]. При цьому *критерієм* повноти привласнення особистістю відповідальності може слугувати узгодження необхідності з бажанням і потребами особистості, а тому й з ініціативою в здійсненні справи.

Стадії зовнішніх і внутрішніх умов переходу від ініціативи до відповідальності, впливу відповідальності на вихідні ініціативи, оптимальних форм зв'язку ініціативи й відповідальності виявили таке: коли відповідальність поєднується з ініціативою, то необхідність стає внутрішнім спонуканням самого

суб'єкта, тобто ініціатива й відповідальність пов'язані найбільш глибоко, коли, виявляючи ініціативу, людина мислить себе суб'єктом відповідальності.

Як показують дослідження, становлення відповідальності тісно пов'язується з такою психологічною характеристикою особистості, як локус контролю. Так, Дж. Роттер, запропонував розглядати два типи відповідальності, перший, коли особистість вважає відповідальною за все, що відбувається з нею в житті себе (інтернальний локус контролю); другий, коли людина схильна вважати відповідальними за все, що відбувається з нею в житті або інших людей, або зовнішні обставини (екстернальний локус контролю).

У визначенні відповідальності на такий підхід спираються К. Муздибаєв [165], Д. Фельдштейн [251] та ін., які користуються таким ключовим поняттям, як «внутрішній моральний контроль» та визначають відповідальність як одну з норм самоконтролю, контроль з точки зору прийнятих норм; як емоційне переживання, що супроводжує, забезпечує самоконтроль [251, с. 125].

Досліджуючи автономну відповідальність, Т. Гурлева стверджує, що можна говорити про частку «вимушених» або «захисних екстерналів», у яких екстернальність – це захисна реакція на ситуацію неблагополуччя, невпевненості в завтрашньому дні, бідності [69, с.24]. Можливо, при застарілій виховній системі в школах може утворитися цілий прошарок учнів, інтернальність яких є несправжньою, а «псевдоекстернали» опиняться в числі важковиховних, асоціальних елементів, правопорушників. Так, за даними А. Реана, «захисна екстернальність» спостерігається у 84% підлітків-делінквентів [206].

Зовнішній локус контролю, власне кажучи, означає зняття особою відповідальності за все, що з нею коїться, із самої себе; відповідальність покладається на оточуючих людей, а також на долю, випадок, різноманітні обставини. І це часто-густо є результатом вад виховання. «Зовнішньо зорієнтоване, стимул-реактивне педагогічне управління розвитком, – зауважує С.Максименко, – поступово привчає індивіда до того, що визначальними в житті

й діяльності є зовнішні умови, а не внутрішні прагнення й переживання. Так виникає екстернальність, вона ж – і безвідповідальність» [152, с. 25].

Для становлення відповідальності важливо створювати *психолого-педагогічні умови*, зазначає Т. Гурлева, та зауважує, що в основі внутрішньої, автономної відповідальності якої лежить орієнтація особистості на власну совість (як вищу підзвітну інстанцію), не підвласну ні змінам матеріального благополуччя, ані соціальному становищу і впливу [69, с. 36]. Автономні люди, за визначенням А. Маслоу, «зовні, як правило, не відрізняються від інших людей... Вони не ототожнюють свободу з її зовнішніми атрибутами, їм притаманна внутрішня незалежність від середовища. Для них не мають великого значення схвалення й визнання оточення, вони прагнуть скоріш до самоповаги...» [154, с. 366].

Відповідно до аксіологічного підходу розвиток ціннісно-сислової сфери особистості, як зазначає З. Карпенко, пояснюється принципом інтегральної суб'єктності, згідно з яким здатність людини до самоактуалізації проявляється у висхідній телеологічній перспективі та проходить певні стадії [107]. Цей підхід спрямовує на ціннісно-сисловий розвиток особистості, розуміння і прийняття стійких цінностей та ціннісних орієнтацій у відповідальному ставленні «перед» і «за» в їх інтеграції [107; 204; 223] та дозволяє зазначити, що аксіологічний зміст відповідального ставлення особистості до світу, до інших до себе включає формування цінностей, які є важливими компонентами соціальної відповідальності.

Важливим для з'ясування *психологічних основ розвитку* відповідальності людини є аналіз процесуального аспекту мотивації відповідальної поведінки. М.Савчин виділяє ряд етапів: ініціювання поведінки, вибір конкретного вчинку, реалізація наміру чинити відповідально, переосмислення вчинку після його реалізації [223, с. 34]. Кожен із цих етапів опосередкований системою умов та чинників і детермінований функціонуванням специфічних соціально-психологічних механізмів.

К. Муздибаєв виділяє чотири *напрями розвитку відповідальності*: від колективної до індивідуальної, від зовнішньої до внутрішньої (усвідомленої, особистісної), перехід від відповідальності за минуле до відповідальності за майбутнє, зміна в часі самого суб'єкта поведінки [165, с.152]. Відчуженість від соціальних норм і невміння знаходити сенс свого буття послаблює соціальну відповідальність та активність особистості.

Крім того, дослідження Л. Татомира показали, що розвиток відповідальності пов'язаний зі зростанням інтелектуальних можливостей особистості та її свідомості. Когнітивні уявлення особистості про моральні норми поведінки й перетворення їх у внутрішні регулятори поведінки та діяльності й становлять сутність процесу розвитку та виховання моральної відповідальності. У процесі життєвого шляху розвиток відповідальності відбувається в напрямі від об'єктивної до суб'єктивної. За цей час вона проявляється в таких формах: відповідальність ззовні задана як необхідність на ранніх етапах розвитку особистості, відповідальність як усвідомлена необхідність у підлітковому віці, відповідальність – потреба в юнацькому віці [244].

Формуванню відповідальності, за К. Роджерсом, сприяє процес унікального синтезу внутрішніх переживань-сприймань, які необхідно стимулювати в процесі психолого-педагогічної роботи [294]. А. Маслоу зазначає, що формування відповідальності є надзвичайно суб'єктивним, відповідальність виступає суто індивідуальною, внутрішньо-особистісною якістю, відносно автономною від цінностей суспільства. Самореалізація і здібності в авторській теорії є основними атрибутами ціннісної сфери особистості [290].

У відповідності до зовнішніх і внутрішніх факторів становлення відповідальності, але в динаміці вікового розвитку, Ж. Піаже робить основний акцент на вивченні внутрішнього боку відповідальності. Ним розроблено двостадіальну схему відповідальної поведінки, де визначається відповідальність як один з окремих аспектів загального процесу морального розвитку та розглядається її розвиток від об'єктивного до суб'єктивного напрямку [191].

В дослідженні І Тимощука щодо формування морально-етичної відповідальності йдеться про те, що таке формування, має йти паралельно з *розвитком автономності* особистості та прийняття рішень щодо самої себе, а це можливо, завдяки спеціально організованій, цілеспрямованій роботі так званих активних методів соціально-психологічного навчання [246, с. 98].

Такі системи адекватно підібраних методів, способів і вправ методи, як відзначається в роботах К. Роджерса, Н. Чепелевої, Т. Яценко та ін.) [211; 264; 278], можуть бути застосовані для вирішення різноманітних, часом суперечливих завдань. Зазначається, що стратегічні завдання групових психолого-педагогічних занять-тренінгів спрямовані на розширення сфери усвідомлення самоідентичності і власної досконалості, прийняття відповідальності за те, що відбувається з людиною.

З огляду на вищезазначене, проблема формування соціальної відповідальності особистості набуває все більшої актуальності та займає одне із значних місць у загальній системі сучасної соціально-психологічної практики, особливо в умовах трансформаційних змін в українському суспільстві внаслідок військової агресії Росії. Такі наслідки аналізуються дослідженні за темою «Психологічні стратегії адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту», яке здійснювали науковці лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології під керівництвом Л. Коробки.

Процеси, які відбуваються в нашому суспільстві внаслідок воєнного конфлікту, як зазначається в дослідженнях, супроводжуються виникненням таких негативних явищ, як невизначеність, ціннісне протистояння, розірвані зв'язки, відчуття неблагополуччя та погіршення стану психологічного здоров'я. У науковому дискурсі їх пов'язують з факторами беззахисності, розчарування, втрат, провин, подавленої агресивності, самообвинувачення, порушень в системі особистісних відношень, викривлення процесів самоідентичності, неможливості самореалізації, зниження самооцінки тощо [41; 126].

Окремо діє фактор відсутності взірців – етико-культурних, професійних і психолого-типологічних (природне розмаїття психологічних типів самореалізації насправді найчастіше обмежується одним взірцем – успішним, здатним до конкурентної боротьби і просування на західний ринок праці).

Натомість, сучасна соціальна-політична ситуація в країні, складні процес розбудови громадянського суспільства вимагають активної соціальної, громадянської, політичної відповідальної позиції громадян, а особливо молоді.

Водночас, важливо наголосити, що соціальний простір, у якому протікає життєдіяльність особистості (зокрема і сучасної молоді), істотно розширюється. Активізується її включення в різноманітні соціальні відносини у процесі ускладнення діяльності, коли паралельно зростанню споживання інформації зростає усвідомлення необхідності приймати рішення з наростаючою мірою ризику та особистої відповідальності за результати своєї діяльності, яка як зауважує Ю. Борець, є однією із сутнісних складових рефлексивного компоненту соціальної компетентності як інтегральної характеристики розвитку особистості. При цьому, зростання соціальної компетентності особи, на думку автора, нерозривно пов'язане з системою цінностей, вирішенням ціннісних конфліктів і оцінкою альтернатив, а високий її рівень означає, що вона відносить себе до членів суспільства; володіє морально-етичними нормами, властивими даному суспільству [27; 28; 29].

Молодь, зокрема студентську її частину, можна визначити як соціально-демографічну групу, яка характеризується досить високим рівнем активності, спрямованістю на пошук свого місця у світі, на реалізацію життєвих завдань в особистому і професійному житті тощо (Ю. Борець, С. Грабовська, Л. Кияшко, О. Крючков, Т. Титаренко, та ін.) [27; 58; 111; 133; 249]. Вона володіє психологічною стійкістю та лабільністю мислення, що важливо не лише для ефективного пристосування до нестабільності сьогодення, а й для самореалізації в різних сферах життєдіяльності.

Молодь, як зазначають дослідники (Ю. Борець, О. Дроздов, М. Дроздова, Л.Снігур та ін.) є найменш консервативною за своїми ціннісними орієнтаціями соціальною верствою населення, найбільш чутливо реагує на соціальні зміни, виступає своєрідним «барометром» соціально-економічного та політичного стану суспільства [27; 78; 79; 234]. Їй притаманне негативне ставлення до порушення демократичних норм, законів, моральних принципів. Можна з повним правом називати молодь, особливо студентство, «соціальним нервом суспільства» [78; 79].

Студентська молодь, як зауважує Ю. Борець, спроможна на основі здобутих знань аналізувати сутнісні сторони функціонування й розвитку сучасного їм громадянського суспільства, визначати власну активну позицію в ньому, впроваджувати морально-етичні, економічні, правові, психологічні принципи демократії. Вказується, що забезпечують прояв соціальної активності та громадянської позиції громадянська компетентність та відповідальність у надбанні позитивного досвіду участі в громадському житті, засвоєння демократичних настанов та цінностей, когнітивне опанування політичної і правової культури та ін. [27, с. 42]

Як зазначає М. Дроздова, сутністю молоді та проявом її головної соціальної якості є міра досягнення нею соціальної суб'єктності, ступінь засвоєння суспільних відносин та інноваційної діяльності [79]. Водночас, слід враховувати, що суттєві характеристики і риси такої спільноти як молодь знаходяться в стані формування і становлення, й особливо це стосується таких складних утворень, як громадянськість, громадянська компетентність, соціальна відповідальність, які слід формувати, адже вони лежить в основі саморегуляції людської поведінки і діяльності в суспільстві, становлення особистісної та соціальної зрілості. Поняття громадянськості, як зауважує Ю. Борець, містить у собі розуміння своїх прав і волевиявлень, уміння використовувати їх на практиці, поважаючи права та свободи інших громадян; особисту відповідальність, усвідомлення необхідних юридичних і моральних обов'язків, дієве й критичне ставлення до соціальної

реальності, моральних переконань, ідеалів рівноправності громадян і суверенітету народу; здатність вести позитивний діалог з владою, усвідомлення своєї громадянської ідентичності – належності до країни, суспільства та держави [27, с. 49].

Однак, на сьогодні, незважаючи на значне розширення можливостей для власного самовизначення та індивідуального розвитку, українська молодь як була, так і залишається найбільш вразливою, незахищеною частиною суспільства. Попри зростання потреби в самоствердженні, самовизначенні, самореалізації, у сучасній молоді часто спостерігається явище поступової примітивізації свідомості та самосвідомості. Внаслідок цього – часті прояви духовної спустошеності, егоїзму, інфантилізму, які призводять до деформації нормативно-ціннісної сфери юнаків і потребують пильної уваги фахівців. В період початку власного дорослого свідомого життя, професійної діяльності або побудови сімейних стосунків, перед молоді людиною постає завдання максимально творчо підійти до розв'язання пов'язаних з цим питань. Кожен представник даної соціальної групи у цей момент повинен свідомо взяти відповідальність за власне життя й ставитися до цього процесу максимально ефективно і творчо. Важливо зазначити, що саме таке ставлення до побудови майбутнього, безсумнівно, буде показником психосоціальної зрілості особистості і основою її життєтворчості. А тому і її найвагомим внеском у (позитивне) перетворення соціальної реальності взагалі.

Основними соціально-психологічними регуляторами процесу формування соціальної відповідальності виступають ціннісні орієнтації, соціальні норми й настановлення. Вони визначають тип свідомості, характер діяльності, специфіку проблем, потреб, інтересів, очікувань молоді, типові зразки поведінки. Дослідники з прикрістю відзначають, що в молодіжному студентському середовищі втрачають значення моральні цінності, християнські ідеали. Натомість, як вказує український дослідник М. Скок, цінність «матеріального забезпечення життя» останнім часом стрімко піднімається на найвищі позиції

серед студентської молоді [230]. При формуванні такої споживацької психології у студентів домінуючими рисами стають заздрість, егоцентризм, корисливість, прагматизм, індивідуалізм.

Для молоді і середнього покоління на даному етапі, як стверджує М.Слюсаревський, з однієї сторони, відкрилися перспективи більш вільного вибору варіантів життєздійснення на засадах вияву приватних ініціатив, особистої відповідальності за політичні, економічні, соціальні та життєві вибори, учать у створенні сучасних інформаційних технологій і користуванні ними. А з іншої, на ці покоління припав головний виклик долі – «бути чи не бути». При цьому, як надперсональний аналог індивідуально-психологічних станів стресу, фрустрації, депресії, агресії, поширеним і стабільно актуальним став вияв соціальної напруженості як психічний стан соціуму [233].

В контексті визначення шляхів та способів формування СВО важливим питанням виступає виокремлення механізмів становлення особистісної зрілості, показником якої, зокрема постає соціальна відповідальність. В цьому контексті можемо говорити про такі механізми, як: самоузгодженість; інтегративність; психологічна готовність до вчинку; наративна компетентність; постановка особистістю життєвих завдань; самонастановлення; самоконструювання. Вказані механізми, як зазначають дослідники, сприяють досягненню суб'єктності та психологічної готовності до здійснення вчинку (В. Татенко, В. Шульга) [240; 270]; автентичності (Н. Хазратова, В. Татенко [240; 259]; самоздійсненню, становленню особистісної та соціальної зрілості (О. Злобіна, О. Кляпець, Б.Лазоренко, Т.Ларіна, Л. Лєпіхова, Т. Титаренко) [93; 92; 118; 137; 142; 146; 247].

В дослідженнях зазначається, що єдиним виходом із кризи, в якій перебуває сучасне українське суспільство є духовне відродження українців [19; 30; 31; 44; 46; 60; 71; 83; 84; 92; 103; 112; 120; 121; 122; 182; 196; 219; 227], адже духовність виступає не лише залученням до загальнолюдських цінностей, а й досить вагомою частиною нашого світогляду.

З позиції психології релігії, християнські настановлення й самонастановлення як базова позиція духовного зростання особистості, є природними законами, присутніми у кожній особі, а їх дотримання залишається формальним без релігійної Віри [43; 114; 213; 260; 277; 293; 296].

На жаль, результати наукових досліджень говорять про певне повернення українців до обрядовості, а не до цінностей, внутрішньої релігійності. Так, Ю.Шайгородський стверджує, що основними виявами духовної кризи особистості за сучасних суспільних умов є падіння моральності та знецінення духовних цінностей [267], про що також свідчать результати дослідження О.Яремко щодо зрілості релігійних настановлень та соціально-психологічних особливостей релігійності студентів [277]. Вивчаючи релігійність та ціннісні орієнтації особистості, А. Вовк, як і низка інших дослідників (Л. Гридковець, О.Ліщинська, О. Яремко) з прикрістю відзначають, що в молодіжному, зокрема у студентському середовищі втрачають середовищі втрачають значення моральні цінності, високі християнські ідеали [46; 60; 149; 277], хоча більшість респондентів, як зауважують Н. Савелюк та Г. Свідерська, вважають себе християнами та довіряють і визнають найавторитетнішою саме Церкву [219; 228]. В цьому сенсі слушною є думка одного з західноєвропейських дослідників особливостей особистісних змін в часи суспільних перетворень Й. Рацінгера, що часом віруючі люди живуть так, наче Бога немає, а невіруючі – наче Він існує [205].

Як зазначає Н. Савелюк, релігійність у нашому суспільному середовищі часто пов'язана із реалізацією захисних механізмів різного спрямування (позитивного й негативного) [218]. Вивчаючи релігійність як соціально-психологічний чинник особистісного становлення студентської молоді, Г.Свідерська, прийшла до висновку, що власна релігійність студентів асоціюється й молодих людей з певними морально-етичними настановами, є для них внутрішньою, особистісною, такою, що робить можливою здатність сприймати себе суб'єктом власного життя на базі сформованих смислів, позицій,

планів, бути відповідальними та готовими здійснювати значущі життєві вибори [227].

Отже формування соціальної відповідальності визначається об'єктивними і суб'єктивними передумовами. При цьому об'єктивні передумови визначаються суспільством, а суб'єктивні – свободою волі особистості, готовністю здійснювати значущі життєві вибори, здатністю сприймати себе суб'єктом власного життя на основі сформованих світоглядних настановлень, цінностей та позицій. Чинниками формування відповідальності виступають розуміння, як наслідок глибокого осмислення запропонованих норм та правил, а також власна активність, як свобода вибору.

З огляду на здійснений теоретичний аналіз щодо сформованості СВО можна говорити про ситуативну відповідальність, яка характеризується пасивністю, безініціативністю, не достатньо розвиненою здатністю до адекватної оцінки поведінки, ситуативного виконання загальноприйнятих вимог, без сформованого особистого ставлення до них; відповідальність-підпорядкування, яка здебільшого орієнтована на групу або на особисті цілі, залежить від інтенсивності/вираженості мотивів страху або корисливості; творчу відповідальність, що постає як якість особистості, орієнтована на закон совісті, що виступає одночасно потребою і чинником самообмеження, саморегуляції та є свідченням як соціальної, так і особистісної зрілості, що дозволяє займати чітку життєву позицію, ставати автором власного життєздійснення. А також про такі можливі критерії її сформованості, як когнітивно-аналітичний, який показує здатність осмислювати сутність соціальної відповідальності, запропонованих норм і правил; діяльнісно-рефлексивний, який визначає ступінь впливу соціальної відповідальності на спосіб життя, слідування правилам соціально належної поведінки; емоційно-вольовий, що характеризує глибоке переживання значимості соціально відповідальної поведінки та ціннісно-мотиваційний, який відображає готовність і здатність особи включати соціальну відповідальність в ієрархію особистих цінностей.

Викладений аналіз проблеми соціальної відповідальності особистості актуалізує нашу увагу на вивченні християнських настановлень та визначенні їхнього впливу на її формування, зокрема у студентської молоді.

1.3. Концептуалізація християнських настановлень у соціально-психологічному та світоглядному контекстах

Відповідальність як стійка характеристика суб'єкта, стабільна риса, «якість вищого гатунку», тісно пов'язана з моральною й світоглядною сторонами особистості (К. Абульханова, Б. Ананьєв, І. Бех, О. Плахотний, М. Савчин та ін.) [3; 4; 5; 23; 193; 222].

Якщо говорити про світогляд людини, то слід звернути увагу на такий важливий його компонент, як настановлення. Як показує аналіз літературних джерел з психології, за останній період увага дослідників спрямовується на вивчення різних типів настановлень (атитюдів) в контексті проблеми активності та самоактивності особистості, відповідальності як результату цієї активності. Як зазначав О.Прангішвілі, вольова відповідальна поведінка виступає й переживається як самоактивність і самовідповідальність, а саме настановлення в цьому випадку – як показник «готовності до активності й відповідальності» [198].

Поняття «настановлення» досить активно широко вживається в зарубіжних (I. Ajzen P. Briñol, S. Oskamp та ін.) [279; 280; 281] та вітчизняних психологічних дослідженнях (В. Васютинський, О. Донченко, Л. Кияшко, Л. Найдьонова та ін.) [40; 76; 111; 173] та використовується для позначення позитивної чи негативної оціночної реакції на об'єкт, що виражається в когнітивних оцінках (судженнях), емоціях і поведінці. Разом з тим, у сучасній науковій літературі використовують цілий синонімічний ряд для означення даного поняття – атитюд [111; 262], постава [40] тощо.

Так, в англійських працях його аналогом є поняття «атитюд» («attitude»), яке розуміється як схильність суб'єкта до певного сприймання соціальних

об'єктів (ситуацій), їх оцінювання та відповідних дій [111]; як діяльнісне, стійке ставлення людини до світу та її позицію у житті [262].

Найбільш загальними, що визначають позицію людини та її взаємовідносини зі світом, є психологічні настанови особистості, безпосередньо пов'язані з генетично і перинатально детермінованими психічними орієнтаціями. Психологічна настанова в широкому сенсі, як зазначають дослідники – це зумовлений первинними психічними реакціями, базовими психічними орієнтаціями і початковим батьківським програмуванням механізм самоактуалізації особистості в навколишньому світі [195, с. 60].

Дослідниками вказується, що на відміну від психологічних, соціальні настанови особистості, сформовані переважно на їх основі, набагато більше визначаються факторами, що проявляються на ранній стадії людського життя, особливо в дитячому та юнацькому віці. Соціальні настанови, на відміну від психологічних, більш індивідуально зумовлених, зазнають величезного впливу панівних у суспільстві поглядів, традицій, ідеологічних доктрин і положень. [195, с. 25].

Дослідженню соціальних настановлень присвячені праці сучасних українських (І Білоконь, Л. Кияшко, Л.А. Найдьонова, Л.М. Найдьонова, В.Цвіркун, Т. Циба та ін.) [24; 111; 172; 173; 262; 263] та зарубіжних дослідників (І. Ajzen, Р. Briñol, S. Oskamp, М. Rosenberg, С. Novland) [279; 280; 281; 291; 295].

Соціальні настановлення, як зазначає Л. Найдьонова, на відміну від настановлень, спрямовані до соціальних об'єктів; та вважає, що ставлення до себе можна віднести до соціальних настановлень, якщо розглядати себе як соціальний об'єкт, наприклад при порівнянні з іншими (що виявляється в феномені соціальної самоповаги) тощо. Нею виділено види настановлень за об'єктом, на який вони спрямовуються та запропоновано класифікацію соціальних настановлень за масштабом соціального суб'єкта: настановлення на себе як на соціальний об'єкт (до цього виду відноситься зокрема соціальна самоповага, як ставлення до себе, у порівнянні зі ставленням до інших), настановлення на певні

малі, середні та великі групи (наприклад, ставлення до власної організації та фірми-конкурента буде відноситись до середнього рівня, а ставлення до професії чи гендерних відмінностей – до рівня великих груп) [173, с. 17].

Під соціальним настановленням дослідниками розуміється: ціннісна орієнтація (В. Ядов, І. Кон), внутрішня позиція (Л. Божович), соціальна позиція (М. Корнєв, В. Цвіркун), спрямованість (Л. Найдьонова, Н. Майер), цінність (В.Квачахія, Ш. Надірашвілі) тощо. В змістових аспектах соціальних настановлень, як зазначає Л. Найдьонова, вирізняються такі складові, як аксіологічна (цінності), яка охоплює реалії вибору, надання вартісної переваги певним змістовим альтернативам, етичним імперативам, представленим поняттям настанови (зовнішнього регулятора); позиційна (позиції), що стосується визначення місцеположення через співвіднесення з іншими об'єктами та перспективна (готовність, налаштування), що спирається на вісь майбутнє-минуле [173, с. 14].

Щодо питання віднесення соціального настановлення до сфери свідомого чи несвідомого, одні дослідники відносять їх до свідомого, який утворюється внаслідок інтеріоризації соціальних значень у процесі його соціалізації (І.Білоконь) [24], інші розглядають її як неусвідомлену установку до дії (В. Циба) [263]. Ми погоджуємося із думкою Л. Найдьонової, що сутність цього феномену полягає в тому, що він поєднує дві сфери існування психіки в єдине ціле, визначаючи спрямованість суб'єкта на багатоманіття різних об'єктів [173, с. 21]

Як свідчить аналіз досліджень, в поняття соціальне настановлення вкладаються різні змісти, однак, більшість авторів щодо структури соціальних настановлень слідує, запропонованій М. Розенбергом і К.Ховландом, структурі, яка включає когнітивний (усвідомлення об'єкту соціального настановлення, на що спрямоване настановлення); емоційний (оцінка об'єкту настановлення на рівні симпатії чи антипатії); поведінковий (послідовність поведінки по відношенню до об'єкта настановлення) компоненти [295].

При аналізі означеного питання-проблеми, звертаємо увагу на підхід В.Ядова, де йдеться про диспозиційну концепцію регуляції соціальної поведінки особистості. Згідно з цією концепцією, диспозиції особистості є дуже близькими до поняття «настановлення» та ієрархічно організованою системою з кількома рівнями [275, с. 27-59]. Виходячи з цього, окремим зрізом досліджуваної нами проблеми може бути виявлення рівнів прояву християнських настановлень у системі диспозицій молодой людини.

У вивченні соціальних настановлень українськи дослідники говорять про можливість застосування нових методів (імплицитні, непрямі методи) (Л.А.Найдьонова, Л.М. Найдьонова) та зазначають, що використання сучасних методів імплицитного вимірювання соціальних настановлень розкриває нові можливості дослідження процесу зміни та реконструкції ставлення до різних соціальних об'єктів, переосмислення накопиченого досвіду вивчення шляхів формування соціального настановлення [172; 173].

Отже, соціальні настановлення розглядаються як взаємопов'язане ставлення до соціальних об'єктів, яке представляється як сукупність емоційного, когнітивного і поведінкового компонентів.

Також серед досліджень, які вивчають настановлення, варто виділити низку робіт, присвячених вивченню різних соціальних настановлень, зокрема таких, як правові, авторитарні, політичні, споживчі, релігійні та ін.

Дослідження правових настановлень нерозривно пов'язане із проблемами аналізу правосвідомості, правомірної поведінки, соціально-правової активності. Цей зв'язок полягає в тому, що це настановлення виступає як імовірність переходу активності правосвідомості у правову активність особистості.

Аналіз правових настановлень представлений в дослідженнях А. Возович, К.Гавриловської, Н. Щербакової та ін. [47; 51; 271]. Розглядаючи психологічні механізми нормативно-правової регуляції поведінки особистості, А. Возович вказує на те, що масова правова свідомість є сферою суспільної, групової, індивідуальної свідомості, що відображує правову дійсність у формі юридичних

знань, оцінних ставлень до права і практики його застосування, правових установок і ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку людини у юридично значимих ситуаціях. Правова установка є проявом усвідомленого ставлення до норм та являє собою готовність особистості виявити активність в галузі пізнання, застосування, реалізації права, а також у правотворчості, це «налаштованість» всієї структури правосвідомості, всіх її елементів таким чином, щоб особистість змогла виконати нормативні приписи [47, с. 35]. Авторка зазначає, що нормативно-правова поведінка є нормативно-моральною, релігійною та доводить відсутність відмінностей між проявами правових і релігійних настановлень за віковою та статевою ознаками. Установка на правомірну поведінку розглядається нею як потенційне позитивне начало в людині і скоріше як мета правового виховання, аніж наявна реальність [47].

Сутність установки в правовій сфері визначається Н. Щербаковою як схильність особистості до сприйняття змісту норми права, його оцінки, готовність до здійснення вчинку, що має юридичне значення, або ж як імовірність того чи іншого варіанту поведінки (діяльності) у сфері правового регулювання. Норми права відрізняються від інших соціальних норм формальною визначеністю, стабільністю, у них наявний лаконічний опис загальних ситуацій, вимоги, адресовані особистості, у них виражені потреби суспільства, є зразок належної поведінки, якому необхідно слідувати. Тому елемент належного в правовій установці часто висувається на перший план. Поза межами правового регулювання людина може виявити більшу самостійність, ніж у правовій сфері [271, с. 15].

Класифікація правових настановлень, як наголошується в дослідженні Н.Щербакової, залежить від критеріїв типологізації настановлень, яких багато і вони залежать від розподілу права на галузі, від ступеня юридичної чинності джерел права, від груп суб'єктів права, від тривалості їхньої дії, від ступеня їхньої фіксованості (визначеності), від типу ставлення особистості до права (активно-позитивні, позитивні, байдужні й негативні), за мотивами правової поведінки

(суспільні й особисті, позитивні або негативні) [271]. Авторка зазначає, що функцією установки особистості на соціально-правову активність є регуляція поведінки, діяльності у правовій сфері громадського життя.

Аналіз авторитарних настановлень може бути здійснено в контексті проблеми авторитарної особистості, яка привертає увагу представників філософії, соціології, культурології, соціальної та політичної психології (Т.Адорно, В. Васютинський, В. Москаленко, Е. Фромм та ін.) [2; 40; 162; 256]. Зарубіжні психологи, досліджуючи авторитарну особистість, визначили це поняття, як конкретний психологічний тип, що володіє такими рисами, як реакційність, консерватизм, агресивність, жага до влади.

Авторитарність особистості, як визначає Т. Адорно, характеризує комплекс особистісних характеристик, що включає, з одного боку, змінні когнітивного стилю - ригідність, нетерпимість до невизначеності і когнітивної складності, догматизм, і соціально-політичні установки, – з іншого, конформізм, консерватизм, етноцентризм, антидемократизм, упередження до меншин, расистські погляди [2, с. 157].

Поняття авторитарної особистості представлено в роботі Е. Фромм, який визначив її як особливий тип соціального характеру, що становить психологічну базу фашизму та назвав «особливе ставлення до влади» найбільш важливим елементом структури авторитарного характеру [256, с. 202].

Прояв психологічних особливостей авторитарної особистості, як зазначає В. Москаленко, виявляються у соціальних стереотипах і національних забобонах, а також, в політиці та системі освіти. Авторка за результатами дослідження особливостей авторитарної особистості студентів психологів виділяє такі типові риси авторитарної особистості: ототожнення лідера з державою, культ влади і покори, страх свободи і відповідальності, гетерофобія, догматизм; та визначає макіавеллізм як психологічний синдром, який поєднує такі характеристики, як тонкий цинізм, холодний розум, зневага нормам моралі в гонитві за пануванням і владою над іншими людьми [162]. Установки авторитарної особистості

полягають в некритичному ставленні до існуючих порядків і шаблонності мислення, перейнятого стереотипами пропаганди, ханжеством, в орієнтації на владу і силу.

Політичні настановлення та їх вплив на політичну участь молоді вивчалися колективом науковців Інститут соціальної та політичної психології під керівництвом Л. Кияшко. Ці настановлення визначаються як найбільш яскраво виражений, чітко усвідомлений різновид соціальних настанов особистості, що визначає методологію приведення соціальної реальності до нормативів соціальних потреб людини. Політичні настанови виникають із загальних соціальних настанов особистості та визначають причини та способи діяльності (або бездіяльності) людини задля досягнення тих суспільних норм і того суспільного статусу, які задані його соціальними настановами [195, с. с. 62].

Про споживацькі настрої в суспільстві вказують дані Державного комітету статистики України, згідно яких рівень споживання українців постійно зростає, про що свідчать темпи зростання споживчих витрат населення з року в рік, які перевищують рівень зростання інфляції.

В дослідженнях (С. Грабовська, Я. Зоська, Л. Куришова, О. Овчар) [58; 96; 136; 175]; зазначається, що українське суспільство перебуває під впливом ідеологій суспільства споживання та інформаційного суспільства, що призвело до формування серед українців консьюмеристських настроїв, а споживацька активність українців лише набирає обертів [96]; що розвиток суспільства споживання, стимулює дедалі більшу споживчу активність, і споживання є дійсно одним з провідних аспектів життя, важливість якого можна порівняти з професійною діяльністю, навчанням, поведінкою в родинному колі [175, с. 44]; що стиль споживання в цілому може бути визначений як «стійкі форми реалізації індивідом споживчих звичок, стереотипів і цінностей у споживчій поведінці в умовах, обмежених об'єктивними чинниками» [136, с. 11].

Також серед досліджень, які вивчають настановлення, варто виділити і ті, які звертаються до вивчення релігійних настановлень (Н.Савелюк, Г.Свідерська,

D.Krok та ін.) [218; 220; 227; 228; 287]. Передумовою соціальної відповідальності постає вибір, який визначається життєвою позицією особистості, в основі якої – ціннісні імперативи, які, зокрема пов'язані із релігійною духовністю, із християнською мораллю. Поняття духовності співвідноситься з поведінкою, яка спрямовується не потребами, а цінностями особистості.

На значну роль релігії в системі суспільних відносин та релігійних цінностей і настановлень в формуванні особистісної зрілості, зокрема молодих людей, вказували М. Боришевський, А. Вовк, Л. Гридковець, Н. Савелюк, Г.Свідерська, Т. Флоренська, О. Яремко, М. Karwowska, D. Krok та ін. [30; 46; 60; 220; 228; 252; 277; 286; 287].

Стосовно ж українського суспільного середовища, то, як зазначає М.Боришевський, світоглядні християнські орієнтації є характеристиками нашого менталітету, і справедливо стверджувати, що, по-перше, християнство історично було і залишається основною формою релігійного світогляду українців, а християнські цінності є одним з найважливіших морально-психологічних чинників формування й розвитку різних сфер суспільного та духовного життя; по-друге, в національному характері українців релігійність займає одну з найважливіших позицій, яку необхідно підтримувати як найголовнішу зі сфер духовного світу людини [30].

Так, про загально визнаний гуманістичний потенціал християнської релігії йдеться в роботах Н. Савелюк, як зазначає, що це «потенціал не тільки й не стільки людино-, скільки соціоцентрований (принаймні, у свідомості досліджених українців). Інакше кажучи, релігійна ідентичність пов'язана у самоусвідомленні людини з її до певної міри знеособленням на користь масштабних спільнот соціуму, світу і навіть всесвіту» [218, с. 113]. Авторка, за результатами комплексного дослідження констатує, що релігійна ідентичність особистості – це не тільки аспект її соціальної ідентичності, а і, водночас, протиположним виміром егоцентричним вимірам самосвідомості.

Аналізуючи релігійну ідентичність особистості у контексті різних рівнів її релігійної активності, Н. Савелюк, визначає релігійну активність як інтегративну форму активності людини, котра періодично переживає певні сакральні, не завжди раціонально пояснювані почуття та стани (афективний аспект); визнає за істинні певні типи у її середовищі релігійні уявлення та поняття (когнітивний аспект); усвідомлює і приймає релігійно релевантні потреби, мотиви, інтенції (мотиваційний аспект); а також здійснює відповідні усім цим почуттям, уявленням, інтенціям дії (конативний аспект) [218].

У працях українських науковців (О. Колісника, О. Климишин, Г.Свідерської та ін.), доводиться, що віра в Бога є потужним чинником профілактики та подолання системної духовної кризи молоді [120; 121; 115; 228].

Духовність та релігійність як проблема соціально-психологічного дослідження залишаються актуальною, адже саме духовність визнається специфічною та однією із сутнісних форм саморегуляції та самодетермінації поведінки зрілої особистості. Дії людини, обумовлені духовністю, завжди стають вчинком, тобто виходять за межі певної ситуації (Д. Леонтьєв). Таку можливість виходу за межі ситуації дає уява, яка дозволяє знайти психологічний смисл, опору в людських цінностях, а не в ситуативних регуляторах [144; 145].

Аналіз відповідної літератури засвідчує, що релігійна духовність (християнська зокрема) більшою чи меншою мірою пропагує активну участь у суспільному житті, не втручаючись при цьому в політику та світську владу (М.Боришевський, М. Вебер, О. Климишин, О. Колісник, Н. Савелюк, М. Савчин, Г. Свідерська,) [30; 43; 115; 120; 121; 208; 219; 224; 227; 228].

Так, М. Боришевський вважає, що віра в Бога належить до системи ціннісних орієнтацій, і якщо вони тісно пов'язані з християнською мораллю, то мотивують духовне самовдосконалення особистості [30]. Як засвідчує М.Савчин, Український просвітник Г. Сковорода, підкреслюючи індивідуальну духовну природу людини, вказував, що кожна людина наділена совістю – голосом Бога,

який і пригадує їй шлях та мету життя і спрямовує її на відповідну діяльність [224].

Також М. Савчин зазначає, що саме життя з вірою у Бога призводить до зростання духовного потенціалу, який розглядається як рівень прийняття, переживання та осмислення особистістю «внутрішньої людини» та реальних духовних цінностей (любові, віри, надії) [224].

Про значущу роль релігійності для прийняття на себе ролі суб'єкта власного життя на базі сформованих смислів, позицій, планів бути відповідальним та здійснювати значущі життєві вибори йдеться в дослідженні Г.Свідерської, в якому доводиться, що релігійність позитивно корелює з відповідальністю, особистісною зрілістю, здатністю до децентрації, глибинних переживань та зазначається, що релігійність людини виявляється в діяльності та поведінці і одночасно скеровує розвиток особистості [228].

При аналізі релігійності С. Черняєвою виділяються такі її аспекти, як когнітивний (релігійні знання та уявленнями, специфічні, переважно символічні способи пізнання); мотиваційний (релігійні потреби, цінності, ідеали, переконання і світогляд); емоційний (релігійні переживання, які характеризуються складністю та амбівалентністю, поєднанням протилежних переживань з тенденцією до їх синтезу); діяльнісний (характеризується співпадінням мотиву релігійних дій з ціллю діяльності, яка є творчою, осмисленою і веде до особистісної самореалізації) [265]. Релігійність, як зазначають дослідники сприяє осмисленості життю, протистоїть відчуженню, керує особистісним розвитком [228; 265] та зазначають, що особливості її прояву пов'язані із зрілістю релігійних настановлень.

Так, О. Яремко в контексті дослідження соціально-психологічних особливостей релігійності студентів вивчала і зрілість релігійних настановлень (на основі «Шкали зрілості релігійних установок Р. Яворського») та виокремила два рівні їхньої сформованості, які оцінювались за кількістю часу, присвяченого релігійним практикам [277].

Аналіз емпіричних досліджень (Л. Гридковець, О. Ліщинська, О. Яремко,) показує, що кожен другий українець вважає себе релігійною людиною, а серед студентської молоді 87% визнали себе християнами [60; 149; 277]. Соціологічні дослідження також відмічають відновлення у світогляді студентів значущості християнської релігії: а 32,5% – визнають, що Бог існує, 38,8% студентської молоді вважають себе глибоко релігійними.

Водночас вивчення релігійності та ціннісних орієнтацій особистості спонукало А. Вовк до висновку, що в молодіжному, зокрема у студентському середовищі певною мірою втрачають значення моральні цінності, християнські ідеали, набувають значення споживацькі настановлення на споживання та комфорт [46]. Такі дані дають підстави зазначити, що сьогодні духовний і культурний розвиток особистості часто здійснюється в умовах ціннісного вакууму. Публічне нехтування елементарними нормами моралі деморалізує суспільство й у першу чергу – молодь.

В контексті нашого дослідження на увагу заслуговують також наукові розвідки О. Цвіркуна, який зазначає, що світогляд як духовно практичний спосіб освоєння світу людиною і форма її самосвідомості базується на стійких структурних складових, до яких відносяться ті з них, що безпосередньо витікають із діяльнісного ставлення людини до світу. Саме до таких стійких структурних елементів світоглядної свідомості, що визначають світоглядне ставлення, світоглядну позицію людини належать світоглядні або смисложиттєві установки. Автор цим поняттям фіксує спосіб виявлення, «дію» світогляду та світоглядної свідомості, предметом яких є ставлення людини до світу. Таким відношенням охоплюється вся система видів діяльності суб'єкта, людини, що освоює і творить світ власного буття [262].

Отже, світоглядні настановлення у своєму ідеальному значенні є настановленнями, які формуються за умови розв'язання особистістю світоглядних проблем. Вони підвладні змінам тоді, коли змінюється сам сенс життя. В цьому контексті, враховуючи вище зазначене, до таких настановлень

можна віднести християнські настановлення, а відтак важливо визначити їхню сутність з подальшим вивченням впливу християнських настановлень на прояв соціальної відповідальності особистості.

Християнські настановлення, сформовані на десяти Божих заповідях, стосуються підсвідомості людини та, як зазначає Cz. Walesa, вони походять з істини, безумовно присутньої в людині. Заперечуючи здатність до її пізнання, не бажаючи помічати присутню в собі правду, людина добровільно відводить погляд від того, чого не хоче бачити, при тому стверджує, що не здатна це пізнати. Тому навіть не вважаючи себе релігійною, людина знає правду – у вигляді так званого анамнезу її душевно-духовного виміру. Це спогад духа людини, який є основою істинної совісті. [298

, с. 125-141]. Водночас, в умовах наступу на людину ринку спокус за думкою українського філософа Є. Сверстюка, залишається лише один захист – совість і старий реквізит заборон, поставлених самому собі (саме це є сутністю морального опору особистості й суспільства) [184]. Ключовими у висловленій думці для нас, гадаємо, є словосполучення «заборони, поставлені самому собі». Тобто ХН мають бути внутрішніми ціннісними позиціями-запобіжниками, поставленими самому собі. Отже, ХН стосуються і світської духовності, і, насамперед, релігійної – відношення «людина-Бог». І саме Дух, як говорить О. Донченко, є джерелом натхнення для людини в її життєтворчості, в тому числі і у побудові відносин з іншими, зі світом на фундаменті любові [77].

Аналіз соціально-психологічних та теологічних джерел дав підстави визначити сутність християнських настановлень, як «Декалог», закладений у кожній людині, як природній закон совісті, як прагнення до вищого, як моральна інтуїція тощо. Отже, коли особистість відчуває потребу діяти/вчиняти так, а не інакше – це і є *настановлення*.

Варто наголосити, що у межах нашого дослідження до уваги беруться настановлення, що стосуються горизонтальної площини християнської релігійності (відносини людини із собою та світом). Християнські настановлення

(надалі ХН) розуміються нами як потреба і готовність жити й діяти згідно совісті, правди, Божих законів. До того ж вони можуть/мають сприйматись як внутрішні обмежувачі: не свободи, а псевдо-свободи (вседозволеності). Мовляв: «Чиню так, бо по-іншому не можу і не хочу, бо це моя позиція (соціальна, життєва)». Порушення, не дотримання такої позиції – це протилежні за сутністю ціннісні соціально орієнтовані позиції. В психології релігії вони розуміються як свідоме та добровільне переступлення заповідей [86; 110; 115; 218; 220; 284]. Про «вчинок» такого роду говорять: «Вчинив не по-християнськи».

Таким чином, у нашому розумінні, *християнське настановлення* – це світоглядне настановлення, яке виступає потребою і готовністю ставитись й діяти стосовно людей, подій, явищ, життя, себе, Бога (тобто зовнішнього і внутрішнього світу) тощо, сформоване на основі християнської моралі, заснованої на вірі і любові до Бога та ближнього.

Висновки до першого розділу

Аналіз та узагальнення існуючих теоретичних підходів до проблеми відповідальності особистості показали, що чисельні дослідження обґрунтовують відповідальність як одну із сутнісних властивостей особистості, яка виступає внутрішньою умовою організації життя і діяльності людини, істотно впливає на особливості становлення особистості в цілому, сприяє ефективному перебігу процесів саморозвитку та ефективного життєздійснення.

Важливим в контексті нашого дослідження є розуміння соціальної відповідальності, аналіз якого здійснюється з різних точок зору як морально-правової, філософської, етичної та психологічної категорії. Соціальна відповідальність є складним комплексним явищем в якому переплетені суспільні соціальні норми, моральні якості і настанови особистості; яке виявляється у прагненні людини дотримуватися домінуючих у суспільстві соціальних норм, виконувати свої обов'язки та відповідати за власні дії. Соціальна відповідальність розглядається як показник розвитку особистості, як прояв її соціальної зрілості.

Встановлено, що соціальна відповідальність особистості представляє собою завершену розвинену структуру, яка включає мотиваційно-афективну, когнітивну, поведінкову та морально-духовну складові та розуміється як стійке особистісне утворення, що виражає ціннісне ставлення особистості до інших людей, навколишнього світу, до самого себе; визначає соціально належну поведінку на основі прийняття духовних і моральних цінностей, особливостей свого вибору (як суб'єкта соціально відповідальної поведінки) й усвідомлення значущості її наслідків.

Показано, що в контексті проблеми формування соціальної відповідальності на особливу увагу заслуговує така соціальна група, як молодь, проявом головної соціальної якості якої є міра досягнення нею соціальної суб'єктності, здатності впроваджувати морально-етичні, економічні, правові, психологічні принципи демократичного розвитку суспільства.

Проблема соціальної відповідальності тісно пов'язана з розвитком моральної і світоглядної сфер особистості, важливим компонентом яких є настановлення як готовність до соціальної активності й відповідальності, як результату цієї активності.

На основі аналізу досліджень соціальних настановлень визначено ті, які пов'язані із релігійною духовністю, із християнською мораллю – християнські настановлення, які виражають особистісну позицію, усвідомлений стан буття, діяльне ставлення людини до світу в цілому і своєї самореалізації в ньому. Християнські настановлення визначено як світоглядні настановлення, які виступають потребою і готовністю ставитись й діяти стосовно людей, подій, явищ, життя, себе, Бога на основі християнської моралі, заснованої на вірі і любові до Бога та ближнього.

Основні результати розділу висвітлено в 4 публікаціях, які входять до переліку фахових видань: [179; 182; 184; 292].

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ХРИСТІЯНСЬКИХ НАСТАНОВЛЕНЬ НА СОЦІАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

У розділі представлено програму емпіричного дослідження особливостей впливу християнських настановлень на соціальну відповідальність особистості, обґрунтовано обсяг вибірки, описано зміст та специфіку використання методів та процедур. Подано результати дослідження специфіки впливу християнських настановлень на структурно-змістові характеристики соціальної відповідальності студентської молоді та розкрито соціально-психологічний зміст типів соціальної відповідальності особистості.

2.1. Програма емпіричного дослідження особливостей впливу християнських настановлень на соціальну відповідальність особистості

Загальною метою емпіричного дослідження виступало виявлення сформованості християнських настановлень молоді та визначення особливостей їхнього впливу на соціальну відповідальність студентської молоді; а також створення та обґрунтування типології соціальної відповідальності особистості.

Виходячи зі специфіки предмету дослідження, необхідно було визначити структуру і зміст християнських настановлень особистості, зважаючи на недостатність їхнього теоретичного й емпіричного вивчення, як в межах соціальної психології, так і в інших наукових галузях (філософії, теології, психології релігії, педагогіки).

Враховуючи вищевказане, нами було обрано психосемантичний підхід, в межах якого реконструкція індивідуальної системи значень дозволяє виявити особливості сприймання особистістю соціуму, інших осіб, себе. Ми виходили з того, що об'єктом дослідження соціальних психологів часто стають соціальні

феномени, що мають значну афективну складову, яка в психології описується особистісними смислами, а в семантиці – конотативними значеннями. Йдеться про «значення» для особистості, яке нерозривно пов'язане з її мотивами і загальною спрямованістю, а виявляється, крім усього, й через настановлення.

Під семантичним аналізом розуміється виділення і аналіз семантичної структури психічного образу, що дозволяє розкривати найбільш важливі чинники, за допомогою яких індивід здійснює несвідомий категоріальний аналіз якогось соціального феномену [174; 189]. Такий аналіз дозволяє певною мірою вирішувати проблеми дослідження глибинних структур психіки людини, багато в чому відповідальних за регуляцію її поведінки в суспільстві. Використання психосемантичних методів, як зазначає О. Ліщинська, дозволяє «будувати найрізноманітніші системи детермінації, виходити на різні соціальні спільноти, виявляючи емоційно насичені, слабо структуровані уявлення людини про саму себе і про інших людей, про різноманітні соціальні цінності і, взагалі, про об'єкти, ставлення до яких глибоко особисте» [148; 149].

Досліджуючи психосемантичну структуру етнічної свідомості, Н. Низовських зазначала, що вітчизняна психологічна наука сьогодні переживає нове піднесення інтересу до проблем індивідуальної та колективної свідомості завдяки динамічному розвитку психосемантики як галузі психології в якій традиція проникнення в людську суб'єктивність безперервно триває від часів Г.Сковороди і П.Юркевича до праць Г. Шпета і О. Потебні, Л. Виготського, Г.Костюка, О. Леонтьєва і В. Роменця [174].

Також в своїх пошуках ми спиралось на основні принципи побудови досліджень у гуманітарних науках (Дж. Гудвін, В. Дружинін, Л. Собчик, та ін.) [63; 80; 236].

Виходячи з теоретико-методологічних засад дослідження та керуючись поставленими завданнями, нами розроблено програму емпіричного дослідження, яке передбачає реалізацію підготовчого, констатувального та корекційно-розвивального етапів.

Підготовчий етап передбачав планування та формування процедури емпіричного дослідження, відбір та розробку дослідницького інструментарію, обґрунтування вибірки дослідження. Було визначено основні соціальні настановлення сучасної молоді, а саме: правові, авторитарні, споживацькі (консумістські, побудовані на мотиві «мати» як прагненні до накопичення у всіх сферах життя) і християнські. Оскільки основним завданням нашої емпіричної програми було вивчення особливостей впливу християнських настановлень на формування соціальної відповідальності особистості, то тверджень, які описують ці настановлення, в анкету включено удвічі більше (що, однак, враховувалося у процесі математико-статистичної обробки).

На основі теоретичного аналізу опрацьованої літератури було виділено 36 основних соціально орієнтованих ХН, які стосуються ставлень особистості в контексті: людина-людина, людина-суспільство, людина-світ тощо [74; 99; 101; 103; 108; 110; 113; 127; 166; 203; 208; 293].

Виходячи з необхідності виокремлення ХН, які найповніше відображають сутність їхньої соціальної зорієнтованості, нами було проведене експертне опитування, що проводилось серед науковців та громадських діячів, які відомі науковими дослідженнями та публікаціями з вивчення основ християнського життя, духовного зросту, відповідальності особистості (12 осіб).

Для відбирання експертів було використано апостеріорні методи оцінки експертів, а саме: самооцінювання і взаємне оцінювання експертів через складання оцінних списків фаховими експертами у досліджуваній галузі. Критерієм включення в експертну групу був h-індекс експерта (індекс Гірша як показник впливовості науковця, який ґрунтується на кількості його статей та цитувань). В результаті опитування було виокремлено 14 соціально орієнтованих ХН, представлених твердженнями, що розкривають їх зміст (див. Додаток А). Варто наголосити на суспільно орієнтованій сутності, відображеній у зазначених настановленнях.

Вибір індикаторів, які відповідають іншим соціальним настановленням здійснювався за такими методиками: «Методика дослідження правової самосвідомості Г. Абраменкової»; «Методика визначення тоталітарних настанов Т. Адорно», а також використовувались твердження, котрі стосувались споживацьких ціннісних позицій. Надійність і валідність даних методик обґрунтовується багаторазовим їх використанням в інших соціально-психологічних дослідженнях.

Щодо соціальної відповідальності, яка ґрунтується на внутрішній (автономній, морально-етичній за суттю) відповідальності особистості, то для її дослідження було використано «Шкалу соціальної відповідальності К.Муздибаєва». Важливо вказати, що, досліджуючи проблему формування морально-етичної відповідальності особистості майбутнього практичного психолога з використанням даної методики, І. Тимошук довів наступне: на рівні значущості 0,1% високий рівень сформованості морально-етичної відповідальності позитивно корелює з високим рівнем СВО, саморозумінням (самоідентичністю в тому числі) та низьким рівнем соціальної бажаності (шкалою брехні) [246]. Таким чином, забезпечується можливість уточнення та поглиблення розуміння сутності досліджуваних психосоціальних явищ.

Також було сформовано комплексну анкету для діагностики особливостей прояву ХН та СВО (Додаток Б). Задля мінімізації ризиків надійності вимірювання, пов'язаних із впливом високого рівня соціальної бажаності та настановою респондентів на згоду, що може виникати внаслідок «позитивного» характеру формулювань, частину тверджень нами було сформульовано як обернені до діагностованої якості.

Включена до анкети «Шкала соціальної відповідальності К. Муздибаєва» та індикатори, що відображають ХН й інші соціальні настановлення, розташовані у довільному порядку. Крім того, з метою диференціації прояву християнських настановлень та соціальної відповідальності студентської молоді в залежності від соціально-демографічних характеристик (віку, статі, місця проживання,

конфесійної приналежності та дотримання релігійних обрядів, національності), до анкети було включено відповідно ще кілька граф, обов'язкових для заповнення.

Анкета була анонімною, що дозволяє припустити більшу ймовірність відвертих відповідей. Загалом в анкеті передбачалось три варіанти відповідей: згоден (З), важко сказати (В), не згоден (Н). Зокрема рівні сформованості християнських настановлень студентів було визначено на основі аналізу анкети за наступною шкалою оцінювання: «З» (згоден) – 3 бали, «В» (важко сказати) – 2 бали і «Н» (не згоден) – 1 бал. Зазначені варіанти відповідей з одного боку досить загально відображають позицію респондентів щодо християнських соціально орієнтованих ціннісних позицій, а з іншого – такого роду позиції можуть бути тільки чітко визначеними «так» чи «ні» або «не знаю» (останній варіант може вказувати на процес релігійної самоідентифікації особистості).

Величина вибірки визначалась у відповідності до загальної кількості студентської молоді, і відповідає вимогам до репрезентативності вибірки. Відповідно, отримані на вибірковій сукупності результати можуть бути екстрапольовані на генеральну вибіркову сукупність. Структура вибірки була підібрана в межах кількох регіонів країни з метою уникнення «однобокості» та впливів, пов'язаних із проміжними змінними, що нами досліджувалося окремо. Оскільки, як відомо, українське суспільство є полірелігійним, а окремі релігійні конфесії, попри представленість в межах цілої країни, все-таки характеризуються своєю «локалізацією» в певних частинах країни. Звертаємо увагу, що у завданнях дослідження не передбачалось вивчення ХН та СВО студентів різних регіонів.

Загалом в емпіричному дослідженні брали участь 595 студентів різних факультетів (філософського, судно-механічного, економічного, юридичного, МПС, факультету початкової та дошкільної освіти, музичного мистецтва), років навчання (від першого до п'ятого курсу), які проживають і навчаються в різних містах України (Київ, Івано-Франківськ, Севастополь, Чернівці).

На попередньому і констатувальному етапі було задіяно 535 респондентів, 214 та 321 особа відповідно, серед яких 272 юнаки і 263 дівчини віком 17-22 роки (Додаток Г), із них 163 студенти Прикарпатського Національного університету імені В. Стефаника (71 юнак і 92 дівчини); 148 студентів Севастопольської філії Кримського економічного інституту (116 юнаків і 32 дівчини); 144 студенти Київського національного університету імені Б. Грінченка (46 юнаків і 98 дівчат) та 80 студентів Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича, 39 юнаків і 41 дівчина. На формувальному етапі брали участь 60 осіб

Констатувальний етап передбачав визначення особливостей прояву християнських настановлень та їх впливу на формування соціальної відповідальності студентської молоді шляхом здійснення наступних кроків: 1) проведення дослідження з метою виявлення відповідно психологічної структури та сформованості християнських настановлень (надалі – ХН) та встановлення їх значущості у формування соціальної відповідальності особистості (надалі – СВО); 2) визначення особливостей прояву християнських настановлень та соціальної відповідальності студентів в залежності від їхніх соціально-демографічних характеристик, та особливостей їхнього впливу на формування соціальної відповідальності студентської молоді; 3) обґрунтування *типології соціальної відповідальності студентської молоді, встановлення специфіки впливу християнських настановлень в межах кожного типу СВО.*

Корекційно-розвивальний етап передбачав розробку тренінгової програми, спрямованої на активізацію християнських настановлень і підвищення рівня соціальної відповідальності молоді та перевірку її ефективності. На цьому етапі брали участь 60 осіб. Опис цього етапу представлено у 3 розділі.

Достовірність отриманих у ході дослідження результатів забезпечувалась послідовною та систематичною реалізацією теоретичних засад розв'язання завдань емпіричного дослідження, відповідністю обраних методів діагностики предмету і завданням дослідження, валідністю та надійністю використаних методик, ґрунтовним якісним і кількісним аналізом на основі коректного

використання методів математичної статистики. Обробка даних методами багатомірної статистики проводилася у статистичному пакеті SPSS 17.00.

Зокрема, нами було застосовано багатомірне шкалювання методом ALSCAL (з метою вивчення відмінностей за проявом ХН); порівняльний аналіз за Т-критерієм Уїлкоксона (Wilcoxon) і тест Фрідмана (Friedman) (для виявлення вираженості світоглядних настановлень; порівняльний метод за критеріями Н-Крускала-Уоліса (Kruskal-Wallis) та U-Мана-Уїтні (Mann-Whitney) (в процесі з'ясування і опису особливостей прояву ХН та СВО студентів в залежності від їхніх соціально-демографічних характеристик) та порівняльний аналіз за критерієм U- Мана-Уїтні і дисперсійний аналіз за критерієм F-Фішера (для визначення і аналізу особливостей впливу ХН на СВО студентської молоді); кластерний аналіз методом Варда (Ward Method) (з метою обґрунтування і визначення типології соціальної відповідальності); дисперсійний аналіз за критерієм F-Фішера (для дослідження специфіки прояву показників СВО у кожному з виокремлених її типів).

2.2. Особливості вираженості християнських настановлень молоді та їх соціально-психологічний зміст

З метою дослідження психосемантичної структури та сформованості соціальних настановлень – правових (ПН), споживацьких (СН), авторитарних (АН) та християнських (ХН), визначення особливостей вираженості останніх порівняно з ПН, СН, АН, було застосовано порівняльний аналіз за Т-критерієм Уїлкоксона.

Згідно з отриманих результатів попарних порівнянь між ХН та АН, статистично значущі відмінності зафіксовано за вираженістю авторитарних і християнських настановлень ($Me_1=167,75$; $Me_2=23,33$, $p<0,000$) – серед респондентів значно більше виявилось тих, у кого вираженість ХН більша, ніж АН (Додаток В, табл. 2.1).

Порівняльний аналіз вираженості ХН і СН свідчить про наявність статистично значущих відмінностей між ними ($Me_1=169,97$; $Me_2=32,90$, $p<0,000$). Як видно з таблиці 2.2. (Додаток В), серед респондентів значно більше таких, у кого СН виражені менше, ніж ХН. За вираженістю ХН і ПН статистично значущих відмінностей не було виявлено (табл. 2.3, додаток В). Це дає підстави припустити, що ХН та ПН мають спорідненість, адже право, закони за своїм походженням значною мірою морально-етичні, релігійні (в тому числі християнські), оскільки загальнолюдські моральні цінності базуються на релігійних засадах.

Порівняльний аналіз вираженості усіх вищезазначених настановлень серед досліджуваних здійснювалось за допомогою теста Фрідмана (Friedman). Отримані дані свідчать про наявність статистично значущих розбіжностей за усіма досліджуваними настановленнями (додаток В, табл. 2.4).

Для унаочнення результатів нами було побудовано діаграму (рис. 2.1)

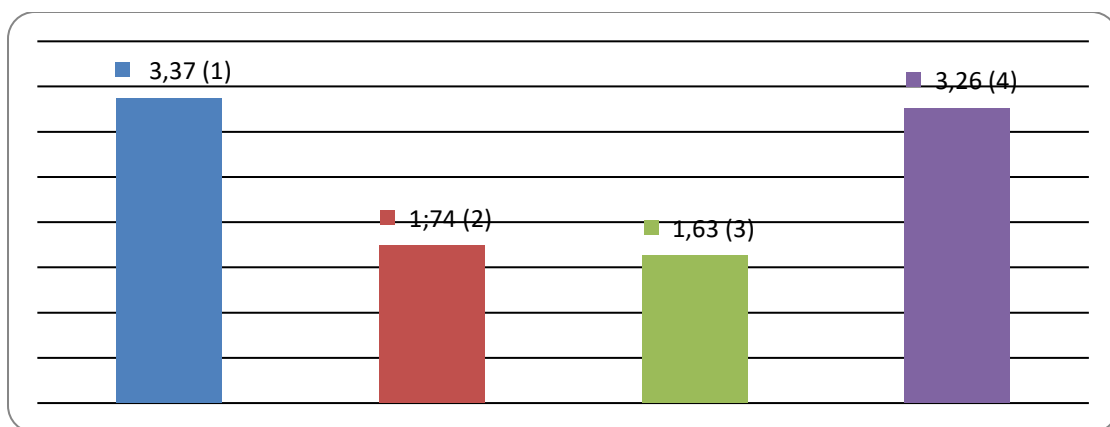

Рис. 2.1. Вираженість соціальних настановлень (n=321)

Примітка: 1- християнські настановлення (ХН); 2 – авторитарні настановлення (АН); 3 – споживацькі настановлення (СН); 4 – правові настановлення (ПН).

Співвідношення значень вираженості настановлень в досліджуваній групі (N=321) за медіаною, свідчить про переважання вираженості ХН відносно всіх досліджуваних настановлень. Отже, як видно з рисунка 2.1., показники прояву християнських ($Me_1=3,37$) та правових ($Me_4=3,26$) настановлень є значно вищими, аніж споживацькі настановлення ($Me_3=1,63$), показники прояву авторитарних настановлень знаходяться в межах середніх значень ($Me_2=1,74$).

Таким чином, отримані результати дають підстави говорити про досить високий рівень сформованості ХН, а отже, вбачаємо сенс у тому, щоб докладніше проаналізувати їхню структуру та виявити особливості їхнього впливу на СВО. Крім того, порівняльний аналіз виявив, що ПН та ХН мають однаковий рівень вираженості, що слід враховувати при інтерпретації результатів на інших етапах дослідження.

За результатами багатомірного шкалювання методом ALSCAL з метою уточнення структурних особливостей ХН нами було побудовано двовимірний простір розташування ХН та – з огляду на отримані координати (табл. 2.1) - виокремлено 4-компонентну структуру ХН.

Таблиця 2.1

Координати християнських настановлень
Stimulus Coordinates

Number	Stimulus Stimulus	Dimension	
		1	2
		Name	
1.	ХН_9	,0755	-1,7966
2.	ХН_1	,8626	,1093
3.	ХН_2	-2,0255	,8244
4.	ХН_3	,5481	1,0706
5.	ХН_4	-,1176	1,3888
6.	ХН_5	,7030	,5826
7.	ХН_10	,8966	,2347
8.	ХН_6	,7011	,0659
9.	ХН_7	1,3294	-1,0220
10.	ХН_8	,4767	,4768
11.	ХН_11	-1,5360	-,7417
12.	ХН_12	-,1093	-1,2501
13.	ХН_13	-1,7607	-1,1538
14.	ХН_14	-,0441	1,2111

Для унаочнення отриманих нами даних побудовано модель просторової візуалізації виділених компонентів структури ХН, утвореній перетином вісей «релігійність» та «соціальна ідентифікація» (рис. 2.2).

Згідно моделі встановлено *чотири компоненти* (за принципом Декартових координат), до яких входять індикатори, що відповідають ХН, переліченим у пункті 2.1. цього розділу.

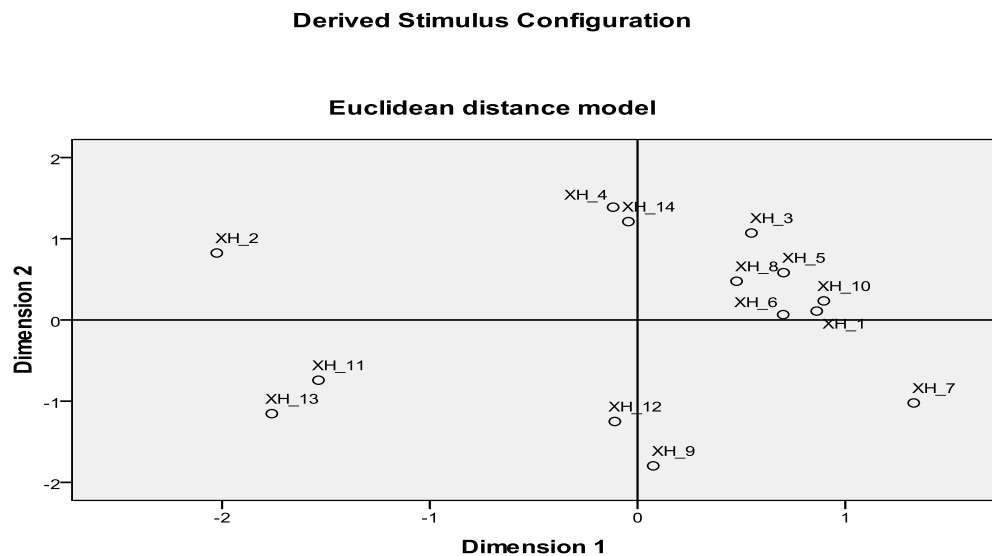

Рис. 2.2. Модель просторової візуалізації компонентів структури ХН

Примітка: dimension 1 (горизонтальна вісь) – вимір «соціальна ідентифікація»; dimension 2 (вертикальна вісь) – вимір «релігійність».

Отже в результаті багатомірного шкалування було отримано 4 компоненти структури ХН – «Благо суспільства», «Моральність», «Повага до людини», «Правдивість» які диференціюють суттєві соціально-психологічні характеристики ХН, і дають змогу вивчити особливості впливу ХН та СВО студентської молоді.

Для інтерпретації представленої інформації проаналізуємо виокремлені компоненти структури ХН, які включають відповідні індикатори цих настановлень:

1. «Благо суспільства» (До тих всіх, хто має владу, спрямовану мені й суспільству надобро я почуваю повагу і пошану (-2,0255; 0,8244); Як громадянин держави я маю право і обов'язок співпрацювати із владою для добра суспільства в душі правди, справедливості і свободи та любити свою Батьківщину (-0,1176; 1,3888); Пошана до національних традицій та ідеалів зміцнює людину, дає їй упевненість у правильності її життєвого шляху (-0,0441; 1,2111).

Даний компонент окреслює особливості суспільно-правової позиції, притаманної сучасній студентській молоді. Зокрема, його зміст свідчить про

значущість впливу ХН на суспільну і правову активність респондентів. Так, найважливішим елементом виступає пошана до тих, хто представляє владу, що дбає про благо народу. При тому, важливим елементом суспільної позиції є право та обов'язок співпрацювати із владою для досягнення спільного блага. Студенти визнають, що традиції й ідеали допомагають їм відчувати впевненість, виступають своєрідним орієнтиром у суспільному житті. Цей складник доповнює розуміння правового обов'язку співпраці як частини національних традицій та ідеалів. Особливо важливо, що соціокультурна ідентичність «зміцнює їхню впевненість у життєвому виборі», характеризує респондентів як людей здатних до вибору в особистому й суспільному житті, відповідальних за цей вибір і його наслідки, які проявляються у соціокультурному просторі (полі) та залежать певною мірою від його впливу. Про останнє, зокрема, йде мова у дослідженні О. А. Ліщинської, яка вважає, що трансформація внутрішнього світу особистості відбувається під впливом соціокультурного поля (його норм і вимог), яке сприяє розвитку і реалізації людського потенціалу (або навпаки) [175].

2. «Моральність» (Помилкова концепція людської свободи породжує всездозволеність звичаїв, справжня базується на моральному вихованні (-1,5360; -0,7417); Від заздрості народжується ненависть, обмова, наклеп, радість з приводу нещастя ближнього і невдоволення з його щастя (-0,1093; -1,2501); Справжнє щастя – це свобода від багатства і пожадливості до нього. Доброзичливість та істинна покора – це шлях до щастя(-1,7607; -1,1538).Ця група ХН допомагає зрозуміти сутність християнської концепції особистісної свободи. Згідно отриманих даних, основою особистісної свободи християнина виступає феномен «чистота серця» як свобода від заздрості, гордині, пожадливості, прагнення влади і слави тощо [86; 98; 111; 114]. Така свобода не виступає простим наслідком прийнятого рішення-відмови. Її, згідно отриманих результатів, слід постійно потверджувати реальними вчинками, прикладом власного життя. Як свідчать змістовні елементи, свобода тут розуміється як відповідальність, яка формується у процесі морального самовиховання і набуття відповідного досвіду. Важливо, що така

свобода пов'язана також із доброзичливістю та поміркованістю, вмінню радіти за успіхи інших, співпереживати, бути здатному цінувати життя й мати відчуття міри. У цьому полягає щастя, на переконання респондентів.

3. «Повага до людини» (Я люблю, поважаю і шаную своїх батьків та відповідальний перед ними й за них (0,8626; 0,1093); Життя в родині є вихованням до життя в суспільстві, а тому повинно бути середовищем солідарності і відповідальності (0,5481; 1,0706); Якщо державна влада перевищує свої вповноваження, пригноблює громадян, то вони, в тому числі і я, маю захищати свої права і права співгромадян в межах, встановлених законом (0,7030; 0,5826); Усяке людське життя, від часу його зачаття аж до смерті, святе: ніхто, за жодних обставин, не може собі привласнювати право на нього (ні зашкодити, ні вбивати) (0,7011; 0,0659); Торгівля та поневолення людей є порушенням гідності людини і суперечить моралі (0,4767; 0,4768); Інформація, передана масовими засобами повинна бути на службі правди і добра, а влада повинна захищати і підтримувати правдиву й слушну свободу інформації (0,8966; 0,2347).

За нашими переконаннями, суттєвою характеристикою даного компонента ХН є те, що життя в родині виступає як виховання до життя в суспільстві, а тому повинно бути середовищем відповідальності й солідарності. Звідси й результат родинного виховання: «Я люблю, поважаю і шаную своїх батьків та відповідальний перед ними й за них». Отже, родина тут виступає соціальною інституцією, праобразом суспільства, де людське життя «від часу його зачаття аж до смерті» виступає особливо актуальною цінністю. Разом з тим, ціннісне ставлення до людини передбачає захист прав як окремого громадянина, так і пригноблених інших співгромадян в межах встановлених законом. Наголошується, важливою умовою захисту прав громадян є і захист правдивої інформації задля добра людини. При тім, важливими складовими поваги до людини є визнання, що «Усяке людське життя, від часу його зачаття аж до смерті, святе: ніхто, за жодних обставин, не може собі привласнювати право на нього (ні

зашкодити, ні вбивати); що «Торгівля та поневолення людей є порушенням гідності людини і суперечить моралі.

4. «Правдивість» (Крадіжкою є навмисне затримування позиченого, знайденого, обманювання в торгівлі, невідповідно низька зарплата, спекуляція, корупція, марнотратство (1,3294; -1,0220); Найбільш правдиве свідчення-це свідчення прикладом власного життя (0,0755 ; -1,7966). Даний компонент ХН показує готовність до вчинку у широкому розумінні як правдивості життя. Окрім того, таке свідчення досліджуваними розуміється в контексті чесного ставлення до інших в широкій соціальній площині.

Таким чином, психологічна інтерпретація виділених компонентів структури ХН, отриманих з використанням багатомірного шкалування методом ALSCAL постане основою для подальшого дослідження.

2.3. Специфіка прояву християнських настановлень і соціальної відповідальності студентської молоді залежно від їхніх соціальних та демографічних характеристик

Наступний крок констатувального етапу був спрямований на з'ясування та опис особливостей прояву християнських настановлень і соціальної відповідальності студентів в залежності від їхніх соціально-демографічних характеристик, а також визначення особливостей впливу християнських настановлень на прояв соціальної відповідальності студентської молоді.

Згідно з логікою дослідження при застосуванні методів математичної статистики для з'ясування факту залежності між виділеними показниками/факторами і соціально-демографічними характеристиками досліджуваних було застосовано порівняльний метод за критеріями Н-Крускала-Уоліса та U-Мана-Уїтні.

Аналіз отриманих результатів дозволив визначити особливості прояву ХН та СВО, а також інших соціальних настановлень у різних групах студентської

молоді, визначити відмінності, що виникають внаслідок диференціації вибіркової сукупності за віковими, статевими, релігійними характеристиками досліджуваних та їхньою регіональною приналежністю, які у нашому дослідженні постають у статусі проміжних змінних.

Аналіз особливостей прояву компонентів структури ХН, пов'язаних з дією такої проміжної змінної, як «Самооцінка релігійності» (Додаток Д, табл. 2.6; 2.7) (досліджуваним пропонувалося три варіанти відповіді: «ні» - «не знаю» - «так», що надалі використовувалися нами як номінальні градації цієї змінної), показав, що статистично значущі відмінності у вибірці виявлено за такими компонентами, як «Благо суспільства» ($p < 0,001$), «Моральність» ($p < 0,05$) та «Повага до людини» ($p < 0,05$) (Додаток Д, табл. 2.6.)

За отриманими даними (Додаток Д, табл. 2.7.), серед тих, хто вважає себе релігійним більше проявляються характеристики компонента ХН – «Благо суспільства» ($Me_3 = 172,74$), ніж серед інших ($Me_1 = 133,10$; $Me_2 = 139,56$). Натомість «Моральність» більшою мірою проявлена у тих, хто не визначився щодо релігійності ($Me_2 = 180,22$), дещо менше – у тих, хто визнає себе релігійним ($Me_3 = 161,54$). Найменше характеристики компонента «Моральність» притаманні тим, хто оцінює себе як не релігійних ($Me_1 = 131,72$). «Повага до людини» найбільше характерна для тих, хто визнає себе релігійним ($Me_3 = 170,56$). Однак характеристики даного компоненту майже однаковою мірою притаманні тим хто не визнає себе релігійним ($Me_1 = 141,93$) і тим, хто не визначився стосовно цього питання ($Me_2 = 140,89$).

З усього стає зрозумілим, що ті, хто визнає себе релігійними досить високо цінують суспільне благо і благо окремої людини, як те, що з цим пов'язане. Проте в питаннях морального виховання та становлення концептуальних його засад вони поступаються тим, хто ще не визначився стосовно своєї релігійності. При тім, не релігійні особи найменше переймаються суспільним благом і питаннями морального становлення, хоч на посередньому рівні визнають пріоритетність

поваги до людини, таким чином доводячи іншим власне право вибору як один з пріоритетів людини, яке варто поважати, виявляючи толерантність.

Аналіз особливостей прояву соціальних настановлень в цілому (ХН, АН, СН та АН) в залежності від змінної «Самооцінка релігійності», що мала ті самі градації, що й у попередньому аналізі, показав, що статистично значущі розбіжності у вибірці за критерієм Н-Крускала-Уолліса мають місце за ХН ($p < 0,009$), АН ($p < 0,003$), АН ($p < 0,004$) та ПН ($p < 0,021$) (Додаток Д, табл. 2.6.1).

За отриманими даними (Додаток Д, табл. 2.6.2), серед тих, хто вважає себе релігійним більше проявляються характеристики ХН ($Me_3 = 171,86$), ніж серед інших ($Me_1 = 132,74$; $Me_2 = 142,93$). Натомість АН більшою мірою притаманні тим, хто не визначився щодо релігійності ($Me_2 = 195,27$), дещо менше – тим, хто визнає себе релігійним ($Me_3 = 155,93$). Найменше характеристики АН притаманні тим, хто оцінює себе як не релігійних ($Me_1 = 138,36$). СН найбільше характерний тим, хто вагається щодо власної релігійності ($Me_2 = 195,18$), дещо менше тим, хто вважає себе не релігійним ($Me_1 = 163,86$), але найменше – релігійним респондентам ($Me_3 = 150,76$). Як видно з рисунка, ПН найбільше є характерні для тих, хто вважає себе релігійним ($Me_3 = 169,27$), менше тим, хто заперечує власну релігійність ($Me_1 = 158,67$) і найменше тим, хто ще не визначився щодо питання релігійності ($Me_2 = 133,40$).

Таким чином, тим респондентам, які вважають себе релігійними, притаманні найбільше ХН та ПН, але найменше – СН, а також посередньо - АН. СН та АН найбільше характерні тим, хто проявив вагання щодо власної релігійності. Дещо менше таким досліджуваним притаманні ХН і найменше – ПН, що вказує на їхню певну релігійну «зрілість». А от не релігійні студенти найменше характеризуються ХН і АН. Проте у них посередньо виражені СН і ПН.

Тепер звернемо увагу на розбіжності між трьома вказаними групами досліджуваних за проявом у них різних характеристик СВО, що визначалось нами за критерієм Н-Крускала-Уолліса (Додаток Д, табл. 2.8; 2.9).

Як доводять отримані дані, статистично значущі розбіжності виявлені за «Екзистенційною відповідальністю» ($p < 0,009$), «Альтруїстичними емоціями» ($p < 0,000$), «Морально-етичними цінностями» ($p < 0,001$) та «Загальним рівнем морально-етичної відповідальності» ($p < 0,001$) (додаток Д, табл. 2.8).

Зокрема, як видно з таблиці 2.9, «Екзистенційна відповідальність» майже однаковою мірою проявляється і в тих, хто заперечує, і в тих, хто стверджує свою релігійність ($Me_1 = 170,36$; $Me_3 = 168,17$), але найменше – у тих, хто вагається ($Me_2 = 128,86$).

Як видно з табл. 2.9 (Додаток Д), «Альтруїстичні емоції» мають схожі особливості прояву, проте простежується різниця у значеннях медіани. Оскільки найбільше доброзичливість, співпереживання, співучасть притаманні тим, хто є релігійним ($Me_3 = 175,68$), посередньо – тим, хто її заперечує ($Me_1 = 160,30$) і найменше у групі невизначених щодо релігійності ($Me_2 = 109,52$). Схожий розподіл простежується і щодо «Морально-етичних цінностей». Адже майже однаковою мірою вони притаманні задекларованим і релігійним ($Me_3 = 169,49$), і нерелігійним ($Me_1 = 174,83$), хоча кількісно перших виявилось більше. Найменшою мірою морально-етичні цінності проявляються серед тих, хто зайняв нейтральну позицію щодо релігійності ($Me_2 = 120,97$). Цікаво, що «Загальний рівень морально-етичної відповідальності» знову ж таки на одному рівні виражений в не релігійних ($Me_1 = 171,77$) та релігійних ($Me_3 = 170,41$) респондентів, але найменше – у невизначених ($Me_2 = 119,91$).

Аналіз особливостей прояву компонентів структури ХН в залежності від проміжної змінної «Міра дотримання релігійних обрядів», яка мала чотири градації «не дотримуюсь», «дотримуюсь як явища культури», «періодично», «постійно дотримуюсь», показав наявність статистично значущих відмінностей за чинниками «Моральність» ($p < 0,020$) та «Повага до людини» ($p < 0,020$) (Додаток Д, табл. 2.10).

Таким чином, моральність в цілому та її прояв у ставленні до інших залежать від міри дотримання релігійних обрядів (Додаток Д, табл. 2.11). Зокрема, у тих,

хто постійно дотримується релігійних обрядів більше проявляється «Моральність» ($Me_4=184,29$). Дещо менше це проявляється у тих, хто практикує релігійні обряди періодично ($Me_3=160,81$), хоча це майже на тому ж рівні, що й серед респондентів, що вважають релігійні обряди явищем культури ($Me_2=156,68$). Найменшою мірою моральні якості виражені у тих, хто зовсім не дотримується релігійних обрядів ($Me_1=116,58$).

Компонент «Повага до людини» характеризується подібними проявами у вказаних групах респондентів, але з меншою різницею за числовим значенням медіани ($Me_4=176,42$; $Me_3=166,50$; $Me_2=132,83$ і $Me_1=150,33$). Проте варто звернути увагу, що більше повага до людини проявляється у не практикуючих релігійні обряди досліджуваних більше, ніж у тих, що сприймають ці обряди як явища культури (Додаток Д, табл.2.11).

Згідно з отриманими результатами особливостей прояву АН, ХН, СН та ПН в залежності від проміжної змінної «Міри дотримання релігійних обрядів» статистично значущі розбіжності виявлено за усіма переліченими настановленнями ХН ($p<0,031$), АН ($p<0,000$) і СН ($p<0,035$) окрім крім ПН (Додаток Д, табл. 2.12).

Отримані дані (Додаток Д, табл. 2.13.) вказують на те, що ХН найбільше проявляються у тих, хто постійно дотримується релігійних обрядів ($Me_4=179,98$), дещо менше – у тих, хто робить це періодично ($Me_3=165,88$) і ще менше – у тих, хто сприймає обрядовість як явище культури ($Me_2=140,26$). Ті респонденти, які зовсім не дотримуються релігійних обрядів найменше характеризуються ХН ($Me_1=128,48$). Подібні результати отримано за мірою впливу практикування релігійних обрядів на АН. Проте вираженість ХН у групі тих, хто постійно дотримується релігійних обрядів значно більша, ніж у інших групах ($Me_4=200,91$), а у тих, хто цього не робить – значно менша, порівняно з іншими групами респондентів ($Me_1=95,96$). Цікаво, що ХН дещо більше притаманні тим, хто дотримується обрядовості як явища культури ($Me_2=162,39$), ніж тим, хто робить це періодично ($Me_3=156,39$).

СН найбільше виражені у групі з дотриманням релігійних обрядів як явища культури ($Me_2=177,69$) і трохи менше – у групі з їх періодичним дотриманням ($Me_3=166,26$). Найменше ці настановлення виражені у тих, хто зовсім не дотримується обрядів ($Me_1=123,60$) і дещо більше – у тих, хто робить це постійно ($Me_4=143,36$). Окремої уваги заслуговує показник ПН. Адже ці настановлення, згідно з отриманими даними, найбільше проявляються у тих, хто зовсім не дотримується обрядовості ($Me_1=191,10$). На другому місці знаходяться ті, хто періодично дотримується релігійних обрядів ($Me_3=163,38$). Тим, хто постійно дотримується обрядів ХН притаманні ще менше ($Me_4=155,71$), але найменшою мірою ці настановлення притаманні тим, хто розуміє обрядові практики як явище культури ($Me_2=146,40$).

Як доводять отримані дані (Додаток Д, табл. 2.14; 2.15), щодо особливостей прояву СВО в залежності від проміжної змінної «Міри дотримання релігійних обрядів», статистично значущі розбіжності за критерієм Н-Крускала-Уоліса виявлено за «Рефлексією на морально-етичні ситуації» ($p<0,005$), «Екзистенційною відповідальністю» ($p<0,000$), «Морально-етичними цінностями» ($p<0,001$) та «Загальним рівнем морально-етичної відповідальності» ($p<0,003$) (табл. 2.14, додаток Д).

Як видно з табл. 2.15 (Додаток Д), «Рефлексія на морально-етичні ситуації» найбільше проявляється в тих, хто заперечує свою релігійність ($Me_1=218,81$), а найменше – у тих, хто сприймає релігію як культурне явище ($Me_2=146,92$). Дещо менше, ніж у групі не практикує релігійні обряди, рефлексивні здібності проявляються у тих, хто робить це постійно ($Me_4=169,90$). А ті, хто періодично відвідує богослужіння і молиться, здатність до рефлексування на морально-етичні теми проявляється посередньо ($Me_3=154,99$). Вплив цієї проміжної змінної на «Екзистенційну відповідальність» характеризується подібними співвідношення за значенням медіани: найбільше проявляється у групі не практикуючих обрядовість ($Me_1=204,50$), найменше у сприймаючих ці практики як явище культури ($Me_2=122,36$). Проте у тих, хто періодично дотримується

обрядів, «Екзистенційна відповідальність» проявляється більше ($Me_3=174,65$), ніж у тих, хто робить це постійно ($Me_4=139,03$). Схожий розподіл простежується і щодо «Морально-етичних цінностей», але значення медіани інші ($Me_1=223,90$; $Me_2=133,90$; $Me_3=163,33$ і $Me_4=154,82$ відповідно).

Також цікавим виявилось те, що «Загальний рівень морально-етичної відповідальності» знову ж таки найбільше виражений у не практикуючих обряди ($Me_1=213,50$), найменше – у тих, хто сприймає релігію як явище культури ($Me_2=132,49$). До того ж у респондентів, які періодично дотримуються релігійних обрядів, «Загальний рівень морально-етичної відповідальності» виражений більше ($Me_3=165,17$), ніж у тих, хто постійно це робить ($Me_4=154,78$) (табл. 2.15).

Отримані результати щодо прояву компонентів ХН залежно від проміжної змінної «Конфесійна приналежність», що мала градації «Православний київського патріархату та автокефальний»; «Православний московського патріархату», «Католик», «Атеїст» представлено в Додатку Д (табл. 2.16; 2.17).

Отримані результати засвідчили наявність статистично значущих розбіжностей за чинником «Правдивість» ($p \leq 0,047$). За іншими чинниками ХН статистично значущі відмінності відсутні. Однак не усі конфесії ввійшли до вказаного переліку, оскільки до уваги брались лише вибірки з допустимою кількістю досліджуваних (табл. 2.16, додаток Д).

Представники різних релігійних конфесій розрізняються лише за чинником «Правдивість» (Додаток Д, табл. 2.17). Зокрема, серед тих, хто визнає себе атеїстами більше проявляються характеристики вказаного чинника ($Me_{12}=134,69$), а найменше – у групі тих, хто належить до православних Київського патріархату та православних-автокефальних християн ($Me_9=102,82$). Середній рівень прояву «Правдивості» притаманний вірним відповідно католикам Східного й Західного обряду ($Me_{11}=127,30$) та православним Московського патріархату ($Me_{10}=127,80$). Виявляється найбільш правдиві – атеїсти і православні МП, а найменш – католики і православні КП.

Згідно з отриманими результатами щодо особливостей прояву світоглядних настановлень (ХН, АН, СН і ПН) в залежності від конфесійної приналежності (Додаток Д, табл. 2.18; 2.19) встановлено, що статистично значущі розбіжності існують за такими настановленнями, як ПН ($p < 0,004$) та АН ($p < 0,029$). За іншими настановленнями статистично значущих відмінностей не виявлено (табл. 2.18, додаток Д).

Відповідно до отриманих результатів (Додаток Д, табл. 2.19), ПН найбільше проявляються у респондентів, що належать до православних МП ($Me_{10}=134,66$) і дещо менше – в атеїстів ($Me_{12}=129,52$). Третю позицію за проявом ПН займають греко- й римо-католики ($Me_{11}=108,55$) і четверту – православні КП та православні-автокефальні ($Me_9=98,07$).

Цікаво, що АН найбільше виражені у православних КП і православних-автокефальних ($Me_9=131,63$) та майже однаковою мірою у католиків обох обрядів ($Me_{11}=127,30$). Наступну позицію займають православні МП ($Me_{10}=106,68$) та останню – атеїсти ($Me_{12}=95,12$). Стає зрозуміло, що ПН та АН проявляються в групах як обернено пропорційні явища (чим більше виражені ПН, тим менше – АН і навпаки).

Отримані результати щодо прояву СВО в залежності від проміжної змінної «Конфесійна приналежність» представлено в таблицях 2.20, 2.21 (Додаток Д).

Було встановлено статистично значущі розбіжності за «Екзистенційною відповідальністю» ($p < 0,000$), «Альтруїстичними емоціями» ($p < 0,000$), «Морально-етичними цінностями» ($p < 0,000$) та «Загальним рівнем морально-етичної відповідальності» ($p < 0,001$) (Додаток Д, табл. 2.20).

Як видно з табл. 2.21, «Екзистенційна відповідальність» найбільше проявляється в тих, хто належить до православних МП ($Me_{10}=141,02$), а найменше – у католиків Східного й Західного обрядів ($Me_{11}=93,71$). Атеїсти за мірою вираженості «Екзистенційної відповідальності» майже не відстають від православних МП ($Me_{12}=136,96$). Посередньо така відповідальність проявляється у православних КП й автокефальних православних ($Me_9=102,45$). «Альтруїстичні

емоції» більше виражені у православних МП ($Me_{10}=142,02$) та атеїстів ($Me_{12}=123,08$), а менше – у католиків ($Me_{11}=103,71$) та православних КП й автокефальних ($Me_9=95,97$).

Схожий розподіл простежується і щодо «Морально-етичних цінностей», але найбільше такі цінності виражені в атеїстів ($Me_{12}=142,46$), ніж у православних МП ($Me_{10}=136,68$). А співвідношення розбіжностей між католиками та православними КП й автокефальними такі ж, як за «Альтруїстичними емоціями» ($Me_{11}=100,23$ та $Me_9=98,84$ відповідно). Проте «Загальний рівень морально-етичної відповідальності» більше виражений у православних МП ($Me_{10}=138,70$) та атеїстів ($Me_{12}=130,75$), менше – у православних КП й автокефальних ($Me_9=101,67$) та католиків ($Me_{11}=99,77$).

Далі було досліджено особливості прояву показників СВО в залежності від проміжної змінної «Вік» (Додаток Д, табл. 2.22; 2.23). Як показують отримані дані, статистично значущі розбіжності в залежності від віку виявлено за «Екзистенційною відповідальністю» ($p<0,004$), «Альтруїстичними емоціями» ($p<0,000$), «Морально-етичними цінностями» ($p<0,000$) та «Загальним рівнем морально-етичної відповідальності» ($p<0,000$). За іншими шкалами статистично значущих розбіжностей не виявлено (Додаток Д, табл. 2.22).

Зокрема, як видно з табл. 2.23, «Екзистенційна відповідальність» найбільше проявляється у тих, хто належить до найстаршої вікової групи ($Me_3=181,38$), а у двох інших групах міра прояву цього показника СВО майже однакова ($Me_1=146,55$; $Me_2=146,82$). Згідно з отриманими результатами, прояв «Альтруїстичних емоцій» з віком зростає: якщо у 17-18 років він найменший ($Me_1=136,13$), то у старших респондентів доброзичливість, співчуття, співпричетність стають більше вираженими ($Me_2=146,08$; $Me_3=185,23$). Схожий розподіл впливу простежується і щодо «Морально-етичних цінностей» ($Me_1=129,25$; $Me_2=146,2$; $Me_3=187,06$) та «Загального рівня морально-етичної відповідальності» ($Me_1=138,68$; $Me_2=145,28$; $Me_3=185,41$).

Як показали результати, за проявом таких настановлень, як АН, ХН, СН та ПН в залежності від віку, статистично значущі розбіжності (критерій Н-Крускала-Уолліса) виявлено за АН ($p < 0,000$) та СН ($p < 0,001$). За іншими настановленнями статистично значущих відмінностей не виявлено (Додаток Д, табл. 2.23.1).

Отже, вираженість ПН та ХН серед респондентів не залежить від їхнього віку, проте ця проміжна змінна впливає на вираженість АН та СН. Зокрема, АН найбільше проявляються у респондентів віком 17-18 років ($Me_1 = 197,87$) і міра їх прояву знижується з віком ($Me_2 = 182,09$; $Me_3 = 126,26$). Натомість СН проявляються по-різному у різних вікових категоріях досліджуваних. Спочатку у 17-18 років ці настановлення виражені посередньо ($Me_1 = 175,63$), у старшому віці 19-20 років СН проявляються дещо більше ($Me_2 = 177,37$), а з віком міра їх прояву знижується ($Me_3 = 138,06$) (Додаток Д, табл. 2.23.2).

Для визначення прояву компонентів структури ХН в залежності від проміжної змінної «Стать» було застосовано порівняльний аналіз за критерієм У-Мана-Уїтні (Додаток Д, табл. 2.24; 2.25).

Так, згідно отриманих результатів статистично значущі розбіжності у вибірці мають місце за компонентом ХН «Моральність» ($p < 0,001$). За іншими компонентами статистично значущих відмінностей не виявлено (Додаток Д, табл. 2.24).

Як засвідчують дані, характеристики компонента ХН «Моральність» (Додаток Д, табл. 2.25.) більшою мірою проявляються у респондентів жіночої статі ($Me_1 = 180,23$; $Me_2 = 142,36$). Саме дівчата більшою мірою схильні розуміти сутність справжньої концепції людської свободи як результату морального виховання, а не всюдозволеності (Помилкова концепція людської свободи породжує всюдозволеність звичаїв, справжня базується на моральному вихованні). Важливо, що така свобода для дівчат розуміється щастям, а також пов'язана із доброзичливістю та поміркованістю, вмінню радіти за успіхи інших, співпереживати, бути здатними цінувати життя й мати відчуття міри (Від

зздрості народжується ненависть, обмова, наклеп, радість з приводу нещастя ближнього і невдоволення з його щастя; Справжнє щастя – це свобода від багатства і пожадливісті до нього. Доброзичливість та істинна покора – це шлях до щастя). Можемо зробити висновок, що саме представниці жіночої статі є більше моральними та характеризуються відповідними якостями й цінностями.

Згідно з отриманими результатами прояву світоглядних настановлень (ХН, АН, СН і ПН) в залежності від проміжної змінної «Стать» (Додаток Д, табл. 2.26; 2.27), статистично значущі розбіжності за критерієм U-Мана-Уїтні виявлено за ХН ($p < 0,003$), АН ($p < 0,000$) та ПН ($p < 0,000$). За проявом СН статистично значущих відмінностей за статтю не виявлено (Додаток Д, табл. 2.26).

Таким чином, вираженість СН серед респондентів не залежить від їх статі, проте, як свідчать результати (Додаток Д, табл. 2.27), ХН та АН найбільше проявляються у респондентів жіночої статі ($Me_1 = 176,76$) і менше – у чоловіків ($Me_2 = 145,72$). Натомість вираженість ПН протилежна: більше у чоловіків ($Me_2 = 184,80$), а менше у жінок ($Me_1 = 136,45$).

Отже, як засвідчили отримані результати, жінки більш схильні проявляти послух і бути релігійними, а у чоловіків більше сформована правова свідомість та почуття справедливості.

Результати особливостей прояву показників СВО в залежності від проміжної змінної «Стать» представлено в табл. 2.28; 2.29 (Додаток Д). Згідно отриманих результатів прояву показників СВО в залежності від проміжної змінної «Стать» статистично значущі розбіжності у вибірці мають місце за шкалами «Інтуїція в морально-етичній сфері» ($p < 0,001$), «Екзистенційна відповідальність» ($p < 0,001$), «Морально-етичні цінності» ($p < 0,001$) та «Загальним рівнем морально-етичної відповідальності» ($p < 0,001$). За іншими шкалами статистично значущих відмінностей не виявлено (табл. 2.28).

Як видно з таблиці 2.29 (додаток Д), дівчатам більше притаманна «Інтуїція в морально-етичній сфері» ($Me_1 = 176,69$; $Me_2 = 145,79$). А чоловіки характеризуються більшим проявом усіх інших показників СВО. Зокрема, варто

звернути увагу на те, що, за отриманими даними, дівчатам притаманні вищі показники інтуїтивних здібностей в моральній сфері, а хлопцям – екзистенційна (буттєва) відповідальність ($Me_1=135,21$; $Me_2=186,00$), альтруїстичні емоції ($Me_1=152,50$; $Me_2=169,24$), морально-етичні цінності ($Me_1=137,82$; $Me_2=183,47$) та загальний рівень СВО ($Me_1=145,29$; $Me_2=176,23$).

Отже такі результати можуть бути пов'язані з тим, що представниці жіночої статі більшою мірою морально чутливі. Хоча хлопці – здатні відповідати за все і зокрема в соціальній сфері, а також дотримуватись морально-етичних норм як життєвих цінностей.

Аналіз отриманих результатів (Додаток Д, табл. 2.30; 2.31) щодо прояву компонентів ХН в залежності від проміжної змінної «Місто проживання», що мала градації «Івано-Франківськ», «Севастополь», «Київ» та «Чернівці», проведений за критерієм Н-Крускала-Уолліса показав наявність статистично значущих відмінностей за всіма компонентами ХН: «Благо суспільства» ($p<0,000$), «Моральність» ($p<0,000$) та «Повага до людини» ($p<0,000$) та «Правдивість» ($p<0,000$) (табл. 2.30). За отриманими даними (табл. 2.31), у жителів м. Севастополя більше проявлений компонент «Благо суспільства» ($Me_2=199,49$), ніж серед інших ($Me_1=153,29$; $Me_3=148,10$ та $Me_4=146,16$). Натомість компонент «Моральність» більшою мірою притаманний тим, хто проживає у м. Києві ($Me_3=189,10$), дещо менше – тим, хто мешкає в Івано-Франківську та Чернівцях ($Me_1=162,95$ та $Me_4=168,29$ відповідно) і найменше – Севастопольцям ($Me_2=123,27$). Компонент ХН «Повага до людини» найбільше характерний тим, хто є жителями м. Севастополь ($Me_2=214,18$), а менше киянам ($Me_3=149,35$), чернівчанам ($Me_4=144,44$) та івано-франківцям ($Me_1=142,35$). Аналогічні розбіжності виявлено в залежності від міста проживання за проявом компоненту ХН «Правдивість»

Згідно з отриманих результатів щодо прояву світоглядних настановлень (ХН, АН, СН і ПН), в залежності від проміжної змінної «Місто проживання» статистично значущі розбіжності за критерієм Н-Крускала-Уолліса виявлено за

ХН ($p < 0,000$), АН ($p < 0,000$), СН ($p < 0,000$) та ПН ($p < 0,000$) (Додаток Д, табл. 2.31.1).

Як видно з рисунка (Додаток Д, табл. 2.31.2.), ХН найбільше проявлені у жителів Севастополя ($Me_2=188,64$), дещо менше – у мешканців Києва ($Me_3=169,79$), а відтак у чернівчан ($Me_4=149,37$) і найменше – у івано-франківців ($Me_1=142,61$). Вираженість розбіжностей за проявом АН та СН, як доводять отримані дані, однакова. Зокрема, АН найбільше проявляються у респондентів, що мешкають у Чернівцях ($Me_4=209,99$), дещо менше – у жителів Києва ($Me_3=195,75$). Третю позицію займають мешканці Івано-Франківська ($Me_1=164,40$), а найменше проявів АН виявлено у севастопольців ($Me_2=69,86$). За мірою вираженості СН наступні результати: перші – чернівчани ($Me_4=189,66$), другі – кияни ($Me_3=187,79$), треті – івано-франківці ($Me_1=165,32$) і четверті – севастопольці ($Me_2=98,41$). Натомість вираженість ПН найбільшою виявилась саме у жителів Севастополя ($Me_2=235,86$), дещо меншою – у івано-франківців ($Me_1=145,55$), третю позицію займають чернівчани ($Me_4=139,99$), а найменш виражені ПН є у жителів столиці ($Me_3=127,80$).

Як показують отримані дані щодо прояву показників СВО в залежності від проміжної змінної «Місто проживання» (Додаток Д, табл. 2.32; 2.33), статистично значущі розбіжності виявлено за всіма показниками СВО – «Рефлексією на морально-етичні ситуації» ($p < 0,000$), «Інтуїцією в морально-етичній сфері» ($p < 0,000$), «Екзистенційною відповідальністю» ($p < 0,000$), «Альтруїстичними емоціями» ($p < 0,000$), «Морально-етичними цінностями» ($p < 0,000$) та «Загальним рівнем морально-етичної відповідальності» ($p < 0,000$) (табл. 2.32).

Як свідчать результати (Додаток Д, табл. 2.33) «Рефлексія на морально-етичні ситуації» більше виражена у жителів Севастополя ($Me_2=199,67$), трохи менше – в мешканців Івано-Франківська ($Me_1=164,97$).

У тих, хто проживає в столиці рефлексивні здібності у морально-етичній сфері проявляються ще менше ($Me_3=152,94$). Але найнижчі прояви цього показника СВО у мешканців Чернівців ($Me_4=127,76$). «Інтуїція в морально-

етичній сфері» найбільше виражена у киян ($Me_3=178,47$), менше – у мешканців Івано-Франківська ($Me_1=170,46$) та Чернівців ($Me_4=170,03$), а найменше – у севастопольців ($Me_2=122,09$). «Екзистенційна відповідальність» найбільше проявляється у тих, хто проживає у Севастополі ($Me_2=263,46$), далі йдуть мешканці Києва ($Me_3=132,49$) і Чернівців ($Me_4=132,27$). Найменше буттєва відповідальність проявляється в івано-франківців ($Me_1=126,99$).

Згідно з отриманими результатами (Додаток Д, табл.2.33), прояв «Альтруїстичних емоцій» характеризується такими ж розбіжностями, що й за першою шкалою СВО. Так, найбільше цей показник виражений у жителів Севастополя ($Me_2=243,86$), менше – у тих, хто мешкає в Івано-Франківську ($Me_1=150,89$). Третю й четверту позиції зайняли жителі Києва та Чернівців ($Me_3=137,72$ та $Me_4=117,31$ відповідно. Схожий розподіл простежується і щодо «Морально-етичних цінностей», проте якщо більший прояв альтруїстичних емоцій виявлено у севастопольців ($Me_2=262,91$) й івано-франківців ($Me_1=141,49$), то найслабша їх вираженість у тих, хто живе у столиці ($Me_3=117,35$), а не у м. Чернівці ($Me_4=129,18$).

Розподіл розбіжностей за проявом «Загального рівня морально-етичної відповідальності» такий же, як за першою і четвертою шкалою СВО. Найбільший прояв загального рівня відповідальності спостерігається у севастопольців ($Me_2=254,08$), дещо менший – у жителів Франківська ($Me_1=145,94$). Третю і четверту позицію за мірою вираженості «Загального рівня морально-етичної відповідальності» зайняли мешканці Києва ($Me_3=131,44$) та Чернівців ($Me_4=119,39$) відповідно.

2.4. Особливості впливу християнських настановлень на структурно-змістові характеристики соціальної відповідальності молоді

Перед тим як дослідити особливості впливу християнських настановлень на структурно-змістові характеристики соціальної відповідальності студентської

молоді, нами було встановлено, на основі результатів порівняльного аналізу за критерієм U-Мана-Уїтні, вираженість показників СВО у групах із високим і низьким рівнем прояву ХН (Додаток Д, табл. 2.34; 2.35).

За результатами аналізу статистично значущі розбіжності мають місце за шкалою СВО «Екзистенційна відповідальність» ($p < 0,001$), «Альтруїстичні емоції» ($p < 0,001$), «Морально-етичні цінності» ($p < 0,001$) та «Загальним рівнем морально-етичної відповідальності» ($p < 0,001$), а також «Інтуїція в морально-етичній сфері» ($p < 0,05$) і «Рефлексія на морально-етичні ситуації» ($p < 0,05$) (Додаток Д, табл. 2.34).

Як видно з таблиці 2.35, групі з високим рівнем прояву компонента ХН «Благо суспільства» притаманні більш високі показники за такими шкалами СВО, як «Рефлексія на морально-етичні ситуації» ($Me_1=132,75$; $Me_2=166,59$), «Інтуїція в морально-етичній сфері» ($Me_1=132,85$; $Me_2=166,57$), «Екзистенційна відповідальність» ($Me_1=119,75$; $Me_2=169,16$), «Альтруїстичні емоції» ($Me_1=101,84$; $Me_2=172,70$), «Морально-етичні цінності» ($Me_1=107,43$; $Me_2=171,59$) та «Загальним рівнем морально-етичної відповідальності» ($Me_1=97,42$; $Me_2=173,57$). Отже, чим вищий рівень прояву цього компонента ХН, тим вищим є усі показники СВО та показник загального рівня СВО.

За результатами порівняльного аналізу вираженості показників СВО, в групах із високим і низьким рівнем прояву компонента ХН «Моральність» (Додаток Д, табл. 2.36; 2.37) статистично значущі розбіжності мають місце за шкалами «Інтуїція в морально-етичній сфері» ($p < 0,05$), «Екзистенційна відповідальність» ($p < 0,05$) та «Морально-етичні цінності» ($p < 0,05$), а за іншими шкалами статистично значущих розбіжностей не виявлено (Додаток Д, табл. 2.36).

Як видно з таблиці 2.37, групі з високим рівнем прояву компонента ХН «Моральність» притаманні більш високі показники за шкалою «Інтуїція в морально-етичній сфері» ($Me_1=142,58$; $Me_2=166,62$), а за шкалами «Екзистенційна відповідальність» ($Me_1=181,18$; $Me_2=154,85$) та «Морально-

етичні цінності» ($Me_1=182,02$; $Me_2=154,59$) – вони нижчі ніж у групи із низьким його рівнем.

Таким чином, як ми можемо припустити, християнська моральність сприяє підвищенню розуміння сутності моральних категорій добра і зла, вмінню дати моральну оцінку власним вчинкам тощо. При тім, даний компонент не надто дієвий, коли йде мова про формування морально-етичних цінностей та відповідальності за все, що варто детальніше дослідити та врахувати на формувальному етапі дослідження.

За результатами порівняльного аналізу вираженості показників СВО в групах із високим і низьким рівнем прояву компонента ХН «Повага до людини» (Додаток Д, табл. 2.38; 2.39), статистично значущі розбіжності мають місце за шкалами СВО «Рефлексія на морально-етичні ситуації» ($p<0,002$), «Інтуїція в морально-етичній сфері» ($p<0,002$), «Екзистенційна відповідальність» ($p<0,009$), «Альтруїстичні емоції» ($p<0,000$), «Морально-етичні цінності» ($p<0,001$) та «Загальний рівень морально-етичної відповідальності» ($p<0,000$) (Додаток Д, табл. 2.38).

Як видно з таблиці табл. 2.39 (Додаток Д), у групі з високим рівнем прояву компонента ХН «Повага до людини» зафіксовані більш високі показники за шкалами СВО «Рефлексія на морально-етичні ситуації» ($Me_1=111,75$; $Me_2=166,08$), «Інтуїція в морально-етичній сфері» ($Me_1=113,23$; $Me_2=165,92$), «Екзистенційна відповідальність» ($Me_1=119,73$; $Me_2=165,25$), «Альтруїстичні емоції» ($Me_1=89,37$; $Me_2=168,38$), «Морально-етичні цінності» ($Me_1=109,12$; $Me_2=166,35$) та «Загальним рівнем морально-етичної відповідальності» ($Me_1=81,85$; $Me_2=169,16$).

Отже, чим вищий рівень прояву цього компонента ХН, тим вищими є усі показники СВО та показник загального рівня СВО.

За результатами порівняльного аналізу вираженості показників СВО в групах із високим і низьким рівнем прояву компонента ХН «Правдивість» (Додаток Д, табл. 2.34; 2.35), статистично значущих розбіжностей за жодною шкалою СВО та

загальним показником СВО не виявлено. Такі результати можна пояснити складністю характеру впливу цього компонента, який, очевидно опосередковується й іншими моральними характеристиками особистості, що потребує в подальшому більш докладного вивчення.

Наступним завданням дослідження було визначення специфіки впливу компонентів ХН на структурно-змістові характеристики СВО. Для цього нами було застосовано, крім вищеописаного порівняльного, *дисперсійний аналіз* за критерієм F-Фішера. Можливість застосувати такий аналіз даних уможлиблюється великим обсягом вибірки (хоча розподіл залежних змінних відхиляється від нормального), при якому відхилення від нормального розподілу не впливає на результат.

Нами було сформовано трьохрівневу незалежну суб'єктну змінну на основі відмінностей між трьома групами респондентів за рівнем вираженості ХН (перший рівень – низька вираженість ХН (група 1), другий рівень – середня вираженість ХН (група 2) та третій – висока вираженість ХН (група 3). Залежними змінними виявилися виміри соціальної відповідальності особистості.

На основі дисперсійного аналізу встановлено, що суб'єктна незалежна змінна ХН не чинить вплив на такий компонент СВО, як «Рефлексія на морально-етичні ситуації». Статистично значущі відмінності між групами відсутні ($F=2,910$; $p<0,056$) (Додаток Ж, табл. 3).

Для наступного виміру СВО «Інтуїція в морально-етичній сфері» виявлено статистично значущі відмінності між аналізованими групами ($F=4,982$; $p<0,007$), що свідчить про вплив ХН на цей вимір (додаток Ж, табл. 3). Надалі аналіз поглиблено використанням тесту апостеріорних порівнянь для встановлення, між якими саме вибірками є відмінності. Для цього за критерієм Левеня (Levene) проаналізовано наявність відмінностей у рівні дисперсії, і, згідно з отриманими даними ($p<0,011$; Додаток Ж, табл. 2.), далі ми будемо застосовувати тест Томхейна (Tamhane).

Отже, за результатами порівняння, ми встановили (Рис. 2.3), що за проявом показника СВО «Інтуїція в морально-етичній сфері» статистично значущі відмінності мають місце між першою і другою ($x_{cp1}=1,87$; $x_{cp2}= 2,27$, $p<0,032$) та першою і третьою групами респондентів ($x_{cp1}=1,87$ $x_{cp3}=2,41$, $p<0,007$).

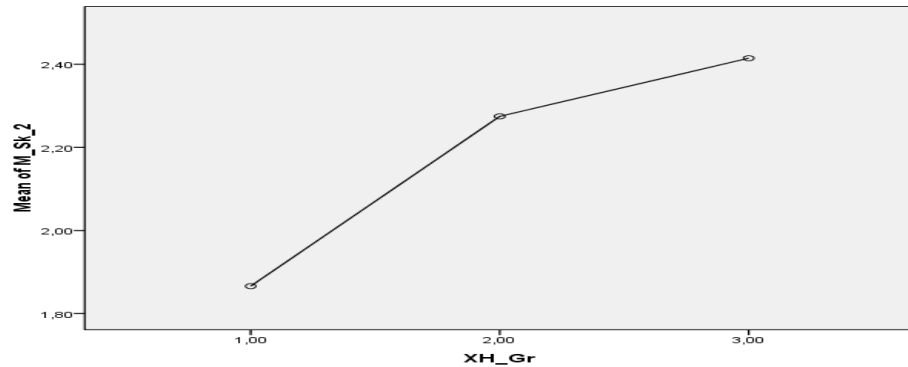

Рис. 2.3. Показники шкали СВО «Інтуїція в морально-етичній сфері» в групах із різним рівнем вираженості ХН

Примітка: M_Sk_2 – вісь «Інтуїція в морально-етичній сфері»; ХН_Gr – вісь ХН (1 – низький, 2- середній, 3- високий рівні ХН).

У першому випадку «Інтуїція в морально-етичній сфері» виражена більше у групі із середнім рівнем вираженості ХН, а в другому – більше проявляються інтуїтивні здібності у групі із високим рівнем вираженості ХН. Між групами 2 і 3 статистично значущих відмінностей не виявлено (Додаток Ж., табл.1. і 4.).

Із вище описаного стає зрозуміло, що рівень сформованості ХН значною мірою впливає на показник СВО «Інтуїція в морально-етичній сфері». Зокрема, виявилось, що чим більше сформовані ХН, тим більше проявляються інтуїтивні здібності у морально-етичній сфері респондентів.

Наступним кроком було вивчення впливу незалежної суб'єктної змінної ХН на показник СВО «Екзистенційна відповідальність». На основі дисперсійного аналізу статистично значущі відмінності між середніми арифметичними відсутні ($F=2,903$; $p<0,056$) (Додаток Ж). Отже, рівень сформованості християнських настановлень не чинить впливу на міру екзистенційної відповідальності особистості.

За результатами дисперсійного аналізу нами встановлено, що існують статистично значущі відмінності між вибірковими середніми арифметичними ($F=9,419$; $p<0,000$) у проявах такого компонента СВО, як «Альтруїстичні емоції» (Додаток Ж, табл.3). Отже, рівень сформованості ХН значущо впливає на компонент СВО «Альтруїстичні емоції». Тому далі також застосовувався тест апостеріорних порівнянь для встановлення того, між якими саме вибірками є відмінності і, згідно з діагностикою відмінностей у рівні дисперсії (Levene, $p<0,045$; Додаток Ж., табл. 2) було застосовано тест апостеріорних порівнянь Томхейна (Tamhane).

Отже, здійснюючи порівняння, ми встановили, що статистично значущі відмінності мають місце між першою і третьою ($x_{cp1}=2,60$; $x_{cp3}=3,50$, $p<0,000$) та другою і третьою групами респондентів ($x_{cp2}=2,83$; $x_{cp3}=3,50$, $p<0,001$). У першому і другому випадках «Альтруїстичні емоції» виражені більше у групі 3, тобто більше проявляються такі емоції як доброзичливість, співпереживання, співучасть. Між групами 1 і 2 статистично значущих відмінностей не виявлено (Додаток Ж, табл. 1. і 4). Отримані результати представлено на рис. 2.23. Отримані результати представлено на рис. 2.4.

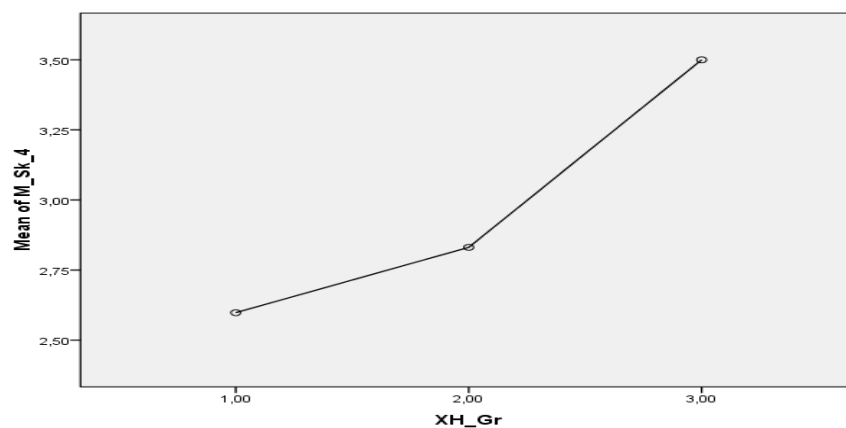

Рис. 2.4. Показники шкали СВО «Альтруїстичні емоції» в групах із різним рівнем вираженості ХН

Примітка: M_Sk_4 – вісь «Альтруїстичні емоції»; XH_Gr - вісь ХН (1 – низький, 2- середній, 3- високий рівні).

На основі дисперсійного аналізу впливу незалежної суб'єктної змінної ХН на «Морально-етичні цінності» виявлено статистично значущі відмінності між середніми арифметичними ($F=7,178$; $p<0,001$; Додаток Ж), що свідчить про наявність впливу ХН на показник шкали СВО «Морально-етичні цінності». За цією шкалою застосовано тест апостеріорних порівнянь для встановлення між якими саме вибірками є відмінності. На основі критерію Левеня (Levene, $p<0,881$; Додаток Ж, табл. 2) далі ми будемо застосовувати тест апостеріорних порівнянь Шеффе (Scheffe).

Здійснюючи порівняння, ми встановили, що статистично значущі відмінності мають місце між першою і третьою ($x_{cp1}=2,56$; $x_{cp3}=3,40$, $p<0,003$) та другою і третьою групами респондентів ($x_{cp2}=2,58$; $x_{cp3}=3,40$; $p<0,004$). У першому і другому випадках «Морально-етичні цінності» виражені більше у групі 3. Між групами 1 і 2 статистично значущих відмінностей не виявлено (Додаток Ж, табл. 1. і 4).

Отримані результати представлено на рис. 2.5.

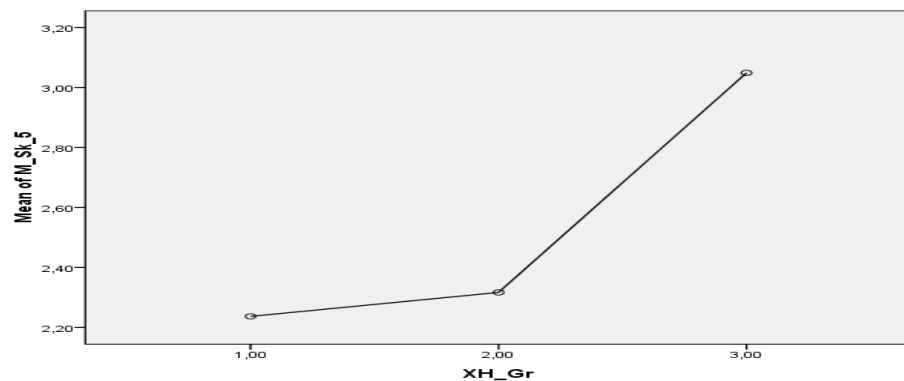

Рис. 2.5. Показники шкали СВО «Морально-етичні цінності» в групах із різним рівнем вираженості ХН

Примітка: M_Sk_5 – середнє арифметичне за шкалою «Морально-етичні цінності»; XH_Gr – середнє арифметичне за групами респондентів з різним проявом ХН.

Отже, отримані результати доводять, що морально-етичні цінності залежать від рівня сформованості ХН, зокрема найбільш вираженими морально-етичні цінності виявились в групі з високим рівнем сформованості ХН.

Аналіз впливу незалежної суб'єктної змінної ХН на компонент СВО «Загальний рівень морально-етичної відповідальності» на основі дисперсійного аналізу виявив статистично значущі відмінності між середніми арифметичними ($F=10,145$; $p<0,000$; Додаток Ж), що є свідченням впливу ХН на такий показник шкали СВО, як «Загальний рівень морально-етичної відповідальності». Тому за цією шкалою нами здійснено тест апостеріорних порівнянь для встановлення того, між якими саме вибірками є відмінності. Згідно з критерієм Левеня (Levene, $p<0,018$; Додаток Ж, табл.2) застосовано тест апостеріорних порівнянь Томхейна (Tamhane).

Отже, здійснюючи порівняння, ми встановили, що статистично значущі відмінності мають місце між першою і третьою ($x_{cp1}=10,48$; $x_{cp3}=13,62$, $p<0,000$) та другою і третьою групами респондентів ($x_{cp2}=11,36$; $x_{cp3}=13,62$, $p<0,001$) за рівнем прояву характеристик ХН. Зокрема, у першому і другому випадках «Загальний рівень морально-етичної відповідальності» виражений більше у групі 3. Між групами 1 і 2 статистично значущих відмінностей не виявлено (Додаток Ж, табл. 1. і 4). Для унаочнення отриманих даних нами побудовано графік (Рис. 2.6)

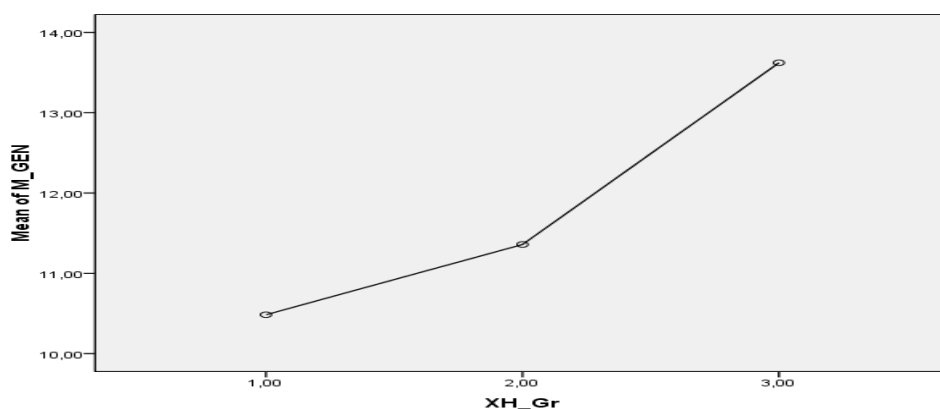

Рис. 2.6. Показники шкали СВО «Загальний рівень морально-етичної відповідальності» в групах із різним рівнем вираженості ХН

Примітка: M_GEN – вісь «Загальний рівень морально-етичної відповідальності»; XH_Gr - вісь ХН (1 – низький, 2- середній, 3- високий рівні).

Зважаючи на отримані результати, «Загальний рівень морально-етичної відповідальності» пов'язаний із здатністю та готовністю відповідати за власну життєреалізацію як свій внесок у розвиток суспільства. Представникам тієї групи, де характеристики ХН мають найбільший прояв, загальна відповідальність притаманна найбільше.

В цілому, варто підсумувати, що показники СВО «Рефлексію на морально-етичні ситуації» та «Екзистенційну відповідальність» не залежать від рівня сформованості ХН, що може свідчити про наявність інших детермінуючих факторів формування рефлексивних вмінь щодо морально-етичних ситуацій, а також базової відповідальності як відповідальності за все.

Разом з тим, таким, що відрізняється від інших, є вплив ХН на «Інтуїцію в морально-етичній сфері». Оскільки такі здібності респондентів, як виявилось закладаються на початковому етапі формування ХН, а на інших рівнях сформованості зазначених настановлень вони характеризуються як дуже виражені. Натомість усі інші показники СВО («Альтруїстичні емоції», «Морально-етичні цінності» та «Загальний рівень морально-етичної відповідальності») більше проявляються саме у групі досліджуваних з середнім та високим рівнем вираженості ХН, що доводить потребу самовиховання, здобуття відповідного досвіду та значущий вплив чинника ХН на рівень їх прояву.

2.5. Психологічний зміст типів соціальної відповідальності особистості: диференційний аналіз

Наступним завданням констатувального етапу емпіричного дослідження було виокремлення типів СВО та визначення їхнього соціально-психологічного змісту. Аналіз отриманих даних з використанням кластерного аналізу методом Варда дозволив виокремити та охарактеризувати чотири типи СВО: дифузну,

інтуїтивно-емоційну, альтруїстично спрямовану та суб'єктно-вчинкову СВО (див. Додаток 3).

Перший тип СВО (інтуїтивно-емоційний) в цілому характеризується низькими та нижче середнього рівнями сформованості показників СВО. Зокрема, було виявлено слабо сформовані рефлексивні здібності за шкалою СВО «Рефлексія на морально-етичні ситуації») та «Екзистенційна відповідальність», що пов'язані зі здатністю відчувати власну відповідальність за все і потребою аналізувати морально-етичну сферу своєї життєдіяльності. На такому ж рівні сформованості знаходяться «Морально-етичні цінності».

Деякі вищої позначки досягли показники за шкалами «Інтуїція в морально-етичній сфері» та «Альтруїстичні емоції», за якими респонденти характеризуються, як не надто схильні до переживання доброзичливих емоцій, до відчуття межі між категоріями «добре-погано». Припускаємо, що даний тип СВО є початковим «орієнтувальним» в процесі формування. Як показують отримані результати, описаний тип СВО притаманний 26% досліджуваних.

Другий тип СВО (альтруїстично спрямований), натомість за сутністю є «утверджувальним», що проявляється у здатності співпереживати іншим, радіти за їх успіхи та підтримувати в невдачах, не бути схильному до помсти, але триматись здорового вияву «Его» («Альтруїстичні емоції»). Описане характеризує найбільш сформований показник вказаного типу СВО. Деякі нижчим виявився показник сформованості морально-етичних цінностей, що є природним та потребує часу, зважаючи на вище описане щодо альтруїстичних емоцій. На тому ж рівні знаходяться показники інтуїтивних здібностей в морально-етичній сфері («альтруїстичні емоції»). Найнижчими виявилися показники рефлексії на морально-етичні ситуації та екзистенційної відповідальності, хоча також тримаються рівня деяко нижче середнього. Як показують отримані результати, описаний тип СВО притаманний 31% досліджуваних.

Третій тип СВО (суб'єктно-вчинковий тип), згідно отриманих результатів, характеризує досліджувану особистісну якість як зрілу. Зокрема, більшість показників СВО (екзистенційна відповідальність, альтруїстичні емоції та морально-етичні цінності), як видно з рисунка, сягають досить високих значень. При тім, саме ці характеристики СВО вказують на готовність респондентів до відповідальності за власні вчинки та морально-етичну спрямованість останніх (суб'єктно-вчинкова СВО). Як показують отримані результати, описаний тип СВО притаманний 18% досліджуваних

Четвертий тип СВО (дифузний тип) характеризується найнижчими проявом усіх показників СВО – недостатнім рівнем сформованості морально-етичних цінностей, прояву екзистенційної відповідальності, рефлексії на морально-етичні ситуації та альтруїстичних емоцій, що виявляється як досить незрілий тип відповідальності. Таким чином, можна вести мову про те, що це досить незрілий тип соціальної відповідальності особистості. Як показують отримані результати, описаний тип СВО притаманний 25% досліджуваних.

Після визначення типології СВО та структурно-змістової диференціації її типів наступним завданням було дослідження специфіки впливу показників СВО на виокремлені типи відповідальності. Для цього нами було застосовано *дисперсійний аналіз* за критерієм F-Фішера (Додаток К).

Зокрема, до уваги брались відмінності між чотирма групами респондентів за типами СВО (перша група – інтуїтивно-емоційний тип СВО, друга група – альтруїстично спрямований, третя – суб'єктно-вчинковий, четверта – дифузний тип СВО). Отримані результати представлено у відповідній діаграмі (рис. 2.7).

1. Проаналізуємо особливості вираженості показника СВО «Рефлексія на морально-етичні ситуації» у групах з різними типами СВО. На основі дисперсійного аналізу виявлено статистично значущі відмінності між середніми арифметичними ($F=64,165$; $p<0,000$). Тому нами буде здійснено тест апостеріорних порівнянь для встановлення між якими саме вибірками є

відмінності. За критерієм Левеня (Levene, $p < 0,723$; Додаток К, табл.2) далі ми будемо застосовувати тест Шеффе (Scheffe).

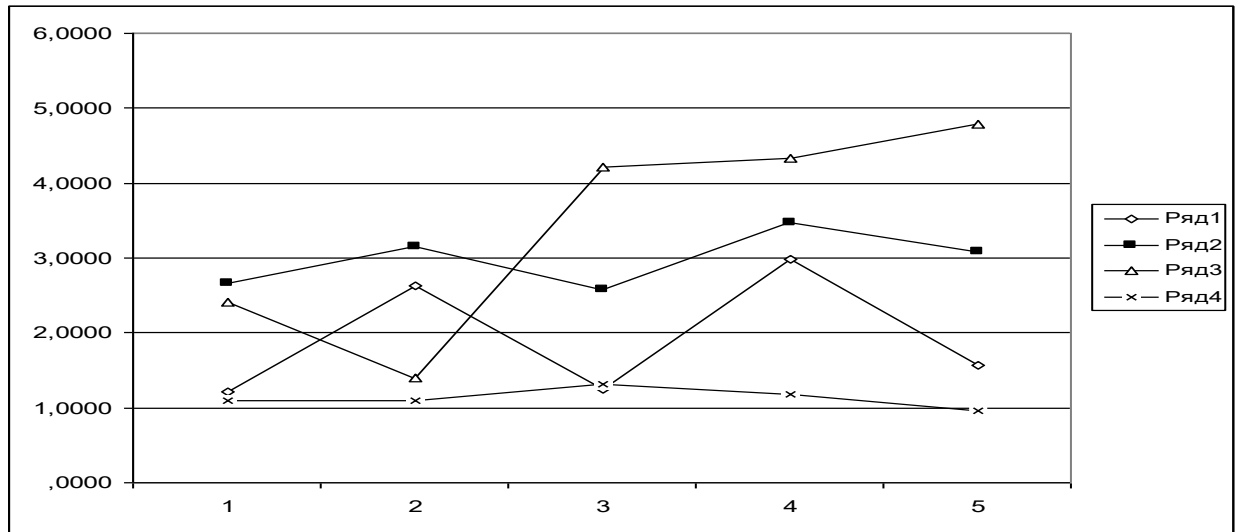

Рис. 2.7. Прояв показників СВО в різних типах відповідальності (n=321)

Примітка: Показники СВО: 1- «Рефлексія на морально-етичні ситуації»; 2 -«Інтуїція в морально-етичній сфері»; 3 - «Екзистенційна відповідальність»; 4 - «Альтруїстичні емоції»; 5 - «Морально-етичні цінності»; *Типи СВО:* Ряд 1 – інтуїтивно-емоційний; Ряд 2 – альтруїстично спрямований; Ряд 3 – суб'єктно-вчинковий; Ряд 4 – дифузний тип.

Таким чином, здійснюючи порівняння, ми встановили, що статистично значущі відмінності за рівнем вираженості «Рефлексії на морально-етичні ситуації» мають місце між групами з першим (інтуїтивно-емоційним) і другим (альтруїстично спрямованим) ($x_{cp1}=1,21$; $x_{cp2}= 2,66$, $p < 0,000$) та першим (інтуїтивно-емоційним) і третім (суб'єктно-вчинковим) типами СВО ($x_{cp1}=1,21$; $x_{cp3}=2,41$, $p < 0,000$). У першому випадку показники «Рефлексія на морально-етичні ситуації» виражена більше у групі із альтруїстично спрямованим типом (другій групі), а в другому – більше проявляються рефлексивні здібності на морально-етичні ситуації у групі із суб'єктно-вчинковим типом СВО (група 3). Між групами 1 і 4 статистично значущих відмінностей не виявлено (Додаток К., табл. 1. і 4).

При порівнюванні рівня вираженості «Рефлексії на морально-етичні ситуації» між групою з альтруїстично спрямованою СВО (група 2) та групами з іншими типами відповідальності статистично значущі відмінності виявлено між

другою і першою ($x_{cp1}=1,21$; $x_{cp2}=2,66$, $p<0,000$) та другою і четвертою ($x_{cp2}=2,66$; $x_{cp4}=1,09$, $p<0,000$) групами досліджуваних. У першому випадку «Рефлексія на морально-етичні ситуації» виражена більше у групі з альтруїстично спрямованим типом СВО (другій групі), у другому – рівень вираженості рефлексивних здібностей також більший у 2 групі (альтруїстично спрямований тип). Між групами 2 і 3 статистично значущих відмінностей не виявлено (Додаток К, табл. 1. і 4).

Звернемо увагу на відмінності за рівнем вираженості показника «Рефлексія на морально-етичні ситуації» між групами суб'єктно-вчинкового типу СВО та іншими типами СВО. Згідно з отриманими результатами, статистично значущі відмінності виявлено між третьою і першою ($x_{cp1}=1,21$; $x_{cp3}=2,41$, $p<0,000$) та третьою і четвертою ($x_{cp3}=2,41$; $x_{cp4}=1,09$, $p<0,000$) групами з відповідними типами СВО. І в першому, і в другому випадках рефлексивні здібності більше виражені у групі із суб'єктно-вчинковим типом СВО. Між групами 2 і 3 статистично значущих відмінностей не виявлено (Додаток К, табл. 1. і 4).

Наостанок проаналізуємо вказані розбіжності між групою досліджуваних із четвертим типом СВО (дифузна відповідальність) та групами з іншими типами СВО. За отриманими даними, статистично значущі відмінності виявлено між четвертою і другою ($x_{cp2}=2,66$; $x_{cp4}=1,09$, $p<0,000$) та четвертою і третьою ($x_{cp3}=2,41$; $x_{cp4}=1,09$, $p<0,000$) групами респондентів. В обох випадках рівень вираженості рефлексивних здібностей менший у досліджуваних з дифузною СВО. Між групами 1 і 4 статистично значущих відмінностей не виявлено (Додаток К., табл. 1. і 4). Для унаочнення отриманих даних нами побудовано графік (Рис. 2.8.).

Таким чином рефлексивні здібності притаманні респондентам зі сформованими морально-етичними переконаннями, відповідним досвідом та рівнем розвитку моральної сфери особистості, з однієї сторони, і соціальної компетентності, з іншої. Проте здатність розрізняти «добро-зло», дати моральну оцінку власним вчинкам, потреба рефлексувати на тему моралі – це не

характеристика тих, кому притаманна дифузна чи інтуїтивно-емоційна відповідальність.

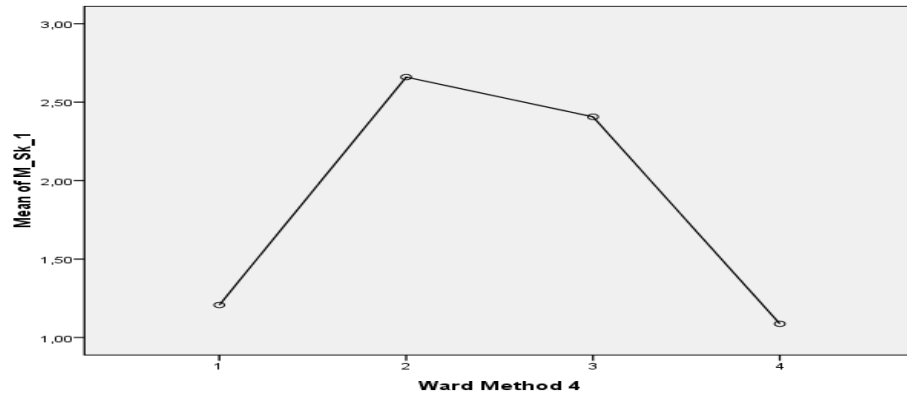

Рис. 2.8. Вираженість показника «Рефлексія на морально-етичні ситуації» в групах з різними типами СВО (n=321)

Примітка: Горизонтальна вісь: 1 – інтуїтивно-емоційна відповідальність; 2 – альтруїстично спрямована відповідальність; 3 – суб’єктно-вчинкова відповідальність; 4 – дифузна відповідальність особистості. Вертикальна вісь (Mean of M_Sk_1) – середні значення за шкалою «Рефлексія на морально-етичні ситуації».

2. Тепер проаналізуємо особливості вираженості показника СВО «Інтуїція в морально-етичній сфері» у групах з різними типами СВО. На основі дисперсійного аналізу виявлено статистично значущі відмінності між середніми арифметичними ($F=98,627$; $p<0,000$) (Додаток К., табл. 3). Тому за цією шкалою СВО нами буде здійснено тест апостеріорних порівнянь Томхейна (Tamhane) для встановлення між якими саме вибірками є відмінності (відповідно до критерію Левеня (Levene, $p<0,000$; Додаток К., табл. 2).

Таким чином, здійснюючи порівняння, ми встановили, що статистично значущі відмінності за рівнем вираженості «Інтуїції в морально-етичній сфері» між групою досліджуваних з інтуїтивно-емоційною СВО та іншими групами мають місце між усіма типами СВО (Додаток К., табл. 3. і 4): першим (інтуїтивно-емоційна відповідальність) і другим (альтруїстично спрямована відповідальність) ($x_{cp1}=2,63$; $x_{cp2}=3,16$, $p<0,001$); першим і третім (суб’єктно-вчинкова відповідальність) ($x_{cp1}=2,63$; $x_{cp3}=1,41$, $p<0,000$); першим і четвертим (дифузна відповідальність) ($x_{cp1}=2,63$; $x_{cp4}=1,09$, $p<0,000$) типами СВО серед

респондентів. У першому випадку «Інтуїції в морально-етичній сфері» виражена більше у групі з альтруїстично спрямованою СВО (другій групі), а в другому – більше проявляються рефлексивні здібності на морально-етичні ситуації у групі із суб'єктно-вчинковою СВО (група 3), в третьому – більші прояви зафіксовано у першій групі.

При порівнюванні вираженості «Інтуїції в морально-етичній сфері» у групі респондентів з альтруїстично спрямованою СВО (група 2) з іншими типами відповідальності статистично значущі відмінності виявлено, як і в попередньому випадку, між усіма групами досліджуваних з різними типами СВО: другою і першою ($x_{cp1}=2,63$; $x_{cp2}=3,16$, $p<0,001$); другою і третьою ($x_{cp2}=3,16$; $x_{cp3}=1,41$, $p<0,000$); другою і четвертою ($x_{cp2}=3,16$; $x_{cp4}=1,09$, $p<0,000$) групами досліджуваних. У всіх випадках інтуїтивні здібності виражені більше у групі із альтруїстично спрямованою СВО (другій групі).

Далі звернемо увагу на відмінності за рівнем вираженості показника «Інтуїції в морально-етичній сфері» між групою із суб'єктно-вчинковим типом СВО та іншими типами відповідальності. Згідно з отриманими результатами, статистично значущі відмінності виявлено між третьою і першою ($x_{cp1}=2,63$; $x_{cp3}=1,41$, $p<0,000$) та третьою і другою ($x_{cp2}=3,16$; $x_{cp3}=1,41$, $p<0,000$) групами досліджуваних з відповідними типами СВО. Як видно з отриманих даних, у першому випадку інтуїтивні здібності більше виражені у першій групі, а в другому випадку – у групі із альтруїстично спрямованою СВО. Між групами 3 і 4 статистично значущих відмінностей не виявлено.

Наостанок ми порівняємо вказані розбіжності між групою досліджуваних із четвертим типом СВО (дифузна відповідальність) та іншими підвибірками. За отриманими даними, статистично значущі відмінності виявлено між четвертою і першою ($x_{cp1}=2,63$; $x_{cp4}=1,09$, $p<0,000$) та четвертою і другою ($x_{cp2}=3,16$; $x_{cp4}=1,09$, $p<0,000$) групами респондентів. В обох випадках рівень вираженості інтуїтивних здібностей менший у досліджуваних з дифузною СВО (група 4). Між групами 3 і

4 статистично значущих відмінностей не виявлено (Додаток К, табл.1. і 4). Для унаочнення отриманих даних нами побудовано графік (Рис. 2.9)

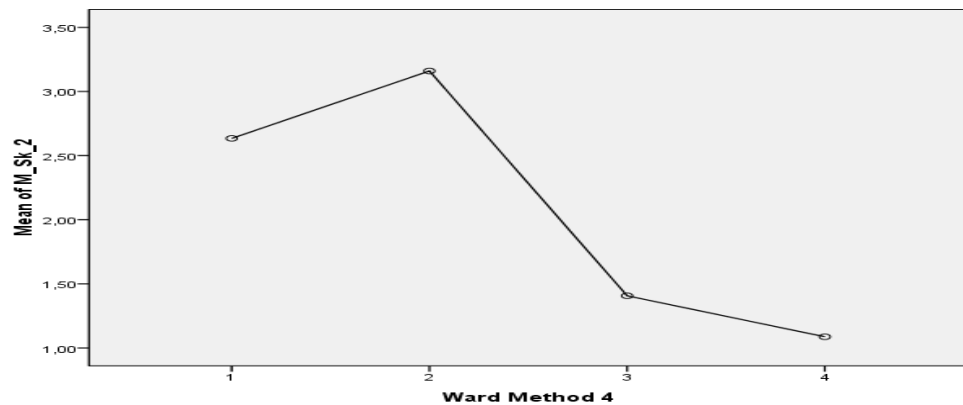

Рис. 2.9. Вираженість показника «Інтуїція в морально-етичній сфері» в групах з різними типами СВО (n=321)

Примітка: Горизонтальна вісь: Типи СВО: 1 – інтуїтивно-емоційний; 2 – альтруїстично спрямований; 3 – суб’єктно-вчинковий; 4 – дифузний тип. Вертикальна вісь (Mean of M_Sk_2) – середні значення за шкалою «Інтуїція в морально-етичній сфері».

«Інтуїція в морально-етичній сфері» у різних типах СВО, як доводять отримані результати – це якість, що значною мірою проявляється на етапі формування морально-етичної зрілості (інтуїтивно-емоційна та альтруїстично спрямована СВО). Але коли діяльність особистості детермінована усвідомленими чинниками (цінностями, переконаннями) або ситуативними потребами – інтуїтивні здібності втрачають свої «позиції» (суб’єктно-вчинкова та дифузна СВО).

3. Проаналізуємо особливості вираженості показника СВО «Екзистенційна відповідальність» у групах з різними типами СВО. На основі дисперсійного аналізу виявлено статистично значущі відмінності між середніми арифметичними ($F=154,505$; $p<0,000$) (Додаток К, табл. 3.). Тому за цією шкалою СВО нами буде здійснено тест апостеріорних порівнянь Томхейна (Tamhane) для встановлення того, між якими саме вибірками є відмінності. (Апостеріорний тест визначено на підставі показників за критерієм Левеня (Levene), $p<0,000$; Додаток К., табл. 2).

Таким чином, здійснюючи порівняння, ми встановили, що статистично значущі відмінності в групах за рівнем вираженості «Екзистенційної відповідальності» мають місце між першим (інтуїтивно-емоційна відповідальність) і другим (альтруїстично спрямована відповідальність) ($x_{cp1}=1,24$; $x_{cp2}=2,58$, $p<0,000$) та першим і третім (суб'єктно-вчинкова відповідальність) типами СВО серед респондентів ($x_{cp1}=1,24$; $x_{cp3}=4,22$, $p<0,000$). У першому випадку «Екзистенційна відповідальність» виражена більше у групі із альтруїстично спрямованою СВО (другій групі), а в другому – більше проявляється готовність відповідати за все у представників групи із суб'єктно-вчинковим типом СВО (група 3). Між групами 1 і 4 статистично значущих відмінностей не виявлено (Додаток К, табл. 1. і 4).

При порівнюванні рівня вираженості «Екзистенційної відповідальності» у групі респондентів з альтруїстично спрямованою СВО (група 2) з іншими типами відповідальності статистично значущі відмінності виявлено між усіма групами досліджуваних з відповідними типами СВО: другою і першою ($x_{cp1}=1,24$; $x_{cp2}=2,58$, $p<0,000$); другою і третьою ($x_{cp2}=2,58$; $x_{cp3}=4,22$, $p<0,000$) та другою і четвертою ($x_{cp2}=2,58$; $x_{cp4}=1,31$, $p<0,000$) групами досліджуваних. У першому і третьому випадках «Екзистенційна відповідальність» виражена більше у групі із альтруїстично спрямованою СВО (другій групі), у другому – рівень вираженості рефлексивних здібностей більший у групі 3 (суб'єктно-вчинкова СВО).

Далі звернемо увагу на відмінності за рівнем вираженості показника «Екзистенційна відповідальність» між групами із суб'єктно-вчинковою СВО та іншими типами відповідальності. Згідно з отриманими результатами, статистично значущі відмінності виявлено між усіма групами респондентів з відповідними типами СВО: третьою і першою ($x_{cp1}=1,24$; $x_{cp3}=4,22$, $p<0,000$), третьою і другою ($x_{cp2}=2,58$; $x_{cp3}=4,22$, $p<0,000$) та третьою і четвертою ($x_{cp3}=4,22$; $x_{cp4}=1,31$, $p<0,000$). Як видно з одержаних результатів, в усіх випадках буттєва відповідальність більше виражена у групі із суб'єктно-вчинковою СВО.

Найнижча вираженість даної якості виявлена в першій групі респондентів з інтуїтивно-емоційною СВО.

Наостанок ми порівняємо вказані розбіжності між групою досліджуваних із четвертим типом СВО (дифузна відповідальність) та іншими підвибірками. За отриманими даними, статистично значущі відмінності виявлено між четвертою і другою ($x_{cp2}=2,58$; $x_{cp4}=1,31$, $p<0,000$) та четвертою і третьою ($x_{cp3}=4,22$; $x_{cp4}=1,31$, $p<0,000$) групами респондентів. В обох випадках рівень вираженості екзистенційної відповідальності менший у досліджуваних з дифузним типом СВО. Між групами 1 і 4 статистично значущих відмінностей не виявлено (Додаток К, табл. 1. і 4).

Для унаочнення отриманих даних нами побудовано графік (Рис. 2.10)

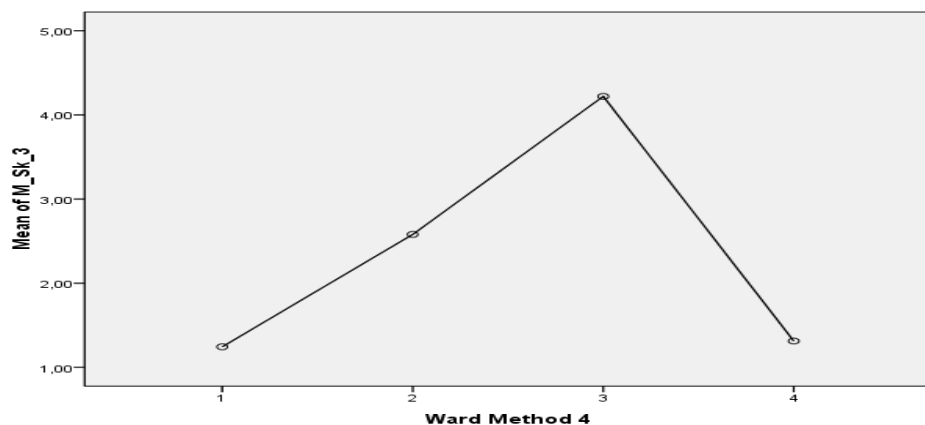

Рис.2.10. Вираженість показника СВО «Екзистенційна відповідальність» в групах з різними типами СВО (n=321)

Примітка: Горизонтальна вісь: Типи СВО: 1 – інтуїтивно-емоційний; 2 – альтруїстично спрямований; 3 – суб’єктно-вчинковий; 4 – дифузний тип. Вертикальна вісь (Mean of M_Sk_3) – середні значення за шкалою «Екзистенційна відповідальність»

Отримані результати вказують на сутнісне значення екзистенційної відповідальності для формування готовності і усвідомлення потреби бути відповідальним за все, що чітко простежується на рисунку. Проте ні інтуїтивно-емоційна, ні дифузна відповідальність не включає значущої міри вираження даної якості. Це вказує на потребу її розвитку в процесі формування відносин зі світом в цілому та із соціумом і з собою зокрема.

4. Проаналізуємо особливості вираженості показника СВО «Альтруїстичні емоції» у групах з різними типами СВО. На основі дисперсійного аналізу виявлено статистично значущі відмінності між середніми арифметичними ($F=138,544$; $p<0,000$) (Додаток К, табл.3). Тому за цією шкалою СВО нами буде здійснено тест апостеріорних порівнянь для встановлення того, між якими саме вибірками є відмінності. Для цього за критерієм Левеня нами визначався тест для апостеріорного порівняння. Згідно з отриманими даними (Levene, $p<0,000$; Додаток К, табл.2) далі ми будемо застосовувати тест Томхейна (Tamhane) .

Отож, здійснюючи порівняння, ми встановили, що статистично значущі відмінності за рівнем вираженості «Альтруїстичних емоцій» між групою досліджуваних з інтуїтивно-емоційною СВО та іншими групами мають місце між першим (інтуїтивно-емоційна відповідальність) і другим (альтруїстично спрямована відповідальність) ($x_{cp1}=2,98$; $x_{cp2}= 3,47$, $p<0,004$); першим і третім (суб'єктно-вчинкова відповідальність) ($x_{cp1}=2,98$; $x_{cp3}=4,34$, $p<0,000$) та першим і четвертим (дифузна СВО) ($x_{cp1}=2,98$; $x_{cp4}= 1,18$, $p<0,000$) типами СВО серед респондентів. У першому випадку «Альтруїстичні емоції» виражені більше у групі із альтруїстично спрямованою СВО (група 2), в другому – більше проявляються у групі із суб'єктно-вчинковою СВО (3), а в третьому – у першій групі респондентів. Тобто найбільше альтруїстичні емоції виражені у групі 3, а найменше – у групі 4. Друге і третє місце займають відповідно групи 2 і 1 (Додаток К, табл. 1. І 4).

При порівнюванні міри вираженості «Альтруїстичних емоцій» у групі респондентів з альтруїстично спрямованою СВО (група 2) з іншими типами відповідальності статистично значущі відмінності виявлено також між усіма групами: між другою і першою ($x_{cp1}=2,98$; $x_{cp2}= 3,47$, $p<0,004$); другою і третьою ($x_{cp2}= 3,47$; $x_{cp3}=4,34$, $p<0,000$) та другою і четвертою ($x_{cp2}= 3,47$; $x_{cp4}= 1,18$, $p<0,000$) групами досліджуваних. Як і при попередньому порівнянні, найбільше виражені альтруїстичні емоції у групі 3, найменше – у групі 4, а другу і третю позицію займають відповідно групи 2 і 1.

Далі звернемо увагу на відмінності за рівнем вираженості показника «Альтруїстичні емоції» між вибірками із суб'єктно-вчинковою СВО та іншими типами відповідальності. Згідно з отриманими результатами, статистично значущі відмінності виявлено між усіма групами досліджуваних з відповідними типами СВО: третьою і першою ($x_{cp1}=2,98$; $x_{cp3}=4,34$, $p<0,000$), третьою і другою ($x_{cp2}=3,47$; $x_{cp3}=4,34$, $p<0,000$) та третьою і четвертою ($x_{cp3}=4,34$; $x_{cp4}=1,18$, $p<0,000$). Отримані дані підтверджують попередні результати: найбільше виражені альтруїстичні емоції у групі 3, найменше – у групі 4, а другу і третю позицію займають відповідно групи 2 і 1.

Наостанок ми порівняємо вказані розбіжності між групою досліджуваних із четвертим типом СВО (дифузна відповідальність) та іншими підвибірками. Для унаочнення отриманих даних нами побудовано графік (Рис. 2.11).

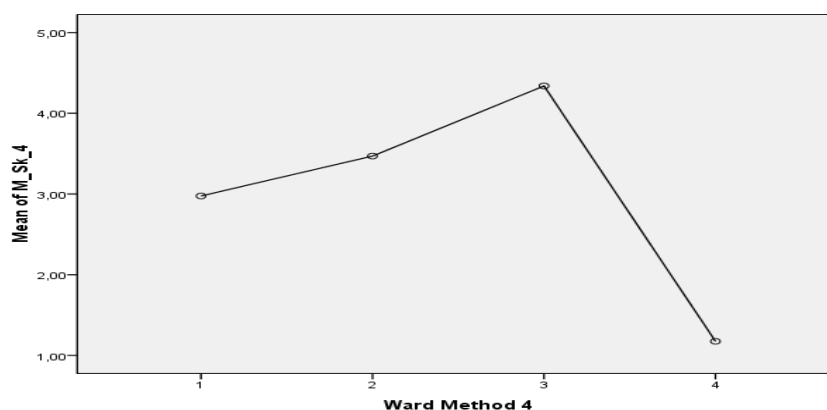

Рис.2.11. Вираженість показника СВО «Альтруїстичні емоції» в групах з різними типами СВО (n=321)

Примітка: Горизонтальна вісь: Типи СВО: 1 – інтуїтивно-емоційний; 2 – альтруїстично спрямований; 3 – суб'єктно-вчинковий; 4 – дифузний тип. Вертикальна вісь (Mean of M_Sk_4) – середні значення за шкалою «Альтруїстичні емоції»

За отриманими даними, статистично значущі відмінності виявлено між усіма групами досліджуваних з відповідними типами СВО: четвертою і першою ($x_{cp1}=2,98$; $x_{cp4}=1,18$, $p<0,000$), четвертою і другою ($x_{cp2}=3,47$; $x_{cp4}=1,18$, $p<0,000$) та четвертою і третьою ($x_{cp3}=4,34$; $x_{cp4}=1,18$, $p<0,000$). Згідно з отриманими результатами, розбіжності за мірою вираженості «Альтруїстичних емоцій» в усіх типах СВО такі ж, що й у попередніх порівняннях (Додаток К, табл.1. і 4).

Із вище описаного стає зрозуміло, що «Альтруїстичні емоції» виступають суттєвою характеристикою більшості типів СВО, окрім дифузної. Проте якщо в межах інтуїтивно-емоційної та альтруїстично спрямованої відповідальності – ця якість знаходиться відповідно на середньому та вище середнього рівні вираження, то її найвищі значення притаманні підвибірці із суб’єктно-вчинковою СВО. Найменше доброзичливість притаманна досліджуваним із дифузною відповідальністю.

5. Проаналізуємо особливості вираженості показника СВО «Морально-етичні цінності» у групах з різними типами СВО. На основі дисперсійного аналізу виявлено статистично значущі відмінності між середніми арифметичними ($F=270,280$; $p<0,000$) (Додаток К, табл. 3). Тому за цією шкалою нами буде здійснено тест апостеріорних порівнянь за критерієм Томхейна (Tamhane) для встановлення між якими саме вибірками є відмінності (Levene, $p<0,000$; Додаток К, табл.2). Для унаочнення отриманих даних нами побудовано графік (Рис. 2.12).

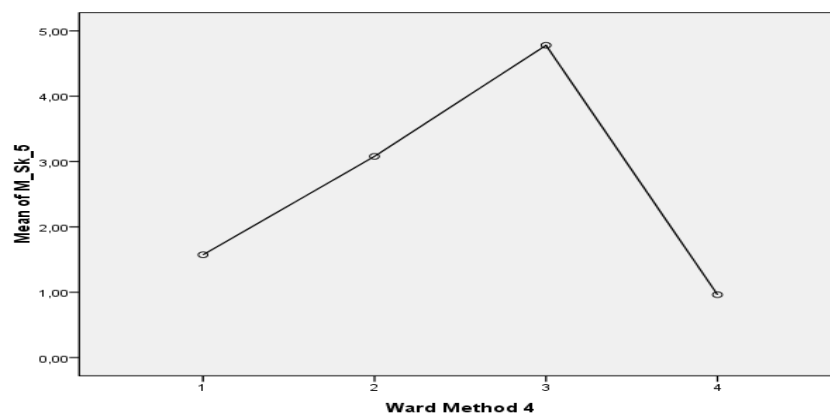

Рис.2.12. Вираженість показника СВО «Морально-етичні цінності» в групах з різними типами СВО (n=321)

Примітка: Горизонтальна вісь: Типи СВО: 1 – інтуїтивно-емоційний; 2 – альтруїстично спрямований; 3 – суб’єктно-вчинковий; 4 – дифузний тип. Вертикальна вісь (Mean of M_Sk_5) – середні значення за шкалою «Морально-етичні цінності»

Здійснюючи порівняння, ми встановили, що статистично значущі відмінності за рівнем вираженості «Морально-етичних цінностей» мають місце між усіма типами СВО (Додаток К, табл.1; 3 і 4): першим (інтуїтивно-емоційна),

другим (альтруїстично спрямована), третім (суб'єктно-вчинкова) і четвертим (дифузна) серед респондентів ($x_{cp1}=1,57$; $x_{cp2}=3,08$; $x_{cp3}=4,78$; $x_{cp4}=0,96$, $p<0,000$).

Як показують отримані результати, міра вираженості морально-етичних цінностей у всіх типах СВО співпадає з мірою вираженості альтруїстичних емоцій. Зокрема, найбільше виражені морально-етичні цінності у групі 3, найменше – у групі 4, а другу і третю позицію займають відповідно групи 2 і 1.

Узагальнення отриманих результатів доводить, що міра вираження «Морально-етичних цінностей» значущо впливає на розбіжності між різними типами СВО. Зокрема, виявилось, що досліджувана якість найбільше проявляється у респондентів з суб'єктно-вчинковою відповідальністю та дещо менше тим, кому притаманна альтруїстично спрямована СВО, а найменше у тих, у кого виявлено дифузний тип СВО. Цілком природнім явищем виступає посередня міра вираження морально-етичних цінностей у тих, хто характеризується інтуїтивно-емоційною СВО.

6. Насамкінець проаналізуємо особливості вираженості показника СВО «Загальний рівень морально-етичної відповідальності» у групах з різними типами СВО. На основі дисперсійного аналізу виявлено статистично значущі відмінності між середніми арифметичними ($F=404,147$; $p<0,000$) (Додаток К, табл.3). Тому за цією шкалою СВО нами буде здійснено тест апостеріорних порівнянь за критерієм Томхейна (Tamhane) для встановлення між якими саме вибірками є відмінності (Levene, $p<0,001$; Додаток К, табл.2).

Таким чином, здійснюючи порівняння, ми встановили, що статистично значущі відмінності за рівнем вираженості «Загального рівня морально-етичної відповідальності» мають місце між усіма групами респондентів з відповідними типами СВО (Додаток К, табл.1; 3; 4): першим (інтуїтивно-емоційна), другим (альтруїстично спрямована), третім (суб'єктно-вчинкова) і четвертим (дифузна) серед респондентів ($x_{cp1}=9,63$; $x_{cp2}=14,95$; $x_{cp3}=17,15$; $x_{cp4}=5,63$, $p<0,000$). Як показують отримані результати, це третій показник СВО (окрім «Альтруїстичних емоцій» та «морально-етичних цінностей»), що має однакові розбіжності за

мірою вираженості у всіх типах СВО. Так, найбільше виражений загальний показник відповідальності у групі 3, найменше – у групі 4, а другу і третю позицію займають відповідно групи 2 і 1. Для унаочнення отриманих даних нами побудовано графік (Рис. 2.13).

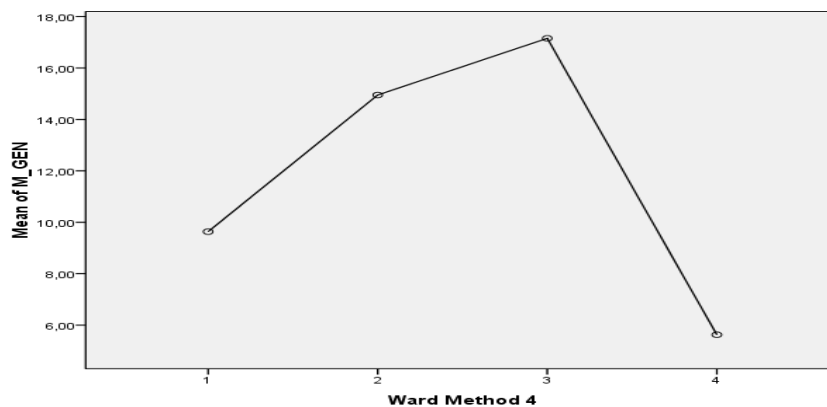

Рис.2.13. Вираженість показника СВО «Загальний рівень морально-етичної відповідальності» в групах з різними типами СВО (n=321)

Примітка: Горизонтальна вісь: Типи СВО: 1 – інтуїтивно-емоційний; 2 – альтруїстично спрямований; 3 – суб’єктно-вчинковий; 4 – дифузний тип. Вертикальна вісь (Mean of M_Sk_6) – середні значення за шкалою «Загальний рівень морально-етичної відповідальності».

Із вище описаного стає зрозуміло, що найвищий показник «Загального рівня морально-етичної відповідальності», а отже, і СВО притаманний групі із суб’єктно-вчинковою відповідальністю, найнижчий – у групі з дифузною (підсвідомою, буттєвою), другу і третю позиції відповідно займають респонденти, яким притаманні інтуїтивно-емоційна та альтруїстично спрямована СВО.

Для визначення особливостей вираженості християнських та інших досліджуваних настановлень у виокремлених типах СВО, було застосовано кластерний аналіз методом Варда (див. Додаток Ж). Отримані результати дозволили підтвердити значущість ХН в процесі формування соціальної відповідальності особистості. Для унаочнення отриманих результатів побудовано відповідну діаграму (див. Рис. 2.14).

Як видно з рисунка, інтуїтивно-емоційний тип СВО характеризується значною вираженістю ХН ($x_{cp1}=2,61$) та ПН ($x_{cp4}=2,48$) в порівнянні із АН

($x_{cp2}=1,89$) та СН ($x_{cp3}=1,81$). В альтруїстично спрямованому типі СВО пропорційне співвідношення вираженості настановлень таке ж саме, проте вони значущо відрізняються за середньо арифметичними показниками. Так, найбільш виражені ХН ($x_{cp1}=2,71$), дещо менше – ПН ($x_{cp4}=2,70$). Третю позицію займають АН ($x_{cp2}=1,69$), а останню – СН ($x_{cp3}=1,50$).

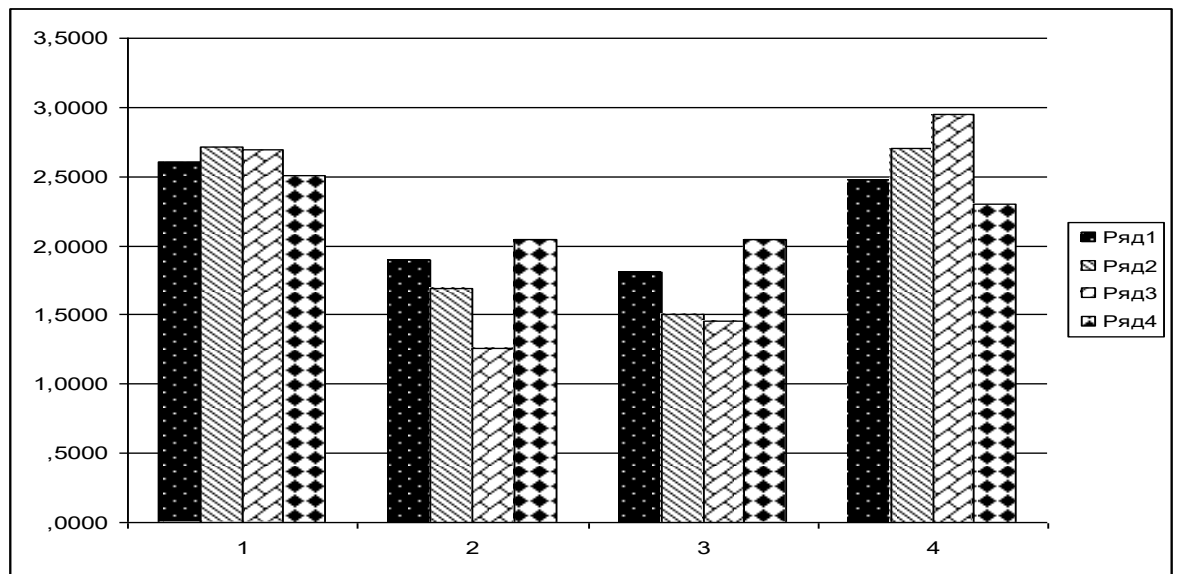

Рис. 2.14. Вираженість світоглядних настановлень у представників різних типів СВО (n=321)

Примітка: 1- ХН; 2 – АН; 3 – СН; 4 – ПН;

Типи СВО: Ряд 1 – інтуїтивно-емоційний; Ряд 2 – альтруїстично спрямований; Ряд 3 – суб'єктно-вчинковий; Ряд 4 – дифузний.

Високі показники вираженості ХН ($x_{cp1}=2,69$) та найвищі за ПН ($x_{cp4}=2,95$) притаманні для представників суб'єктно-вчинкового типу відповідальності. Найменш вираженими для цього типу є АН ($x_{cp2}=1,26$) та СН ($x_{cp3}=1,46$), тоді як дифузний тип СВО в порівнянні з іншими типами характеризується найвищими показниками саме за АН ($x_{cp2}=2,04$) та СН ($x_{cp3}=2,05$). Водночас, як свідчать результати, як і інші типи, дифузний тип СВО характеризується досить високими показниками вираженості ХН ($x_{cp1}=2,50$) та ПН ($x_{cp4}=2,30$)

Як засвідчує здійснений аналіз, високий рівень вираженості християнських настановлень є характерним для всіх типів СВО. Отже виявлені статистично значущі відмінності за вираженістю ХН у респондентів із різними типами

відповідальності може вказувати на значний вплив цих настановлень на прояв соціальної відповідальності особистості.

Висновки до другого розділу

Отримані емпіричні результати особливостей прояву християнських настановлень та їх впливу на формування соціальної відповідальності студентської молоді, дозволяють стверджувати наступне.

Християнські настановлення в студентському молодіжному середовищі представлені як статистично значущий достатньо сформований і структурований показник соціально орієнтованої релігійності. За допомогою багатомірного шкалування методом ALSCAL визначено 4-компонентну структуру ХН – «Благо суспільства», «Моральність», «Повага до людини» і «Правдивість», за компонентами якої диференційовано суттєві соціально-психологічні характеристики ХН – як потребу і готовність до правдивості життя, морального вдосконалення, як повагу до людини та її гідності, а також визнання суспільного блага як сфери реалізації власної релігійної поведінки.

Доведено, що прояв християнських настановлень та соціальної відповідальності студентської молоді істотною мірою опосередковується змістом релігійного самовизначення, мірою дотримання релігійних обрядів та конфесійною належністю. Проте характер опосередкування не є однорідним. Зокрема, прояв ХН та ПН, а також «Альтруїстичних емоцій», «Морально-етичних цінностей» та «Загального рівня соціальної відповідальності» значущо вищий у групах, що визнають себе релігійними, дотримуються постійно, періодично або як явища культури релігійних практик і належать до певних християнських конфесій.

Разом з тим, інші показники СВО залежно від вказаних змінних не демонструють виразних патернів опосередкованості. Крім того, прояв ХН не залежить від віку. Однак такі показники СВО, як «Екзистенційна відповідальність», «Альтруїстичні емоції», «Морально-етичні цінності» та «Загальний рівень соціальної відповідальності», з віком зростають. Прояв

«Моральності» є вищим у представниць жіночої статі. Крім того, жінки більш схильні проявляти послух і бути релігійними, а у чоловіків більше сформована правова свідомість та почуття справедливості (ПН). За показниками СВО виявлено, що дівчатам більше притаманна «Інтуїція в морально-етичній сфері», а хлопці переважають за всіма іншими показниками СВО.

Встановлено, що ХН виступають значущим чинником формування соціальної відповідальності особистості. Зокрема, компонент ХН «Благо суспільства» та «Повага до людини» впливають на підвищення усіх показників СВО. Дія компонента ХН «Моральність» не однорідна. Зокрема, християнська моральність сприяє підвищенню розуміння сутності моральних категорій добра і зла, вмінню дати моральну оцінку власним вчинкам. Водночас згаданий компонент не достатньо задіяний, коли йде мова про формування морально-етичних цінностей та показника загальної відповідальності. За результатами дисперсійного аналізу зроблено висновок, що найбільший прояв таких показників СВО, як «Інтуїції в морально-етичній сфері», «Морально-етичних цінностей», «Альтруїстичних емоцій», «Загального рівня соціальної відповідальності» пов'язаний із високим чи середнім рівнем вираженості ХН, що доводить його значущу роль у формуванні різних аспектів соціальної відповідальності.

За результатами кластерного аналізу методом Варда виокремлено типи соціальної відповідальності студентської молоді: дифузний, інтуїтивно-емоційний, альтруїстично спрямований та суб'єктно-вчинковий типи СВО. Найвищі значення «Загального рівня соціальної відповідальності» та її показників виявлено у респондентів суб'єктно-вчинкового типу відповідальності, найнижчий – у групі з дифузною, другу і третю позиції відповідно займають респонденти інтуїтивно-емоційного та альтруїстично спрямованого типів СВО. Встановлено, що рефлексивні здібності притаманні респондентам зі сформованими морально-етичними переконаннями, відповідним досвідом та рівнем розвитку моральної сфери особистості, з однієї сторони, і

соціальної компетентності – з іншої. Проте здатність розрізняти «добро-зло», давати моральну оцінку власним вчинкам, потреба рефлексувати на тему моралі найменше притаманна особам дифузного та інтуїтивно-емоційного типу СВО. «Інтуїція в морально-етичній сфері», як доводять отримані результати, проявляє себе як якість, що значною мірою обумовлює змістові особливості морально-етичної зрілості, що характеризують інтуїтивно-емоційний та альтруїстично спрямований типи СВО. У разі коли поведінка особистості детермінована усвідомленими чинниками (цінностями, переконаннями) або ж, навпаки, ситуативними потребами – інтуїтивні здібності втрачають свої «позиції», що виявилось характерним для суб'єктно-вчинкового та дифузного типів СВО, відповідно. Отримані результати також вказують на значення екзистенційної відповідальності для формування готовності і усвідомлення потреби бути відповідальним. Проте, ані представники інтуїтивно-емоційного, ані дифузного типу відповідальності не виявили дану якість на значущому рівні. «Альтруїстичні емоції» виступають суттєвою характеристикою більшості типів СВО, окрім дифузної. Проте якщо в межах інтуїтивно-емоційного та альтруїстично спрямованого типу відповідальності показники цього параметру перебувають відповідно на середньому та вище середнього рівні, то її найвищі значення притаманні особам суб'єктно-вчинкового типу СВО. Доброзичливість найменше притаманна досліджуваним із дифузним типом, як і прояв компоненту СВО «Морально-етичні цінності», тоді як найбільше він проявлений у респондентів суб'єктно-вчинкового типу.

Виявлені статистично значущі відмінності за мірою вираженості практично усіх показників СВО, ХН та інших соціальних настановлень між представникам різних типів відповідальності засвідчили відповідну диференціацію за сформованістю СВО та показали актуальність підвищення у студентської молоді як загального рівня відповідальності, так і окремих її характеристик.

Основні результати розділу викладено в 4 публікаціях, які входять до переліку фахових видань: [180; 181; 183; 185].

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ПІДВИЩЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У розділі висвітлено теоретико-методичні засади розробки та особливості реалізації корекційно-розвивальної програми підвищення соціальної відповідальності молоді, описано структуру та розкрито зміст її структурних компонентів. Представлено опис та особливості застосування методів і процедур у процесі здійснення корекційно-розвивального впливу та проілюстровано результати цієї роботи.

3.1. Теоретико-методичне обґрунтування програми підвищення соціальної відповідальності особистості та особливості її реалізації

З метою визначення та апробації соціально-психологічних засобів підвищення соціальної відповідальності особистості на третьому корекційно-розвивальному етапі було опрацьовано різні підходи, визначено найбільш доцільні в контексті підвищення СВО студентської молоді, а саме: особистісно-орієнтований; діалогічний; когнітивно-поведінковий; особистісно-інтерсуб'єктний та екзистенційно-рефлексивний; холістичний; суб'єктно-вчинковий [16; 19; 22; 25; 30; 62; 70; 75; 76; 77; 82; 95; 98; 106; 107; 143; 152; 153; 169; 210; 211; 215; 219; 221; 224; 241; 242; 248; 257; 270; 278] (див. Додаток Л, табл. 1).

Результатом теоретико-методичного пошуку шляхів та засобів підвищення соціальної відповідальності молоді стала розробка *корекційно-розвивальної програми*, яка реалізовувалася у вигляді *соціально-психологічного тренінгу (СПТ)*, метою якого постало підвищення соціальної відповідальності особистості на основі актуалізації та активізації позитивного потенціалу християнських і правових настановлень; корекції негативних аспектів авторитарних і споживацьких

настановлень. Програма в сукупності складалася із різноманітних *методів, технік та процедур групової роботи, курсу міні-лекцій* (6 лекцій), *тематичного відео-лекторію* (21 фільм українського та зарубіжного виробництва), а також *індивідуального психологічного* консультування, спрямованого на підтримку учасників у процесі такої роботи.

Така різнобічна структура якнайкраще відповідає меті та завданням здійснення ефективного корекційно-розвивального впливу, постає основною формою взаємодії та умовою інтеріоризації знань і поглядів, тобто перетворення їх у надбання особистості, у переконання, набуття учасниками певного «нового» знання (О. Гніздилов, О. Головаха, Л. Коробка, В. Крайчинська, В. Кузовкін, Ю.Лановенко, А.Осіпова, Л.Пономаренко, О.Слюсарєва, Л. Собчик, Г.Солдатова, О. Штепа, та ін.) [54; 55; 125; 129; 134; 140; 178; 197; 231; 236; 264; 269].

Курс міні-лекцій (6 лекцій), було спрямовано на підвищення рівня знань про феномен соціальної відповідальності особистості, чинники її формування та позитивний потенціал християнських настановлень в контексті формування СВО, складався із наступних тем:

1. «Соціальна відповідальність особистості як соціально-психологічна і духовна проблема»;
2. «Чинники формування соціальної відповідальності особистості»;
3. «Бути собою – це бути відповідальним за своє життя»;
4. «Вплив християнської духовності на формування соціальної відповідальності особистості»;
5. «Формування соціальної відповідальності особистості в умовах суспільних змін»;
6. «Психосоціальні особливості творчого життєздійснення особистості».

Програма відеолекторію (див. Додаток М) включала документальні, телевізійні та художні фільми. При відборі відеоматеріалів бралось до уваги те, що вони несли мотиваційний заряд, формували позитивне емоційне ставлення до

роботи із підвищення соціальної відповідальності учасників, а також мотивували до перегляду власних світоглядних позицій, цілей, рішень і заохочували до здійснення відповідальних вчинків.

Основними критеріями, за якими відбиралися відеофільми були: наявність життєвих подій, які за сюжетом стосувалися взяття героями на себе відповідальності; наявність позитивних героїв; глибокий психологічний зміст, що сприяє усвідомленню студентами відповідальності за власні дії та вчинки; емоційність та привабливість відеоматеріалу для студентів. Слід зазначити, що здебільшого сучасна студентська молодь віддає перевагу відеофільмам закордонного виробництва, однак у програмі відео-лекторію також були представлені документальні та художні відеоматеріали вітчизняного виробництва.

Після перегляду кожного відеофільму зі студентами здійснювалося активне обговорення за таким алгоритмом: Що найціннішого Ви знайшли для себе в сюжеті фільму? У чому полягала ситуація взяття на себе відповідальності (в тому числі соціальної)? Як би ви вчинили на місці головних героїв? Чи може подібна ситуація взяття на себе соціальної відповідальності виникнути у Вашому житті? Які основні особистісні якості, на Ваш погляд, є найважливішими у даних героїв? Як Ви можете їх розвинути в себе? Іноді перегляд відеоматеріалів завершувався яскравими дискусіями, що допомагало студентам висловити та усвідомити власні погляди, власну відповідальну поведінку. Перегляд науково-популярних та художніх фільмів, присвячених особливостям формування СВО, сприяв розширенню світогляду студентів, рефлексії власної відповідальності та її порівнянню з конструктивними та деструктивними, відповідальними та безвідповідальними позиціями героїв відеофільмів.

При розробці *СПТ* ми спиралися на теоретичні положення і практичні напрацювання з організації та проведення групових тренінгових занять Г. Андрєєвої, С. Братченка, Л. Газнюк, О. Гніздилова, А. Гольдштейна, Г. Грановської, Г. Давидова, Д. Джонсона, Т. Зайцевої, Ю. Іванєко, Л. Коробки,

В.Крайчинської, Ю. Лановенко, О. Ліщинської, Т. Титаренко та ін. [6; 33; 52; 54; 56; 59; 70; 73; 91; 102; 125; 130; 140; 149; 276]; психотерапії та консультування (О. Бондаренка, Дж. Бьюдженталя, А. Васильченко, В. Франкл, Т. Яценко) [26; 38; 39; 254; 278].

Основні принципи роботи в групі, а саме принципи: психологічної безпеки (прийняття вироблених правил як гарантії безпеки), тактовного та доброзичливого ставлення до всіх учасників; партнерського (суб'єкт-суб'єктного) спілкування, принцип активності, «тут і тепер», «Я-висловлювання»; конфіденційності тощо було визначено та прийнято учасниками на першому занятті.

Визначення тематичного змісту і добір методичного інструментарію обумовлювались завданнями програми загалом і тренінгу зокрема. Методи та техніки групової роботи: дискусія; аналіз ситуацій; мозковий штурм; рольові ігри; вправи на релаксацію, візуалізацію, на самопізнання та самооцінювання; психогімнастичні вправи; проєктивне малювання; обговорення в групах; ведення щоденника тощо, опис яких та особливості їх застосування подано у наступному пункті (п.3.2). Крім того, у процесі виконання та обговорення результатів вправ доцільним стало застосування технік короткофокусної та системної психотерапії: позитивної конотації, технік створення позитивних уявлень про майбутнє, техніки пошуку індивідуальних ресурсів.

Всі учасники були забезпечені необхідним набором роздаткового матеріалу. В роботі використовувалося наступне обладнання: маркерна дошка (фліп-чарт), маркери, клубок ниток, папір формату А4, А3, А2, стікери, крейда, олівці, фломастери, кольоровий папір, свічка, ножиці, клей, фарби, пензлики, намальоване дерево очікувань, кошик, пазли (площа малюнка=А3), зроблені вручну, бланки і запитаннями («17 питань Джонсона»), картки з афоризмами про людину та життя, непрозорий пакет, м'які іграшки, килимки, музичний супровід, бланки методик, дитячі наклейки або журнальні ілюстрації для створення колажу (фотографії людей, тварин, краєвидів, предметів побуту, машин тощо), картка з

записаними на ній висловлюваннями відомих давньогрецьких філософів, картки з ситуаційними завданнями, чотири малюнки замку, картка із зображенням фігурок людей (ТАТ, рис. №3) (Л. Собчик) [236], ватман із зображенням дерева (очікувань, життя, переживань тощо), обладнання для перегляду відеофільмів, інформаційний носій із записом х/ф. чи д/ф., набір фотографій кожного учасника (історія життя), записник чи зошит для кожного учасника, матриці-маркери для рефлексії і самооцінки своїх емоційних переживань, рекомендації з виконання домашнього завдання, анкета оцінки ефективності тренінгу.

Індивідуальне психологічне консультування було спрямоване на психологічну підтримку учасників під час реалізації програми. Вибір індивідуальної форм роботи зумовлювався індивідуальними особливостями учасників та їхньою потребою у такій формі роботи.

Під час консультацій відбувалося обговорення тих хвилюючих ситуацій у житті юнаків та дівчат, які вони не наважувалися оприлюднювати у присутності учасників тренінгу. Найчастіше обговорювалися ситуації вибору та прояву відповідальності у міжособистісних стосунках. На основі проведеного індивідуального консультування можна підкреслити, що як дівчатам, так і хлопцям не вистачає психолога-консультанта з питань відповідальної побудови міжособистісних стосунків, пошуку шляхів виходу із конфліктних ситуацій та прояву відповідальної поведінки щодо власних вчинків та дій.

При побудові програми враховувалися особливості вираженості показників СВО студентів, що сприяло підвищенню їхньої мотивації та їх зацікавленості у покращенні власних результатів розвитку СВО. Безперечно особливості організації такої роботи та розвиток взаємовідносин учасників групи, їхнє ставлення до виконання вправ і діяльності загалом потребують особливої уваги. Оскільки через такі зовнішні показники стає можливим відслідкувати і внутрішні психологічні зміни в учасників.

Отже, *корекційно-розвивальна програма* складалася із 16 тематичних занять/сесій (по одному заняттю щотижня), які відбувалися у формі тренінгу впродовж 4 місяців, тривалістю 4-4,5 години кожне заняття (всього 72 години).

Структура *тематично-змістового наповнення* занять/сесій *корекційно-розвивальної тренінгової програми* (див. Додатки Н та П):

1. Вступна частина (Перша сесія). Зміст роботи:

– Знайомство; інформування учасників про тему, мету, завдання, зміст та кінцевий результат тренінгу; введення учасників у ситуацію роботи тренінгової групи; оголошення регламенту та правил роботи; визначення рівня поінформованості та очікування учасників, визначення їхніх індивідуальних цілей; формування мотивації на міжособистісну взаємодію, навичок комунікації, саморегуляції.

– Діагностика рівня СВО та ХН учасників тренінгу на основі основної анкети емпіричного дослідження (див. додаток В) та відповідних емпіричних показників (див. табл. 3.1, табл. 3.2 і табл. 3.3.), за якими буде прослідковано динаміку змін, що відбулися в результаті проходження розвивальної програми.

Як виявилось, молоді люди по-різному розуміли суть розпочатої роботи, її цілі і свої власні відповідно, що мало також і різні пояснення. У підсумку роботи цієї сесії і кожної наступної нами проводилась вправа «Моніторинг емоційного стану учасників групи» та здійснювалось обговорення учасниками отриманого на занятті досвіду. Мета: символічне закінчення заняття, висвітлення невиявлених емоцій, почуттів, результативності заняття для учасників групи, отримання зворотного зв'язку. Зокрема, учасникам щоразу пропонувалось обговорити усі види діяльності на занятті, відповівши на різні питання, а також заповнити матрицю-маркер, позначивши цифрами смайлики, що відповідають їхньому стану, думкам, емоціям тощо: враження після сьогоднішньої зустрічі; моє самопочуття на занятті; настрої, з яким я йду додому (див. Додаток С).

Наприкінці кожного заняття учасниками також обговорювався отриманий на занятті досвід з метою тілесного розслаблення, звільнення від втоми,

формування вміння висловлювати свої емоції та почуття, прояву накопичених, але не виявлених на занятті почуттів, емоцій. Перше домашнє завдання учасниками було виконане наприкінці першого заняття, що дало їм змогу уточнити форму та зміст роботи і при самостійному виконанні наступних завдань зробити процес внутрішньої роботи ефективнішим.

2. Основна частина (п'ятнадцять сесій) Зміст роботи:

– Розкриття важливості усвідомлення цінності життя та потреби самопізнання, що виступають основою актуалізації механізмів становлення особистісної та психосоціальної зрілості (сесія 2). Так, впродовж другої сесії учасники були досить активними, проявляли ініціативність, креативність, висловлювали особисте ставлення до проблеми соціальної відповідальності в сучасному світі та в нашій країні зокрема. Було видно, що обговорювані та практично опрацьовані питання їм не байдужі. Однак труднощі в деяких молодих людей викликали вправи, пов'язані із саморозумінням, вмінням нестандартно, безстереотипно поглянути на себе зі сторони та із середини.

– Сприяння прийняттю та життєздійсненню себе як автора власного життя; усвідомлення себе господарем свого життя, а тому відповідального за власне життєздійснення; усвідомлення власних цінностей і життєвих смислів; навчання виявляти сильні і слабкі сторони власного особистісного розвитку; унормувати самоставлення та самооцінку (сесія 3).

Третя зустріч як продовження «шляху» була насиченою роботою діагностичного, рефлексивного, практичного спрямування. Аналіз виконаного домашнього завдання свідчив про глибше розуміння цінності і сутності життя учасниками, на що вказує ґрунтовний підхід кожного до роботи: відображення смислу життя, його цінності і взаємозв'язку моральних понять (вправа «Дерево мого життя»). До того ж перегляд фільму викликав потужні емоційні переживання стосовно проблеми життя і смерті, вміння жити одним днем і бути щасливими, навіть будучи приреченими. Проте деякі студенти все ще порівняно мало включались в роботу, зберігали дистанцію. При тім, індивідуальні

консультації за запитом цих учасників дозволили зрозуміти різні особисті причини такої поведінки, що попри все була природною (потрібен був час).

На цьому етапі тренінгу нами було застосовано один із варіантів образної символізації – мотив «Я, Квітка, Дерево», які ми проводили періодично на наступних заняттях. Це дало змогу побачити ресурсні та проблемні моменти досвіду, простежити їхню динаміку. Ця форма роботи виявилась досить дієвою та однією з ефективних впродовж апробації програми.

– Самоакцептація особистості; становлення позитивної «Я-концепції – концепції свободи» (сесії 4-5). Робота четвертої та п'ятої сесій здійснювалась в «посиленому режимі». Застосовані на даному етапі методи роботи поступово орієнтували учасників на роботу над основними цілями заняття, дозволили зняти напругу у стосунках з іншими; стимулювати позитивне та об'єктивне ставлення до себе зі сторони інших.

П'ята сесія тренінг-курсу, продовжуючи попередню тему, передбачала проходження власного життєвого шляху в експрес-режимі та актуалізацію осмислення ролі християнської духовності в особистому та суспільному житті. Дещо важко далось повторне переживання учасниками їхнього травматичного досвіду, прийняття обмежуючих і сприятливих особистісному розвитку факторів. Проте набуття вміння, переживаючи моменти успіху в минулому за принципом «тут і тепер», застосовувати подібні способи для актуальних досягнень досить високо оцінювались учасниками, сприяли формуванню впевненості у власних силах, наполегливості.

– Формування позитивних інтерперсональних відносин, вміння позитивно спілкуватись (сесії 6-7). На основі пройденого етапу шосте і сьоме заняття були спрямовані на розвиток вміння позитивно спілкуватись (з собою, з іншими, зі світом, з Богом) (Додаток Н). Завдяки ряду методів роботи учасники не лише актуалізували у власній свідомості основні аспекти проблеми, але й набули емоційного досвіду, мали змогу додати його до свого власного досвіду спілкування та взаємин з іншими. Проведена в межах заняття образна

символізація «Я, Квітка, Дерево» дала підстави констатувати позитивні зрушення в прийнятті себе в різних частинах життя.

– Осмислення потенційних можливостей і перешкод (внутрішніх і зовнішніх, тимчасових і постійних); можливості подолання складних життєвих ситуацій; активна життєва стратегія особистості (сесії 8-9). Восьма й дев'ята сесії були роботою над формування готовності до вибору активної життєвої стратегії учасниками, що включала різні форми лекцій, діагностику, мозковий штурм, рефлексію (Додаток І). До того ж, окрім вже згаданої вище образної символізації, нами було застосовано новий мотив «Гора», спрямований на з'ясування внутрішніх обставин та перешкод у здійсненні завдань та досягненні цілей. Так, в умовах складних емоційних переживань, що спричинились відео-лекцією у формі перегляду художнього фільму «Поводир» (2013 р., Україна), учасники повному зрозуміли сутність прагнення людини до життя, усвідомили та переоцінили значення відповідальних вчинків (за наслідки вчинених дій не лише перед собою, але своїм народом).

– Питання реальної ідентифікації особистості в соціумі (через усвідомлення себе невід'ємною творчою частиною суспільства та визначення власної ролі у суспільному житті), що виступає базою формування СВО, цілісності, гармонії, самоузгодженості та ґрунтується на особистісній відповідальності, автентичності; соціально активної позиції; усвідомлення необхідності постановки позитивних цілей і життєвих завдань (сесія 10).

– На десятій сесії робота розпочалась із обговорення домашнього завдання, що дозволило перевірити узагальнене розуміння учасниками проблеми СВО як прояву цілеспрямованої самореалізації, що вимагає подолання перешкод, що залежить від середовища, в якому формується особистість. Разом з тим СВО – це той феномен, що в умовах кризи суспільства формується не завдяки, а всупереч обставинам. Тому виконані до цього вправи, отримана й засвоєна інформація та емоційний досвід, здобутий при виконанні вправ – усе спонукало до визначення можливостей бути соціально відповідальним в умовах кризи:

зовнішньої і внутрішньої. Загалом робота учасників під час десятої зустрічі визначається підсумковою тезою: суттєвою характеристикою зрілої відповідальної особистості є віра у власне призначення, у вплив власних відповідальних рішень і дій на стосунки людей та управління соціумом.

– Актуалізація зорієнтованості на інтегративність як здатність до об'єднання суб'єктності та вчинковості особистості; оптимізація рефлексивних умінь; закріплення позитивної Я-концепції; сприяння готовності до реалізації активної життєвої стратегії як ознаки особистісного становлення людини; рефлексія особистісної відповідальності як свободи; підвищення рівня особистісної інтернальності (11 сесія). Емоційно-когнітивний досвід від перегляду фільму (х/ф. Знайти Форестера (2000 р., США)) став початком роботи над темою підвищення рівня особистісної інтернальності. В межах цієї сесії, крім групової дискусії, мозкового штурму, рефлексивних вправ, було застосовано роботу з лінією мотивів «Дім, Корабель, Замок», який допоміг кожному зрозуміти власну позицію в житті, готовність її реалізувати. Загалом учасники тренінгу досить активно виконували запропоновані завдання, вміли організовуватись на спільну роботу, як також і зосереджуватись на собі, що свідчило про належний рівень організації тренінг-курсу.

– Осмислення соціальності як потреби і можливості самореалізації особистості; прийняття відповідальності за життєреалізування як особистого вкладу в розвиток суспільства; формування і закріплення навичок використання активних копінг-стратегій, реалізація соціальної активності, сприяння лідерському ставленню до життєвих завдань, формування вміння виконувати спільні завдання, організувати спільну діяльність на основі «спільного вчинку» (сесія 12). Наступна дванадцята сесія була досить насиченою, зокрема завдяки роботі над формуванням лідерських якостей учасників тренінгу. Кожен мав нагоду відчути себе в різних соціальних ролях, але з відповідальністю «лідера» у кожній; поуправлятися в реалізації активної життєвої позиції, осмислити власну «невід'ємність» від розвитку суспільства. Але разом з тим віднайти внутрішній

потенціал для досягнення бажаного рівня зрілості, перевірити результат роботи над собою завдяки образній візуалізації та роботі з мотивами.

– Осмислення змісту і значення в житті людини, її життєвому самоздійсненні, переживанні життя як цілеспрямованого і насиченого смислом підвищення рівня особистісної інтернальності; актуалізація духовно-творчого і морально-творчого потенціалу; визнання самоцінності іншої людини; усвідомлення її унікального значення для власного життя і розвитку; орієнтація на інтегративність (сесія 14). Учасники мали змогу по-справжньому пережити власну цілісність, визначити типи самовдосконалення, своє життєве призначення, «пройти життєвий шлях» (мотив «Життєвий шлях»), відчувати роль спільного вчинку у житті людини та суспільства.

– Теми становлення особистісної та актуалізації СВО через поєднання духовно-творчого і морально-творчого потенціалу. Питання самоусвідомлення і акцептація свого «покликання» через призму єдності духовного (особливо релігійного) і соціального (сесія 15). Заключну частину основного етапу тренінгу (сесія п'ятнадцять) було зосереджено на закріпленні здобутого досвіду, знань і вмінь. Тому робота здебільшого полягала у презентації власної позиції стосовно СВО, морально-етичних цінностей, взаємозв'язків між різними сферами життєреалізації учасників, визначення основних моментів та причинно-наслідкових зв'язків пройденого шляху в межах тренінгу тощо. Важливим моментом даної сесії була також робота над формуванням наративної компетентності як основи життєвого завдання особистості. Мотив «Похід у гори» та образна символізація «Король» стали підсумковими способами само розуміння, визначення способів самовдосконалення та реалізації здобутого в реальному житті.

Доцільно, при тім, зауважити: щоразу на заняттях учасники мали змогу поділитись враженнями від виконання домашнього завдання, що було спрямоване на вправління в оптимальному плануванні часу, формування мотивації досягнення успіху; налаштування групи на подальшу роботу, а також.

сприяло моніторингу показників ефективності апробованої програми (суб'єктивних), постійній самоперевірці кожним учасником своїх досягнень, емоційних змін під час участі в тренінгу, впливу різних ситуативних чинників на роботу та самопочуття, відстеженню можливих життєвих змін, настановлень, ставлень тощо.

3. *Заключна частина (сесія 16).* Зміст роботи:

– Підведення підсумків тренінгу, оцінка досягнення цілей тренінгу, відповіді на запитання, анкетування (Додаток Т). Робота в межах останньої сесії курсу також спрямовувалась на формування позитивної «Я-концепції», позитивного емоційного стану, сприятливого ставлення до себе (з допомогою позитивного промовляння); розвиток впевненості у собі; оволодіння навичками саморегуляції, релаксації та розслаблення, технологіями життєтворчості; закріплення власної позиції щодо самозмін та змін, які відбуваються, почуття власної відповідальності за вчинки і дії; вміння долати затиски безініціативності; підведення підсумків роботи у групі, створення установки на реалізацію та прийняття активної життєвої позиції, визначення перспектив використання здобутих знань і досвіду в практичній діяльності, особистому й суспільному житті. Підсумок заняття одночасно виступав підсумком усього тренінгу. Тому після обговорення останнього заняття, моніторингу емоційного стану, учасники підвели підсумки роботи впродовж цілого тренінг-курсу.

Насамкінець роботи учасники груп заповнили анкети (Додатки В і Т) та написали самозвіти як підсумок роботи з метою символічного завершення роботи, висвітлення невиявлених емоцій, почуттів, результативності занять для учасників групи, отримання зворотного зв'язку.

Загалом, впродовж зустрічей учасниками було «пройдено» шлях до себе як господаря свого життя та співучасника соціального, через що досягалася цілісність особистості, її інтегративність, психологічна готовність до вчинку та відповідальності за нього і його наслідки.

Динаміка розгортання комплексної розвивальної програми як психологічного процесу відбувалась наступним чином: від знайомства з іншими та ситуацією – через пізнання індивідуальних особливостей інших й особливостей ситуації – до усвідомлення себе у власній динаміці змін у ситуації; від актуалізації конкретного досвіду-переживання – через його спостереження-усвідомлення – до рефлексивного узагальнення – усвідомлення переконань, ставлень і цінностей – і до набуття та перевірки на практиці нового поведінкового досвіду.

Збір, фіксація та зберігання інформації в процесі проведення описаної роботи здійснювалися відповідно до чинного законодавства України, Положення про психологічну службу системи освіти України, Етичного кодексу психолога.

3.2. Процедурно-методичне забезпечення та особливості реалізації корекційно-розвивального впливу

Результати емпіричного дослідження особливостей впливу ХН на структурно-змістові характеристики соціальної відповідальності студентської молоді дали підстави говорити, що ХН та ціннісні позиції, що їм відповідають, чинять позитивний вплив на вираженість соціальної відповідальності особистості. Відповідно при розробці розвивальної програми нами ретельно підбирались методи і форми роботи та визначалась тривалість розвивального процесу з метою актуалізації світоглядних настановлень молоді та підвищення СВО на основі активізації ХН.

Для досягнення ефективності корекційно-розвивального впливу було проведено роботу *мотиваційно-ціннісного, пізнавального, навчального, практичного та творчого спрямування, що відповідала тематично-змістовому наповненню занять/сесій комплексної розвивальної програми.*

Розглянемо детальніше процедурне забезпечення та особливості використання методів, технік та процедур, які використовувались в процесі

здійснення корекційно-розвивального впливу щодо досліджуваних світоглядних настановлень та показників СВО.

Християнські настановлення. 1. Мотиваційно-ціннісний напрям роботи щодо цих настановлень, було спрямовано на розуміння християнської світоглядної позиції, її впливу на особисте й соціальне життя та полягає в усвідомленні власної життєвої позиції, переконань та світоглядних настановлень; впливу християнських настановлень на різні сфери життя та формування соціальної відповідальності.

На етапі знайомства учасників групи, пошуку спільного та відмінного між ними, визначення проблем та цілей роботи нами було актуалізовано проблему ХН та релігійності загалом (вправа «*Знайди однодумців*» (Д. Джонсон) [73]. У вправі «*Угода*» було відображено бажані зміни у цій сфері кожним учасником, а в межах продовження роботи над цією вправою вдома була змога приділити більше часу роздумам над бажаними змінами в житті.

Вправа «*Розмова з долею*», мета якої навчити учасників моделювати ситуацію на основі заданих елементів та формувати стійкість до невизначеності реалізувала одночасно усі компоненти роботи над ХН (мотиваційно-ціннісний, пізнавальний, навчальний, практичний і творчий). На цьому етапі думки були різними, але учасники досить чітко могли вже обґрунтувати свої позиції, поділитись особистим досвідом. Цікаво, що обговорення сприяло водночас і зближенню учасників групи між собою, формуванню довіри між ними. Вправа сприяла активізації потреби пізнання справжньої сутності християнства.

Вправа «*Коло асоціацій*», «*Символ життя*», мозковий штурм «*Як розпоряджатись своїм життям?*», «*Мій портрет у променях сонця*» допомогли досягти кожному учаснику і групі загалом завершеності розуміння, сприйняття і прийняття цінності життя, свого життя зокрема, розуміти важливість жити «тут і тепер», не боятись і не вагатись приймати життєві рішення.

Значну частину матеріалу мотиваційно-ціннісної спрямованості було подано у формі відео-лекторію. Однією з таких був документальний фільм про постать

епохального масштабу Кароля Войтилу, більше відомого як Папу Івана-Павла II (д/ф. *«Кароль. Людина, яка стала Папою Римським»* / Karol, un uomo diventato Papa, частини 1-2, (2005 р., Польща), (табл. 3.1.). Життєвий шлях від щасливого дитинства у добрій сім'ї, сирітство, кризу ідентичності головного героя стрічки учасники проживали крізь призму свого життєвого досвіду, значною мірою усвідомленого, переосмисленого, оціненого в процесі тренінгової роботи. Подібно і соціальну активність, пошук покликання, боротьбу за суб'єктність на основі християнських чеснот і цінностей сприймали та обговорювали як приклад для наслідування.

Вправа *«Дві краплини олії»* (притча П. Коельо *«Дві краплини олії»*) сприяла усвідомленню цінності переживань та пошуку *«своїх двох крапель олії»*, які варто пильнувати, вмючи при цьому побачити усі дива світу – у цьому і полягає щастя. А вправа *«Формула любові»* полягала у слуханні по черзі двох різних притч (про потребу бути собою, щоб бути щасливим, а також про боротьбу добра і зла), а також в обговоренні усвідомленого (не варто боротись із собою, себе треба пізнати, прийняти і полюбити; кожен сам може змінити себе і своє життя). Тому робота в межах вказаної вправи мала також мотиваційно-ціннісне та практичне спрямування.

2. *Пізнавальний напрям роботи* передбачав надання й засвоєння інформації про сутність християнського релігійного життя та його вплив на суспільне життя людини; ХН, їх види, функції, причини виникнення, особливості розвитку й функціонування, рівні прояву; способи управління, релігійні якості особистості та ін. Цей напрям реалізувався здебільшого завдяки різним формам лекцій.

Міні-лекція *«Чинники формування соціальної відповідальності особистості»* включала інформацію про вплив християнської релігійності на соціальну відповідальність людини та загалом на її життя. Лекція продовжилась дискусією, в межах якої обговорювались питання місця християнської релігійності у сучасному світі, а в українських реаліях зокрема. Більшість учасників визначились у тому, що СВО напряду пов'язана з реалізацією

християнських засад життя та ХН щодо взаємовідносин з «ближніми», тобто з цілим суспільством.

Нові акценти у питанні гармонійного розвитку учасникам допомогла засвоїти міні-лекція *«Вплив християнської духовності на формування соціальної відповідальності особистості»*. Зокрема, важливим було донести до слухачів, що СВО – це найперше прояв свободи, що пов'язаний із вчинковою самореалізацією у житті людини духовних цінностей християнства як основи зрілості. Відео-лекція (д/ф. *«Кароль. Людина, яка стала Папою Римським»* / Karol, un uomo diventato Papa, ч-на 1, (2005 р., Польща) описана вище стала досить дієвою демонстрацією прикладу життя одного з великих людей минулого століття (Додаток Л.).

Відео-лекція (х/ф. *«Добровольці Божої Чоти»* (2016 р, Україна) допомогла осмислити сутність і активний прояв особистісної, соціальної, громадянської відповідальності в умовах війни, відчуті сформованість життєвого завдання, зрозуміти, як «виглядає» зрілість особистості. В процесі роботи над вправою *«Джерела» та «пішаки»* (Р. де Чармс) учасники пригадували, коли і чи були у їхньому житті моменти, коли вони відчували себе пішаками чи джерелами. Було підсумовано, що коли починаємо користуватися в оцінці ситуації не її можливістю задовольнити потреби, а власними цінностями, тоді стаємо «джерелом».

3. *Навчальний напрям* полягав у виконанні вправ, спрямованих на усвідомлення ХН, християнських цінностей, зміну обмежуючих стереотипів, набуття ХН в умовах тренінгового середовища.

Вправа *«Мультфільм»*, крім продовження роботи над актуалізацією потреби бути активним учасником й автором свого життєвого шляху, дозволила навчитись також учасникам приймати допомогу від інших, бачити свою роль у групі та гнучко змінювати її адекватно до ситуації, а тому і усвідомити, що у своєму житті людина може робити вибір сама і сподіватись на допомогу інших, що є нормально та приємно. Описане реалізувалось також із врахуванням ролі

християнської релігійної позиції про «вміння давати і брати», про готовність і потребу «чинити іншим те, чого очікуєш щодо себе».

Варто відмітити вправу *«Дерево мого життя»*, що була спрямована запросити учасників до роздумів над вічними темами: щастя, мудрість, істина, краса, добро; формування цілісної і, при цьому, гнучкої системи поглядів на значущі життєві цінності; толерантність до переконань інших людей; вміння навчатися. Важливо, що описана вправа поєднувала роботу над ХН і морально-етичними цінностями (шкала СВО).

Вправа *«Сенс життя»* (крім навчального спрямування, реалізувала мотиваційно-ціннісне та практичне призначення) була спрямована на розвиток навичок самоосягнення, саморозуміння, розширення ціннісних орієнтацій, оптимізацію життєвого настановлення шляхом складання піраміди власних цінностей, формулювання своєї думки стосовно питань «У чому сенс мого життя?», «Яка моя життєва місія?»).

Вправа *«Асоціативний ряд до слова «толерантність»»* була проведена для засвоєння поняття «толерантності», розуміння його змісту. В процесі мозкового штурму *«Що означає уміти рахуватися одне з одним?»* учасники виражали своє розуміння основного питання, наводили приклади, обґрунтовували позиції.

Вправа *«Коло субособистостей»* (В. Кузовкін) [134] допомагала усвідомити диференційованість власного Я. Виконувалась кожним з учасників письмово. При обговоренні важливістю відзначилось те, яке яким чином взаємодіють субособистості в кожному з учасників, чи не мають конфліктів і через що саме? Увагу звернули і на ймовірність конфлікту чи суперечностей між своїм Я-релігійним та іншими субособистостями.

Написання твору-роздуму на тему *«Я не гвинтик, а співтворець»*, у якому учасники відображали своє розуміння себе як господаря життя, вільного й відповідального, сприяло узагальненню навчального матеріалу, пошук своєї позиції та шляхів розвитку. А мозковий штурм *«За що і перед ким ми*

відповідальні» допоміг поєднати поняття «джерело», «свобода» та відповідальність.

4. *Практичний напрям роботи* – це реалізація набутих під час тренінгу компетенцій для запровадження змін у реальному житті, що здійснювалось через використання вправ: «*Моя автобіографія*», «*Я справжній, коли ...*», «*Склади настанову іншим людям*», «*Вірити та старатися*», «*Моя формула і мій герб*», «*Хрестоносець*» (А. Гнезділов), «*Життєві завдання*», «*Життєве призначення*», «*Психологічні рецепти*»; притчі «*Чисті і каламутні джерела*» (Б. Ферреро); мозкових штурмів «*Власні способи саморегуляції*», «*Моє життєве завдання*».

Вправа «*Моя автобіографія*» проходила з метою порівняння учасниками різних етапів свого життя та усвідомлення значення і можливості того, що відбувається з ними зараз. Головне, чого мали досягти студенти, - це те, щоб створити атмосферу, яка б сприяла творчому осмисленню прожитого, підкреслити моменти успіхів у житті і допомогти учасникам знецінити поточні труднощі в порівнянні із вже пережитими кризами та способами їх подолання, допомогти подивитись на пройдений шлях крізь призму ХН. А вправа «*Я справжній, коли ...*» допомагала прийняти себе таким як є, бути готовим виражати своє Я, визначити причини самоприховування.

Притча «*Чисті і каламутні джерела*» (Б. Ферреро) стала основою саморефлексії учасників, поділу життєвого досвіду від раннього дитинства до актуального на такий, що або сприяє, або перешкоджає «здоровому» розвитку й становленню особистості, цілісності, самоузгодженості тощо. Робота плавно перейшла на інший рівень виконанням вправи «*Автопілот*»: формування настановлень на виявлення позитивних особистісних та інших якостей; усвідомлення своїх прагнень, підвищення впевненості у власних силах. Важливо, що під час роботи в межах описаних вправ, крім спрямованості на формування морально-етичних цінностей, альтруїстичних емоцій, робився наголос і на християнському баченні толерантності, доброзичливості, чистоти серця.

Вправа «Склади настанову іншим людям» і «Вірити та старатися» – це вправління у засвоєнні технік переконання себе та інших, формування мотивації досягнення успіху: вироблення правильного ставлення до невдач, помилок. Така робота також реалізувала мету зниження авторитарних настановлень учасників.

Мозковий штурм «Власні способи саморегуляції» допоміг студентам визначити найпоширеніші способи саморегулювання, самодетермінації, з'ясувати вплив світоглядних настановлень (в тому числі ХН) на життя і діяльність людини в сучасних суспільних умовах. Крім того, здобуті знання, емоційний досвід спонукали майже кожного з групи до досить змістовної дискусії. Це свідчило як про розвиток групи, так і про когнітивні, ціннісно-мотиваційні та конативні зміни, що відбулись впродовж тренінгової роботи.

Вправа «Моя формула і мій герб» допомагала самооб'єктивуватись на основі виконання двох завдань: намалювати свій герб (В. Кузовкін) [134]; відобразити свою суть у формулі, використовуючи найрізноманітніші символи. Вправа досить яскраво відобразила результати роботи над ХН та СВО, оскільки на зображених гербах і формулах чітко простежувався взаємозв'язок між цими феноменами у житті учасників.

Вправа «Хрестоносець» (А. Гнезділов) [54] поєднала мотиваційно-ціннісну, пізнавальну та творчу спрямованість роботи, допомогла продемонструвати лабіринти саморозуміння під час внутрішньої роботи на основі читання казки «Хрестоносець».

При виконанні вправи «Життєві завдання» учасники ознайомлювалися з прикладами «розв'язання» «життєвих ситуацій», які побудовані як логічні задачі. Завдання учасників – згадати про децентрацію і змодельовати різноманітні варіанти рішень «життєвих задач». Це вправа мала комплексне призначення: робота над закріпленням ХН та зниженням рівня авторитарних настановлень учасників тренінг-групи.

Вправа «Життєве призначення» мала на меті наблизити до розуміння свого життєвого призначення, можливо сенсу свого життя. Виконуючи завдання

вправи *«Психологічні рецепти»* студенти вчилися відображати сенс через метафори. Зокрема, вони писали психологічні «рецепти» щастя. Групове обговорення показало, що молоді люди надають значущої ролі релігійному «компоненту» у процесі досягнення щастя.

5. *Творчий напрям роботи полягав у творчому застосуванні компетенцій в усталених ситуаціях і ситуаціях невизначеності, які опрацьовувались у наступних вправах: «Міфи і факти (дискусія)», притчі «Свічка» (рефлексування), «Верстові стовпи мого майбутнього», «Переправа», «Зміна перспективи».*

Так, вправа *«Міфи і факти»* (дискусія) стала основою обговорення проблем сімейних відносин та виховання, ролі сім'ї у розвитку суспільства, проблеми правової освіти і свідомого ставлення до власних прав та обов'язків тощо. ХН в межах вправи було поєднано з питаннями правової свідомості й активності (правові настановлення), громадянських цінностей. Притча *«Свічка»* (рефлексування) спонукала ще раз до рефлексії свого вибору у житті, своєї життєвої місії: бути чи мати, що здійснювалась на основі притчі.

Вправа *«Верстові стовпи мого майбутнього»* (описана вище) призначалася для впорядкування особистістю своїх життєвих цілей. При обговоренні зверталась увага на те, скільки в кого цілей, та без скількох можна обійтися, від чого залежить чи здійсняться в майбутньому поставлені цілі, чи є між цим зв'язок з соціальною відповідальністю та відповідальністю загалом; яка роль християнської релігійності в реалізації життєвих завдань, у їх формулюванні? Вправа ж *«Зміна перспективи»* допомогла скоригувати життєві завдання кожним учасником індивідуально, а потім усією групою разом.

Вправа *«Переправа»* створила умови для порівняння того, з чим прийшли учасники на тренінг і на яких позиціях вони були на завершальному етапі роботи, що стало поштовхом до змін, які перешкоди і «каламутні джерела» були чи ще залишаються на заваді бажаних змін, яку роль відіграла група в процесі «переправи» кожного учасника. Результати роботи засвідчили значущість ролі

ХН, їх усвідомлення, прийняття, визначення шляхів самовдосконалення у суспільному та особистісному вимірах через розвиток релігійної сфери життя.

Споживацькі настановлення. 1. *Мотиваційно-ціннісний* напрям роботи щодо цих настановлень спрямований на формування готовності до розуміння потреби побудови ціннісної ієрархії особистості, виходячи із позиції «бути, не мати», на осмислення закономірностей та взаємозв'язків між життєвими цілями та результатами життєздійснення, на усвідомлення важливості самопізнання та вдосконалення, а також становлення світоглядної зрілості особистості. На цьому етапі відбувалось формування образу світоглядно зрілої особистості, а самооцінювання допомогло визначити напрями власного розвитку. Досягнення вказаних цілей мотиваційно-ціннісного етапу роботи над споживацькими настановленнями реалізувалось за рахунок різних методів та форм роботи: *вправ «Пазли», «Угода», «Лист до себе», «Ваші дії у критичній ситуації», «Знайди однодумців», мозкового штурму «Відповідальність – це мій вибір чи мій обов'язок?», перегляду відео-фільмів «Зірки винні», «Мільйонер із нетрів», «В гонитві за щастям».*

Зокрема, вправа «Пазли» допомогла зрозуміти, що інші люди – не засоби досягнення власних цілей, а такі ж особистості, а разом люди «утворюють» ціле, впливаючи один на одного. *Вправа «Знайди однодумців»* дала змогу відчутти потребу поважати іншого, спілкуватись конструктивно, цінувати потреби та поважати особистість кожного. *Вправи «Угода» та «Лист до себе»* стали основою усвідомлення учасниками потреби враховувати власні можливості, особистісні якості, перешкоди, і перспективи, плануючи досягнення чогось у житті; потребу власних перемін, врахування цінності «бути, а не мати», потреби жити «тут і тепер». Важливо відмітити дієвість використання перегляду відеофільмів *«Зірки винні», «Мільйонер із нетрів» та «В гонитві за щастям».* Кожен з них, крім інформаційного та мотиваційно-ціннісного впливу, став пережитим емоційно насиченим досвідом. Це допомогло усвідомити потребу цінувати життя всупереч усвідомленню його швидкоплинності; вірити у

здійснення власних очікувань (іноді малоймовірних), але бути активними у їх досягненні; розуміти цінність людського життя та вартість загальнолюдських духовно-моральних цінностей та ідеалів, бути готовому діяти у житті, вміти ставити позитивних цілі і життєві завдання, відповідати за наслідки. Вправа *«Ваші дії у критичній ситуації»* (діагностика, саморефлексія) – це робота над саморозумінням, усвідомленням актуального стану свідомості та готовності діяти у критичних ситуаціях, настановленні щодо інших, що після проєктивного малювання виявилось при обговоренні.

2. *Пізнавальний напрям роботи* передбачав надання й засвоєння інформації про внутрішній світ людини і місце світоглядних орієнтацій та життєвої стратегії у процесі особистісного становлення, формування життєвої компетентності; світоглядні настановлення та самонастановлення, їх види, функції, причини виникнення, особливості перебігу, рівні прояву; способи самодетермінації, соціально-психологічні якості зрілої особистості та ін. зазначені цілі досягались за допомогою вправ *«Я бажаю тобі у групі»*, *«Толерантний, інтолерантний, невпевнений»*, *«Незакінчені речення»*, міні-лекцій *«Чинники формування соціальної відповідальності особистості»*, *«Формування соціальної відповідальності особистості в умовах системної кризи суспільства»*, *групової дискусії «Що означає для мене «бути соціально відповідальним»»*. Так, вправа *«Я бажаю тобі у групі»* в контексті визначення побажань для роботи впродовж тренінг-курсу (активування ідентифікації проблеми СВО, усвідомлення наявності проблеми безвідповідальності, ознайомлення з феноменологією СВО, особливостями її формування), сприяла визначенню потенціалу особистості та тих сфер життя, які вимагають змін; зняття емоційної напруги, скороченню дистанції у спілкуванні, а тому розумінню, що кожен має свої бажання й очікування, з якими варто рахуватись і поважати. Вправа *«Толерантний, інтолерантний, невпевнений»* була спрямована на порівняння понять толерантності, невпевненості і інтолерантності (агресивності) завдяки ознайомленню з ознаками таких форм поведінки, формуванню вміння

диференціювати вказані особистісні якості, вміння виражати гнів в адаптивній, соціально прийнятній формі; створенні системи самоконтролю та саморегуляції агресивних імпульсів – на основі спільної участі в розігруванні ситуацій, отриманні зворотного зв'язку від учасників групи без нав'язування своїх думок, настановлень або переконань. Вправу-тест *«Незакінчені речення»* учасники проходили з метою самоаналізу та самопізнання у сфері відповідальності. З метою інформування учасників групи про сутність СВО, чинники її формування, особливості в умовах суспільної кризи було проведено міні-лекції (теми зазначені в пункті 3.2.). Разом з тим в контексті основної теми було відведено час на питання впливу світоглядних чинників на формування СВО, серед яких мають місце і споживацькі настановлення. Ведучим було наголошено на їхній психологічній сутності, проявах та наслідках в особистому та суспільному вимірах. Відтак, в межах проведення групової дискусії *«Що означає для мене «бути соціально відповідальним»»* кожен учасник мав змогу для себе з'ясувати власне розуміння даного феномену, визначити особисті чинники СВО, зробити спільні висновки і визначити подальші актуальні питання та проблеми для тренінгової роботи. Усе разом це стало основою нового пласту роботи, який передбачав розширення розгляду проблеми відповідальності особистості до соціального контексту.

3. *Навчальний напрям* передбачав виконання вправ, спрямованих на усвідомлення цінностей, зміну обмежуючих стереотипів, набуття навичок побудови конструктивних взаємин, використання активних позитивних копінг-стратегій в умовах тренінгового середовища. Навчальні цілі досягались завдяки застосуванню наступних методів роботи: вправ-притч *«Загадка семи мудреців»*, мозкового штурму *«Які риси та якості характеру необхідні, щоб стати успішною людиною»*, вправи *«Джерела»* та *«пішаки»* (Р. де Чармс), відео-лекції (х/ф. *Століття Якова* (2015 р., Україна), вправи *«Типи самовдосконалення»* (Є. Головаха, Н. Паніна) [55]. Притча *«Загадка семи мудреців»* дозволила сформулювати самостійність мислення, уміння створювати власний погляд на основі авторитетних думок та гармонійно поєднувати елементи системи.

Мозковий штурм *«Які риси та якості характеру необхідні, щоб стати успішною людиною»* дозволив утвердитись у здобутому досі (знання, переконання, навички, самонастановлення). А вправа *«Джерела»* та *«пішаки»* сприяла навчанню вміння *«бути джерелом»*. Відео-лекція (х/ф. *«Століття Якова»* (Додаток Л) виступила основою осмислення та переживання разом з головним героєм особистісного становлення в часи суспільної кризи, набуття психологічної готовності до вміння будувати конструктивні взаємини, бути автором свого життя, відповідальним перед власною совістю, зберегти самоузгодженість, інтегративність, закріплення мотивації до переоцінки цінностей, життєвих пріоритетів, усвідомлення цінності життя. Проведення вправи *«Типи самовдосконалення»* дозволило учасникам навчитись вибирати реалістичну концепцію самовдосконалення.

4. *Практичний напрям* – це реалізація набутих під час тренінгу компетенцій для запровадження змін у реальному житті, що забезпечувалось використанням наступних методів роботи у групі: *вправ «Фотографії», «Я такий, як є», «Залежність», «Кольоровий стілець», «Літопис», вправ-притч «Не бездоганний», «Чародій і горіхи» (Н. Пезешкіан), групової дискусії «Що важливіше: шлях чи результат?»*. Для повторного переживання травматичних життєвих моментів та з метою *«відпустити минуле»* проходила у режимі *«тут і тепер»* вправа *«Фотографії»*. Вправа-притча *«Не бездоганний»* була пов'язана з роботою над усвідомленням власної цінності, формуванням адекватного самоствавлення, а також сприйняттям недоліків інших та своїх як частини себе, яку варто задіювати для досягнення позитивних цілей. А вправа *«Я такий, як є»* сприяла фіксації м'язового напруження при виконанні, реакції на обговорення й ідентифікацію зі своїм портретом та виробленню в учасників адекватної самооцінки. Вправа-притча *«Чародій і горіхи»* допомогла осмислити і прийняти неупереджене бачення відповідальності, набути вміння аналізувати попередній досвід, розуміти справжню сутність прихованих речей. Вправа *«Залежність»* мала на меті навчити усвідомлювати себе суб'єктом життя на основі спільної

роботи групи. Вправа *«Кольоровий стілець»* проводилась, щоб підштовхнути учасників до необхідності самоаналізу, розвинути їхнє вміння об'єктивно ставитися до себе і оцінювати особистісні якості і поведінку по відношенню до оточуючих; дозволити кожному учаснику групи отримати зворотний зв'язок. Логічним кроком було проведення групової дискусії *«Що важливіше: шлях чи результат?»*, в процесі проведення якої учасники шукали для себе правильну відповідь на основне питання вправи. Вправа *«Літопис»* проводилась з метою навчитись представити цілісність як процес завдяки роботі над складанням літопису країни, якою вони уявляли себе. Важливим моментом виступало врахування цінностей життя, людей, досягнень, засобів досягнення успіху тощо.

5. *Творчий напрям роботи* передбачав творче застосування компетенцій в усталених ситуаціях і ситуаціях невизначеності, що досягалось за допомогою наступних методів роботи: вправам *«16 асоціацій»*, *«Верстові стовпи майбутнього»*, *«Парадокси»*. Завдяки вправі *«16 асоціацій»* учасники вчилися виявляти асоціативні уявлення про життя та перешкоди до життєвих цілей; аналізувати напрямки для особистісного зростання. Вказана вправа – це своєрідне розкодування самого себе. Важливим моментом щодо споживацьких настановлень виступає можливість навчитись такого прийому для подальшого застосування після тренінгу. Вправа *«Верстові стовпи мого майбутнього»* (описана вище) призначалася для впорядкування особистістю своїх життєвих цілей. При обговоренні зверталась увага, серед іншого, на те, від чого залежить чи здійсняться в майбутньому поставлені цілі, до застосування яких засобів готовий учасник для їх досягнення, чи є між цим зв'язок з соціальною відповідальністю та відповідальністю загалом; яка роль споживацьких настановлень релігійності в реалізації життєвих завдань, у їх формулюванні? Вправа *«Парадокси»* стала засобом вияву філософського почуття гумору у ставленні до себе. Парадоксами виступали позитивні сторони власних недоліків, яким учасники шукали призначення для допомоги іншим.

Правові настановлення. 1. *Мотиваційно-ціннісний* напрям роботи щодо цих настановлень, було спрямовано на формування готовності до розуміння сутності та формування правової свідомості, настановлень та поведінки, осмислення значення правової культури та наслідків її не сформованості у суспільному житті, усвідомлення потреби самовдосконалення в напрямі правової сфери через, шляхів та способів правової освіти. На цьому етапі відбувається формування образу людини компетентної у правовій сфері, а самооцінювання рівня сформованості правових настановлень допомогло визначити напрями власного розвитку. Визначені нами цілі досягались за допомогою різних методів, в тому числі таких, що одночасно були спрямовані на роботу щодо інших емпіричних (об'єктивних) показників ефективності апробованої програми, зокрема: *вправи «Незавершені речення», вправи-притчі «Два верблюди», групової дискусії «Три притчі, що мотивують».* Так, вправа *«Незавершене речення»* на основі індивідуальної та групової роботи допомогла актуалізувати потребу зрозуміти, активізувати різні аспекти відповідальності, сприяла актуалізації потреби пізнання впливу правових настановлень на формування СВО, правової культури особистості загалом. *Вправа-притча «Два верблюди»* зачепила тему самооцінки особистості, почуття власної гідності і поваги до себе. *Групова дискусія «Три притчі, що мотивують» (рефлексія власних станів)* актуалізувала потребу і готовність прийняття активної життєвої позиції; розвиток адекватного емоційного реагування, формування мотивів досягнення успіху та зрілих механізмів психологічного захисту.

2. *Пізнавальний напрям роботи* передбачав надання й засвоєння інформації про правову свідомість, готовність до реалізації своїх прав та обов'язків, способи формування правової культури, роль відповідних світоглядних настановлень в особистому та суспільному житті; правові настановлення, їх функції, рівні сформованості та способи реалізації, сфери застосування. Вказані цілі досягались за допомогою таких методів роботи: *міні-лекції «Бути собою – це бути відповідальним за своє життя», мозкового штурму «Що означає уміти*

рахуватися одне з одним?», вправи «16 асоціацій». Остання була спрямована на виявлення асоціативних уявлень про життя та перешкоди до життєвих цілей; аналіз напрямків для особистісного зростання, серед яких і правова свідомість та готовність до зрілої правової поведінки. Міні-лекція «*Бути собою – це бути відповідальним за своє життя*» та подальше обговорення основних інформаційних складових дозволила уточнити та узагальнити те, над чим група працювала від початку тренінг-курсу. Так, більшість учасників досить усвідомлено сприйняли поняття «відповідальність» як іншу сторону свободи, як асоціацію за словом «господар» свого життя, як причину та наслідок вибору. Під час мозкового штурму «*Що означає уміти рахуватися одне з одним?»* учасники виражали своє розуміння основного питання, наводили приклади, обґрунтовували позиції.

3. *Навчальний напрям роботи* передбачав виконання вправ, спрямованих на усвідомлення цінностей, зміну обмежуючих стереотипів, набуття правових компетенцій в умовах тренінгового середовища. На цьому етапі ефективними виявились такі методи: *вправа «Якості толерантної особистості», перегляд фільму «Станція призначення – життя», групові дискусії «Міфи та факти» та «Формула відповідальності»*. Вправа «*Якості толерантної особистості*» полягала у визначенні учасниками сутнісних якостей толерантної людини, таких як: неупереджене ставлення до людей і подій, повага до гідності інших людей, здатність миритися з існуванням різних точок зору, знаходити компроміс. Перегляд фільму «*Станція призначення – життя*» (Додаток Л) дозволив поєднати когнітивно-емоційне осмислення та переживання стосовно явища порушення прав людини, зокрема проблеми торгівлі людьми, а також формулювання застережень та способів запобігання таким правовим порушенням. Групова дискусія «*Міфи та факти*» сприяла аналізу проблем насильства у сім'ї, його причини, наслідки, способи запобігання, правового захисту усіх членів родини за таких умов, а також супроводжуючі явища. В рамках іншої дискусійної роботи на *тему «Формула відповідальності»* учасники

групи мали змогу ознайомитись з особистісними «формулами», уявленнями кожного про відповідальність соціальну і правову, їх диференціацію.

4. *Практичний напрям стосувався* реалізації набутих під час тренінгу компетенцій для запровадження змін у реальному житті. З метою визначення можливостей застосування набутих знань і досвіду щодо правових настановлень та відповідно вправління у таких уміннях нами було застосовано такі методи роботи: *вправи «Автопілот», «Я – місто», «Це Я» і «Уявна країна» (робота в групах), групова дискусія «Соціально цінні якості особистості» та вправа «Що стає на заваді бути соціально відповідальним?»*. В межах вже описаної вище роботи з виконання завдань вправи «Автопілот», спрямованої на формування настановлень на виявлення позитивних особистісних та інших якостей; усвідомлення своїх прагнень, підвищення впевненості у власних силах, нами досягались і цілі щодо формування правових настановлень особистості, їх практичної реалізації в подальшому житті. Так, учасники визначались, якими б вони хотіли стати, як себе поводити, як ставитись до себе та оточуючих тощо. Вправа «Я – місто» проходила з метою навчитись усвідомлювати «Я – для інших» та «Я – для себе» на основі виконання малюнку самого себе, своєї особистості у вигляді міста. Вправою «Це Я» продовжилась творча робота учасників та обговорення у великому колі, у процесі якої усі мали можливість підсилити свою ідентичність і вчитись самоповаги через повагу до інших, їхніх прав та гідності. Вправа «Уявна країна» допомогла на основі ближчого знайомства учасників з Загальною Декларацією прав людини та ідеєю, що права людини впливають з її потреб, розробити власну та порівняти її із вже існуючою, встановити спільне розуміння даної проблеми, обговорити відмінності. Дискусія «Соціально цінні якості особистості» (в контексті сучасних суспільних умов життя) тісно перепліталась із роботою в межах вправи «Що стає на заваді бути соціально відповідальним?». Учасникам пропонувалось перелічити, за що вони цінують своє життя, свою майбутню професійну діяльність, громадянську приналежність (вказати реальні «+») та

перераховували, чому вони не можуть бути абсолютно задоволені зазначеними сферами життя й діяльності (вказати реальні «-»). При обговоренні результатів група пробувала спільно перетворити «-» на «+», якщо це не реально, шукали способи досягнення соціально відповідальних, зрілих цілей у кожній зі сфер життя, навіть, коригуючи своє «призначення».

5. *Творчий напрям* – творче застосування компетенцій в усталених ситуаціях і ситуаціях невизначеності реалізувався на основі використання таких методів роботи: вправи «Герой» і «Я – суспільство». Зокрема, вправа «Герой» стала однією з таких, що спрямовані на розвиток нарративної компетентності на основі складання історії про довільного «героя», котрий в процесі реалізації запланованої справи терпить поразку, допускається помилки і знаходить спосіб досягти мети, попри розчарування. Таким чином кожен мав змогу розповісти реальну історію свого життя з продовженням. Вправа «Я – суспільство» певною мірою є продовженням вправи «Я – місто», проте тут треба було описати суспільство своєї країни, його структуру, основні найважливіші сфери розвитку, найпроблемніші сфери та способи подолання кризових станів, скласти план дій, уявляючи себе в ролі президента, описати народ великою спільнотою, де кожен дуже потрібен, незамінний. На другому етапі – спробувати уявити себе собою у суспільстві, яке описане вище та визначити те, що можна зробити для досягнення загального блага. Відтак спробувати об'єднати зусилля і досягти спільних цілей.

Авторитарні настановлення. 1. *Мотиваційно-ціннісний* напрям роботи щодо цих настановлень, було спрямовано на формування готовності до акцептації себе як автора власного життя, становлення позитивної «Я-концепції – концепції свободи»; самопізнання та реальної ідентифікації особистості в соціумі, що виступає базою формування СВО, цілісності, гармонії, самоузгодженості та ґрунтується на особистісній відповідальності, автентичності і пов'язане з усвідомленням: цінності життя та потреби самопізнання; відповідальності за власне життєздійснення; власних цінностей і життєвих смислів; вроджених схильностей, настановлень, мотивів, емоцій, психологічних

станів, життєвих позицій тощо та їхніх причин; середовища розвитку особистості (життєвих взірців); ролі християнської духовності; власної базової життєвої позиції, життєвих переконань, внутрішніх настанов як ресурсів вдосконалення емоційної компетентності; екзистенціальної цінності життя «тут і тепер»; потреби прогнозувати і планувати діяльність; потреби внутрішньої переміни; мотивації до активної життєвої та соціальної позиції; себе невід’ємною творчою частиною суспільства та визначення власної ролі у суспільному житті. На цьому етапі відбувалось формування образу зрілої особистості, вільно-відповідальної людини, а самооцінювання допомогло визначити напрями власного розвитку. Бути зрілою і компетентною людиною – це рух зсередини людини до суспільства. Адже зростання рівня особистісної зрілості найперше пов’язане з ефектом самодетермінації. Робота над досягненням означених цілей здійснювалась завдяки застосуванню наступних методів роботи: *групової дискусії «Що означає для мене «бути соціально відповідальним»», вправ «Лист до себе», «Пазли», «Знайди одnodумців», «Визначення цілей», «Лист до себе», «Свято життя», «Пари дуальностей», «Все в твоїх руках» та «Довіра до себе».* Загалом, апробована програма реалізувала кілька напрямів роботи та низку емпірично та теоретично обґрунтованих завдань. Проте одним з провідних напрямів виступала саме робота над зниженням авторитарних регуляторів життя людини, формуванням мотиваційно-ціннісного, когнітивного та конативного компонентів зрілої автономної, автентичної особистості. Отож, вже на початку апробації програми кожна вправа поєднувала реалізацію кількох цілей. Так, у процесі групової дискусії *«Що означає для мене «бути соціально відповідальним»», вправ «Лист до себе», «Пазли», «Знайди одnodумців»* (Д. Джонсон) [73], *«Визначення цілей»* учасники визначали для себе актуальні напрями особистісних змін для досягнення суб’єктності, порівнювали свої потреби, очікування, проблеми з іншими учасниками групи. Це сприяло активуванню ідентифікації проблеми СВО, усвідомленню наявності проблеми безвідповідальності, ознайомленню з феноменологією СВО, особливостями її формування; визначення потенціалу

особистості та тих сфер життя, які вимагають змін; зниженню емоційної напруги, скороченню дистанції у спілкуванні. Крім того, вправа *«Свято життя»* допомогла створити атмосферу довіри та доброзичливості, позитивної мотивації до занять. Метою виконання вправи *«Пари дуальностей»* було продемонструвати, що «конструктивні», «правильні» дуальності мають спільний початок і утворюють цілісність. Вправа *«Все в твоїх руках»* - це була робота над одно іменною притчею, метою чого було усвідомлення цінності всього, що є у житті і важливості того, що на будь-якому рівні вчиняє людина. Вправа *«Довіра до себе»* дала змогу учасникам на основі мозкового штурму та проективного малювання з інтерпретацією, осмислити довіру до себе як складову автономності.

2. *Пізнавальний напрям роботи* передбачав надання й засвоєння інформації про основи становлення особистісної та психосоціальної зрілості, активну життєву стратегію особистості; про способи визначення власної ролі у суспільному житті, можливості досягнення автентичності; осмислення змісту і значення в житті людини, її життєвому самоздійсненні, переживанні життя як цілеспрямованого і насиченого смислом, підвищення рівня особистісної інтернальності, соціально активної позиції; усвідомлення необхідності постановки позитивних цілей і життєвих завдань; самоусвідомлення і акцептація свого «покликання» через призму єдності духовного (особливо релігійного) і соціального. Окреслені цілі досягались через використання наступних методів роботи: міні-лекції *«Соціальна відповідальність особистості як соціально-психологічна і духовна проблема»*, *«Психосоціальні особливості творчого життєздійснення особистості»*, вправ *«Джерела»* та *«нішаки»*, *«Хто я?»*, а також завдяки роботі над усіма відеофільмами (Додаток Л). Міні-лекція *«Соціальна відповідальність особистості як соціально-психологічна і духовна проблема»* стала основою актуалізації проблеми СВО зокрема, а сутності зрілої особистості в цілому. Учасники мали змогу зрозуміти різницю, взаємозв'язок та -залежність між авторитарністю та автономністю, свободою та відповідальністю, особистісним та соціальним. Вправа *«Хто я?»* допомогла учасникам

ідентифікувати себе як особистість, поставити смислові питання щодо власного життя, окреслити мрії, плани, очікування, в тому числі в межах тренінгової роботи. Міні-лекція *«Психосоціальні особливості творчого життєздійснення особистості»* була спрямована на питання реальної ідентифікації особистості в соціумі (через усвідомлення себе невід’ємною творчою частиною суспільства та визначення власної ролі у суспільному житті), що виступає базою формування СВО, цілісності, гармонії, само узгодженості. Вправа *«Джерела»* та *«пішаки»* стала індикатором самовизначення себе згідно принципів «бути» чи «мати».

3. *Навчальний напрям* – це виконання вправ, спрямованих на усвідомлення цінностей, зміну обмежуючих стереотипів, актуалізацію самоінтеграції, набуття мотивації та психологічної готовності до активної життєвої та соціальної позиції, вміння сприймати ситуацію «тут і тепер»; здатності і вміння рефлексувати життєву історію та власні життєві перспективи, прогнозувати і планувати діяльність; формування наративної компетентності як основи життєвого завдання особистості, буття самим собою в умовах тренінгового середовища. Вказане реалізувалось завдяки таким методам тренінгової роботи: *вправам «Занедбаний сад», «Вір у себе», «Вірити та старатися», «Минуле, теперішнє, майбутнє», «Як бути толерантним у спілкуванні?», «Коридор просвітління», «Мій вибір», «Реклама», «Харизматична особистість», «Творчий потенціал», мозкового штурму «В чому проявляється моя соціально активна позиція?» та образній візуалізації «Стріла»*. Вправа *«Занедбаний сад»* дозволила у ненав'язливій формі проєктивно знайти в собі «проблемні сторони» і спробувати визначити ефективні способи самовпливу. У вправі *«Вір у себе»* акцент робився на підвищенні самоінтересу, аутосимпатії, вірі в себе, прагненні досягати успіху; зниженні напруги, тривожності. Вправа-казка *«Вірити та старатися»* – це вправляння у засвоєнні технік переконання себе та інших, формування мотивації досягнення успіху, вироблення правильного ставлення до невдач, помилок. В межах виконання вправи *«Минуле, теперішнє, майбутнє»* учасники тренінгу виконували три малюнки-візуалізації свого минулого, теперішнього та

майбутнього, враховуючи особливості зовнішньої та внутрішньої сторін життя, а також актуальних кожній частині шляху планів, мрій, способів їх досягнення, страхів тощо. В межах презентації малюнків здійснювався молодими людьми аналіз власних цінностей, цілей та їх реалізації у минулому, теперішньому і майбутньому; визначались взаємостосунки з іншими, їх зміни та причини такого явища на різних етапах життя, встановлювалось, як зміни у спілкуванні та взаєминах впливали на життя учасників тренінгу в цілому. Серед іншого, повторне переживання травматичних моментів життя також призводила до зміни образу «Я», відбувалось збагачення досвіду раніше недоступного для усвідомлення, осмислення фрагментами минулого; досягалась також цілісність особистості, зменшувався простір незрозумілий для людини, формувалось відчуття «господаря свого життя».

Вправи «*Як бути толерантним у спілкуванні?*» і «*Коридор просвітління*» допомогли навчитись конструктивних способів виходу з конфліктних ситуацій, автономної поведінки, зберігши власне достоїнство, емоційну незалежність і не принизивши іншого. Вправа «*Мій вибір*» (вибір відповідальності) проходила, щоб навчити приймати відповідальність як власну особистісну рису, з'ясувати, у чому більше позитивних моментів – у відчутті відповідальності чи у відповідальному ставленні. Мозковий штурм «*В чому проявляється моя соціально активна позиція?*» була продовженням роботи над осмисленням учасниками своєї ролі в суспільному житті, за що вони і особистісно, і соціально відповідальні. Під час виконання вправи «*Реклама*» учасники прагнули оволодіти активним стилем спілкування і розвинути в групі, формувати відносини партнерства; розвинути самостійність, творчий підхід до завдання, лідерські навички; потренуватися у здатності переконувати. За мету у вправі «*Харизматична особистість*» було оволодіти активним стилем спілкування і розвинути в групі відносини партнерства; потренуватися у визначенні чітких ознак харизматичної поведінки, усвідомленні лідерських якостей. Вправа «*Творчий потенціал*» мала за мету продемонструвати, як людина стає

співавтором свого життя через визначення переліку власних вчинків, творчого та «руйнівного» внеску., а також (що головне) прокоментувати вияв відповідальності за те, що було зроблено ними хоча вони цього і не хотіли; якими своїми творчими внесками вони особливо пишаються? Образна візуалізація «Стріла» допомогла розвинути вміння учасників концентруватися на собі, своїх переживаннях та відчуттях; розвинути схильність до аналізу і рефлексії; впевненість, сміливість, самостійність, цілеспрямованість, наполегливість характеристики, необхідні для лідера; потренувати вміння ставити мету і досягати її; розвивати творчий підхід до завдання, лідерські навички в учасників тренінгу.

4. *Практичний напрям* стосувався реалізації набутих під час тренінгу компетенцій для запровадження змін у реальному житті, що досягалось завдяки таким методам роботи: *вправам «5 кроків», «Успіх або програш», «Що я хочу змінити», «Дерево прийняття рішення» та груповій грі «Політ на місяць».* Вправа «5 кроків» сприяла підвищенню готовності учасників виділяти пріоритети при плануванні своїх життєвих і професійних перспектив, готовності співвідносити свої цілі та можливості як у груповій формі, так і індивідуально. Вправа «Успіх або програш» допомогла закріпити засвоєне ставлення до помилки, як до досвіду, що вчить знаходити нові способи дії, розвивати вміння пошуку та усвідомлення власних стратегій досягнення успіху та ставлення до ризику, оптимістичне ставлення до нових подій та змін. Вправа «Що я хочу змінити» слугувала засобом чіткого визначення бажань, можливостей і реального розуміння способів втілення задуманого завдяки заповненню таблиці «Що я хочу змінити/що я можу змінити/що я для цього роблю» (мінімум по три строки), над якою кожен міг продовжити роботу самостійно. З метою структурування, усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків між рішеннями і наслідками було проведено вправу «Дерево прийняття рішення». На етапі практичної роботи проводилась також групова гра «Політ на місяць» з метою ознайомлення з основними якостями, притаманними лідеру та навчання цим

основним якостям. Цікавим моментом роботи був перегляд відеозапису процесу роботи і аналіз роботи кожного учасника із врахуванням того, у чому виражались особливості його невербальної поведінки; сильні та слабкі сторони перешкоди у розкритті лідерського потенціалу або, навпаки, те, що допомагало впливати на думку інших без примусу та нагород.

5. *Творчий напрям* – це творче застосування компетенцій в усталених ситуаціях і ситуаціях невизначеності. Для досягнення цієї мети було використано такі методи роботи: *вправи «Без командира», «Головний редактор», «Презентація лідерських якостей», «Шлях до цілі» та написання твору-роздуму на тему «Я знаю, як досягти своєї цілі»*. Вправа «Без командира» (групова гра) дозволила вивчити співробітництво як альтернативу конфлікту в груповій діяльності; вивчити переваги і недоліки колективної відповідальності; розвинути вміння і готовність приймати відповідальність на себе, відпрацювати уміння продуктивно діяти в умовах невизначеності. Вправа «Головний редактор» була спрямована на отримання досвіду використання PR-технологій та самопрезентації в реальному житті суспільства. А виконуючи вправу «Презентація лідерських якостей» усі мали змогу проаналізувати свої лідерські якості та вміння; сформувати навички вживання лідерських дієслів; освоїти техніку самопрезентації. Вправа «Шлях до цілі» (образна символізація) допомогла учасникам тренінгу намітити важливу ціль та не відступати зі шляху, що веде до неї, незважаючи на всі перешкоди (розвиток суб'єктності). Написання твору-роздуму на тему «Я знаю, як досягти своєї цілі» було узагальненням роботи над формуванням зазначених у цільовій частині творчого етапу роботи зі зниження рівня авторитарних настановлень.

Компонент СВО «Рефлексія на морально-етичні ситуації». 1. *Мотиваційно-ціннісний* напрям роботи щодо цього компоненту СВО, було спрямовано на формування готовності до осмислення та аналізу життєвих ситуацій, власних вчинків з огляду на їх відповідність морально-етичним нормам, до рефлексії і прийняття психологічної регламентації спільної діяльності; на

формування потреби самопізнання як шляху до самоздійснення та щастя, що пов'язане із осмисленням життя загалом, його цінності та багатоаспектності; визначенням сфер своєї життєреалізації; усвідомленням власних цінностей, цілей і життєвих смислів; актуалізацією потреби прогнозувати і планувати діяльність. На цьому етапі відбувалось формування образу морально компетентної людини, а самооцінювання здатності дати моральну оцінку власним вчинкам допомогло визначити напрями власного розвитку. Вищезначені цілі досягались завдяки використанню наступних методів роботи: *вправ «Святковий салют», «Я бажаю тобі у групі», «Намалюй своє ім'я», «Картинна галерея», уся підбірка відео-фільмів для апробованої програми (Додаток Л).* Вправи «Святковий салют», «Я бажаю тобі у групі», «Намалюй своє ім'я» (див. Додаток Н) допомогли сформулювати власні очікування щодо тренінгу та цілей власної участі у ньому, побажання іншим, визначити свої психологічні та морально-етичні особливості. Разом з тим, вправа «Картинна галерея» була спрямована на формування мотивації досягнення позитивного зразка, проведення компліментарної ідентифікації з відомими та успішними жінками (чоловіками), що реалізувалось шляхом обговорення фото і портретів відомих жінок (чоловіків), що через механізм проєкції допомагало закріпити уявлення про власні позитивні, стійкі риси характеру. Слід наголосити, що перегляд відео-фільмів як під час сесій, так і вдома стали когнітивно-емотивною основою актуалізації, крім іншого, потреби вміння рефлексувати на морально-етичні ситуації.

2. *Пізнавальний напрям* роботи передбачав надання й засвоєння інформації про внутрішній світ людини і місце сумління та совісливості у ньому; моральні норми, їх функції, особливості процесу самоаналізу, саморефлексії; способи моральної саморегуляції, зокрема у кризових ситуаціях, моральні якості особистості тощо. Цілі даного етапу роботи досягались за допомогою таких методів роботи: *вправ «Художник», «Хто я?», «Візуалізація емоцій», «Схожі та різні», «Характероутворюючі зв'язки» (А. Кронік, Є. Кронік), «Знаки пунктуації», «Дерево життя», «Якості відповідальної особистості», «Формула*

відповідальності». Вправи «Художник» і «Хто я?» стали основою самодіагностики, які допомогли кожному учаснику краще зрозуміти себе і уточнити адекватність своєї самооцінки. Вправа «Візуалізація емоцій» була спрямована на усвідомлення своїх негативних і позитивних емоцій; створення можливості заглянути в себе, визначити свої почуття та прийняти відповідальність за них. Цікавою та досить результативною виявилась вправа «Схожі та різні», яка допомогла визначити спільне та відмінне між учасниками, зрозуміти, що у різноманітності багато творчого потенціалу, позитиву, що це основа інтересу, поваги, захоплення, що не завжди «погані вчинки» - це «погані люди». Вправа «Характероутворюючі зв'язки» була спрямована на демонстрацію особливостей впливу на людину значущих для неї інших (людей) через співставлення власних характеристик із якостями значущих для себе людей. З метою символічного окреслення власного життєвого шляху було проведено вправу «Знаки пунктуації», в ході якої студенти мали змогу зобразити власне життя за допомогою знаків пунктуації. Вправа «Дерево життя» сприяла роздумам над вічними темами «щастя, мудрість, істина, краса, добро»; формуючи цілісну і, при цьому, гнучку систему поглядів на значущі життєві цінності; толерантність до переконань інших людей; уміння навчатися. Вправа «Якості відповідальної особистості», що проводилась за принципом незавершені речення з метою ґрунтовного самоаналізу та самопізнання у сфері СВО, допомогла чітко диференціювати теоретико-практичні результати роботи. Вправа «Формула відповідальності» була спрямована на роботу над формулюванням чіткого обґрунтованого визначення кожним учасником власної «формули відповідальності» за посередництвом різних символів. Усі складові формули мали бути пояснені, як і загальне розуміння відповідальності, керуючись зазначеною формулою.

3. *Навчальний напрям* – це виконання вправ, спрямованих на усвідомлення цінностей, зміну обмежуючих стереотипів, набуття рефлексивних компетенцій в морально-етичній сфері; набуття навичок комунікації, саморегуляції, рефлексії

життєвої історії, саморегуляції емоційних станів в кризових ситуаціях, а також навичок рефлексії особистісної відповідальності як свободи, що передбачає готовність і вміння приймати рішення – в умовах тренінгового середовища. Вправи *«Моя улюблена гра»*, *«Те, що є моїм»*, *«Автопілот»*, *«Успіх у минулому»*, *«Чисті і каламутні джерела»*, *«Стіна нерозуміння»*, *«Круїз»*, *«Казка втрьох»* і *твір-роздум на тему «Усе в житті не просто так»* - методи роботи, що сприяли досягненню означених цілей. Вправа *«Моя улюблена гра»* дала учасникам змогу зрозуміти та проаналізувати деякі причини власної поведінки та невідповідності результату прагнень і мети діяльності. Вправа *«Те, що є моїм»* допомогла навчити молодих людей виявляти екзистенційні цінності, в тому числі з позиції В.Франкла *«мати чи бути?»*. Доповненням такому процесу стала вправа *«Автопілот»*, виконуючи яку учасники вчилися формувати настановлення на виявлення позитивних особистісних та інших якостей; усвідомлювати свої прагнення, підвищувати впевненість у власних силах. Ще одним методом роботи стала вправа *«Успіх у минулому»*, виконуючи яку учасники тренінгу вчилися використовувати позитивні емоції, які пов'язані з успіхами в минулому, для формування нових мотиваційних відносин; втілювати отриманий досвід в актуальних життєвих ситуаціях. Натомість вправа *«Чисті і каламутні джерела»* сприяла формуванню навичок саморефлексії: учасники на основі аналізу власної життєвої історії визначали ті особистісні якості, стосунки з іншими, ситуації тощо, які або сприяли, або перешкождали їхньому розвитку. Мета вправи *«Стіна нерозуміння»*: об'єднати учасників в активній формі експеріентного навчання; долання стереотипів міжособистісного сприймання; актуалізація позитивного мислення на основі визначення, якими є основні причини нерозуміння оточуючих; якими є головні причини нерозуміння себе; чи можливо розуміти оточуючих, не розуміючи себе; чи можуть інші люди пояснити нам самих себе? Продовженням такої роботи стало написання твору-роздуму на тему *«Усе в житті не просто так»*. Вправа *«Круїз»* була спрямована на сприяння мобілізації уваги учасників у вирішенні групового завдання; інтегрування групи за рахунок

усвідомлення колективної відповідальності і включеності у спільну діяльність; тренування у виробленні спільної стратегії і тактики успіху; розвиток лідерських якостей в членів команди, перевірку їхньої готовності взяти на себе відповідальність за вирішення завдання, здатність ефективно працювати і спілкуватися з партнерами по команді (суб'єктність, співвідповідальність). А вправа «*Казка втрьох*» використовувалась для того, щоб потренуватися в партнерстві; посприяти розвитку спонтанності і творчих можливостей учасників тренінгу; поліпшити їхній емоційний настрій і допомогти скоротити дистанцію в спілкуванні.

4. *Практичний напрям* стосувався роботи із реалізації набутих під час тренінгу компетенцій для запровадження змін у реальному житті, що досягалось завдяки наступним методам роботи: вправи «*Мультфільм*», «*Незвична ситуація*», «*Символ життя*», «*Інтерв'ю*», «*Дзеркало*», «*Творчий потенціал*», «*Лабіринт*», «*Переправа*», «*Угода*», «*Валіза*», «*Список особистої звитяги та слави*» та емоційне сканування «*Речі, які колись були...*» (за Г. Солдатовою). Вправа «*Мультфільм*» дозволила навчитись приймати допомогу інших, бачити свою роль у групі та гнучко змінювати її адекватно до ситуації, а тому і усвідомити, що у своєму житті людина може робити вибір сама і сподіватись на допомогу інших, що є нормально та приємно. «*Незвична ситуація*» - це вправа, під час виконання якої учасники вчилися виявляти риси контактності та помічати контактних людей навколо себе. Вправа «*Символ життя*» допомогла досягти кожному учаснику і групі загалом завершеності розуміння, сприйняття і прийняття цінності життя, свого життя зокрема, розуміти важливість жити «тут і тепер», не боятись і не вагатись приймати життєві рішення. Емоційне сканування «*Речі, які колись були...*» застосовувалась нами як робота над навчанням саморозкриттю; формуванням в учасників відчуття усвідомленості вибору; визначенням чинників і наслідків здійснення/не здійснення свідомого, відповідального вибору. Вправи «*Інтерв'ю*» використовувалась для розвитку вміння відчутти іншого і себе як іншого, перевітлитися через підбір кожному

учаснику та собі самому потрібного для цього питання. Вправа «Дзеркало» орієнтувала на можливість відчувати дзеркальне відображення своїх дій, вчинків завдяки роботі у парах. Вправа «Творчий потенціал» мала за мету продемонструвати, як людина стає співавтором свого життя. Обговорюючи вправу, учасники коментували вияв відповідальності за те, що було зроблено ними хоча вони цього і не хотіли; якими своїми творчими внесками вони особливо пишаються. Вправи «Лабіринт», «Переправа», «Угода», «Валіза» і «Список особистої звитяги та слави» слугували своєрідним психологічним виходом з рамок тренінгу, але водночас робота над виконанням завдань вправ допомогла закріпити і перевірити вміння застосувати в житті навички саморефлексії та рефлексії «іншого»: створила умови для порівняння того, з чим прийшли учасники на тренінг і на яких позиціях вони були на даному етапі роботи, що стало поштовхом до змін, які перешкоди і «каламутні джерела» були чи ще залишаються на заваді бажаних змін, яку роль відіграла група в процесі «переправи» кожного учасника; сприяла гармонізації мети та результатів участі в тренінг-курсі, підвищенню впевненості в собі, самоінтересу, ауто-симпатії, об'єктивного самоствавлення.

5. *Творчий напрям роботи* – це творче застосування компетенцій в усталених ситуаціях і ситуаціях невизначеності. Вправи «Мій внутрішній стан», «Якщо.., то...», «Аксіоми» і «Синергічність» були тими методами роботи, які допомогли досягти поставлених цілей. Вправа «Мій внутрішній стан», крім візуалізації емоційного стану, була також спрямована на визначення та формулювання планів на найближчий час, пов'язаних з новими внутрішніми перемінами. Вправа «Якщо.., то...». спрямовувалась на сприяння мобілізації творчої фантазії учасників в ході вирішення задачі, пов'язаної з ефективними переговорами; закріпленням в членах тренінгової групи почуття спрямованості на успіх; тренуванням вміння використовувати досвід для вирішення актуальних життєвих завдань. Вправа «Аксіоми»: це робота над зосередженням уваги на саморозумінні та вмінні знайти у всьому, що притаманне людині позитивний

потенціал. При обговоренні аксіом Лефевра учасники з'ясували, у чому вияв свободи волі людини; що людина має знати про світ і як має його сприймати, щоб самостійно вибирати як їй чинити; як би вони прокоментували тезу В. Франкла про те, що досягнення людиною сенсу подібно до запуску бумерангу. На основі вже досягнутого на занятті виконувалась вправа «*Синергічність*», мета якої – здатність коригувати свою сутність, формувати вміння «вмикатись» на готовність до спільного вчинку у «Я-ТИ-МИ режимній» системі стосунків.

Компонент СВО «Інтуїція у морально-етичній сфері». 1. *Мотиваційно-ціннісний* напрям роботи щодо цього компоненту СВО, спрямований на формування готовності до самопізнання та самоакцептація особистості, розуміння й осмислення моральної сутності власних вчинків, думок, вербального та невербального самопрояву, актуалізації процесів самоінтеграції, пізнання шляхів та способів самовдосконалення та полягає в усвідомленні: потенційних можливостей і перешкод; важливості внутрішньої гармонії, психологічного благополуччя, здорових стосунків з іншими людьми для повноцінного життя; життєвих цінностей, пріоритетів; відповідальності за власні переживання; власної базової життєвої позиції, життєвих переконань, внутрішніх настановлень; екзистенційної цінності життя «тут і тепер». На цьому етапі відбувалось формування образу морально компетентної людини, а самооцінювання інтуїтивних компетенцій допомогло визначити напрями власного розвитку. За допомогою анкети «*Погляд на себе*», вправ «*Клинопис*», «*Настрої*», «*Знаки пунктуації*», «*Незвична ситуація*», перегляду підбірки відео-фільмів (Додаток Л) нами досягались поставлені цілі даного етапу тренінгової роботи. Анкета «*Погляд на себе*» та вправа «*Незвична ситуація*» актуалізували потребу і готовність до самопізнання: усвідомлення мотивів поведінки, готовності до тих чи інших копінг-стратегій, способів формування стосунків, а також здатності розуміти моральний зміст та оцінити себе чи ситуацію тощо. Однак труднощі в деяких молодих людей викликали вправи, пов'язані із саморозумінням, вмінням нестандартно, безстереотипно поглянути на себе зі

сторони та із середини. При виконанні завдань вправи «*Клинопис*», спрямованої на усвідомлення учасниками, що межа між відомим і невідомим (часто просто незвичним) залежить лише від нашого способу сприймання світу. Останні способи виконання вправи виступили заохоченням інших учасників спробувати подивитись «ширше» на ситуацію. Вправа «*Настрої*» сприяла актуалізації позитивного настрою як основи не просто продуктивної зустрічі, але будь-яких взаємин, процесу досягнення цілей тощо. Разом з тим, вправа «*Знаки пунктуації*» сприяла формуванню потреби набуття навичок саморозуміння з огляду на моральність, сутність психологічної складової життєвих подій, що спричиняють внутрішні зміни особистості. А перегляд різних відео-фільмів з підбірки допоміг побачити життя людини в різних умовах зі сторони, сприяв актуалізації потреби зрозуміти власне життя, його внутрішню сутність, здатність до автономності.

2. *Пізнавальний напрям* передбачав надання й засвоєння інформації про внутрішній світ людини і місце здатності відчувати моральну сутність своїх вчинків та цінностей; сумління, його функції, особливості формування, рівні прояву; способи саморегуляції, власні межі та обмеження; роль християнської духовності в розвитку морально-етичної компетентності людини. Зазначене досягалось завдяки наступним методам роботи: курсу *міні- та відео-лекцій*, роботі з психологічним змістом притч, презентованих у вправах «*Загадка семи мудреців*», «*Дві краплини олії*», «*Свічка*», «*Три притчі, що мотивують*», «*Хрестоносець*», «*Занедбаний сад*», «*Чисті і каламутні джерела*», «*Чародій і горіхи*» (див. вище). Вправи «*Художник*» і «*Хто я?*» стали основою самодіагностики, які допомогли кожному учаснику краще зрозуміти себе і уточнити адекватність своєї самооцінки. Вправа «*Візуалізація емоцій*» була спрямована на усвідомлення своїх негативних і позитивних емоцій; створення можливості заглянути в себе, досліджувати свій емоційний стан, визначити свої почуття та прийняти відповідальність за них. Описані методи роботи на пізнавальному етапі щодо рефлексії на морально-етичні ситуації, варто зазначити, мали схоже спрямування і за умов реалізації цілей пізнавального етапу

щодо інтуїції в морально-етичній сфері, а саме: вправи «*Схожі та різні*», «*Характероутворюючі зв'язки*», «*Дерево життя*», «*Якості відповідальної особистості*» та «*Формула відповідальності*».

3. *Навчальний напрям* – це виконання вправ, спрямованих на усвідомлення цінностей, зміну обмежуючих стереотипів, набуття морально-етичної компетентності, актуалізацію смисложиттєвих цінностей, досягнення яких стає потребою, а не обмеженням; формування розуміння особистісної свободи як відповідальності, потреби буття самим собою (автентичність) гармонії, самоузгодженості, самоусвідомлення і акцептації свого «покликання» через призму єдності духовного (особливо релігійного) і соціального в умовах тренінгового середовища. Вищевказане досягалось завдяки таким методам роботи: *мозкового штурму «Кардіограма»*, *вправ «Розмова без слів»*, «*5 добрих слів*», «*Два будиночки*», «*Ілюстровані цілі*», «*Скульптура толерантності*», «*Валіза*», а також завдяки перегляду курсу відео-лекцій (Додаток Л). Виконання мозкового штурму «*Кардіограма*» сприяло розвитку інтуїтивних умінь учасників. А вправа «*Розмова без слів*» мала на меті збагатити досвід способів спілкування учасників тренінгу, розвинути інтуїтивний канал емпатії у спілкуванні. Вправа «*5 добрих слів*» сприяла визнанню права іншого на самовираження, набуттю вміння через добрі слова приносити людям радість. А виконання вправи «*Два будиночки*» було спрямоване на навчання учасників прийомам децентрації, тобто через розуміння інших людей орієнтуватись у спілкуванні і взаєминах на них, сприймати іншого як цінність, поважати. При тім, вправа «*Ілюстровані цілі*» (К. Фопель), навпроти, сприяла розвитку вміння розуміти, як власні цілі сприймаються й розуміються іншими. Вправа «*Скульптура толерантності*» була дещо схожою за виконанням, проте тут потрібно було кожному учаснику завмерти у позі «толерантної людини», а загалом утворювалась скульптура толерантності групи. Вправа «*Валіза*» допомогла налаштувати групу на завершення занять, створення можливості для обміну враженнями, побажаннями. Але разом з тим, закріпити вміння учасників

на основі інтуїтивних вмій визначити, що кожен «мав взяти із собою у валізі» (досягнення від участі у тренінгу).

4. *Практичний напрям* – це реалізація набутих під час тренінгу компетенцій для запровадження змін у реальному житті, що досягалось завдяки вправам «Дзеркало», «Пари дуальностей», «Моя формула і мій герб», «Типи самовдосконалення» (Є. Головаха, Н. Паніна), «Хрестоносець», «Психологічні рецепти», а також груповій дискусії «Міфи та факти», написанню творчороздуму на тему «Усе в житті не просто так». Вправа «Дзеркало» орієнтувала на можливість відчувати дзеркальне відображення своїх дій, вчинків завдяки роботі у парах. Метою виконання вправи «Пари дуальностей» було продемонструвати, що «конструктивні», «правильні» дуальності мають спільний початок і утворюють цілісність. Вправа «Моя формула і мій герб» допомагала самооб'єктивуватись на основі виконання двох завдань: намалювати свій герб, відобразити свою суть у формулі. Це сприяло практичному застосуванню інтуїтивних вмій на практиці. Проведення вправи «Типи самовдосконалення» дозволило учасникам навчитись вибирати реалістичну концепцію самовдосконалення. Вправа «Хрестоносець» виступила однією з тих вправ, що мали комплексне спрямування. Так, щодо інтуїції в морально-етичній сфері, то цей метод сприяв реалізації практичної і творчої спрямованості, допоміг продемонструвати лабіринти саморозуміння під час внутрішньої роботи на основі читання казки «Хрестоносець». Вправа допомогла учасникам суттєво змінити свої дотеперішні уявлення і думки про себе, про життя, про силу духа. А ще важливим було обговорення спільно з групою, що показало багато граней однієї проблеми. Виконуючи завдання вправи «Психологічні рецепти» студенти вчилися відображати сенс через метафори. Зокрема, вони склали психологічні «рецепти» щастя і обмінювались ними, що допомогло розвинути інтуїтивні здібності, особливо в морально-етичній сфері та закріпити вже сформовані навички самопізнання й співставлення власних вчинків із моральними нормами. А от вправа «Міфи і факти» (дискусія), окрім зосередження на проблемі

морального виховання та взаємин у родині, її вкладу в суспільний розвиток, стала методом роботи над свідомим ставленням до власних прав та обов'язків (моральних, суспільних тощо), над питаннями правової свідомості й активності, громадянських цінностей. На завершення реалізації практичного етапу роботи написання твору-роздуму на тему *«Усе в житті не просто так»* створило атмосферу пошуку сенсу життя, визначення життєвих цілей, перспектив розвитку.

5. *Творчий напрям роботи* – це творче застосування компетенцій в усталених ситуаціях і ситуаціях невизначеності. Подібно, як і при роботі з рефлексією на морально-етичні ситуації, тут застосовувались такі методи роботи: вправи *«Мій внутрішній стан»*, *«Якщо.., то...»*, *«Аксіоми»* і *«Синергічність»*. Разом з тим, мозкові штурми *«Як розпоряджатись своїм життям?»* і *«Моє життєве завдання»*, вправи *«Сенс життя»*, *«Автопілот»*, *«Джерела»* та *«пішаки»*, *«Верстові стовпи мого майбутнього»*, *«Життєве призначення»*, *«Переправа»* стали узагальненням творчої роботи над формуванням інтуїції в морально-етичній сфері. Вправа *«Мій внутрішній стан»*, крім візуалізації емоційного стану, була також спрямована на визначення та формулювання планів на найближчий час, пов'язаних з новими внутрішніми переминами. Вправи *«Якщо.., то...»* і *«Життєві завдання»* сприяли мобілізації творчої фантазії і досвіду учасників в ході вирішення завдань різного характеру та закріпленню почуття спрямованості на успіх. Вправа *«Аксіоми»*: це робота над зосередженням уваги на саморозумінні та вмінні знайти у всьому, що притаманне людині позитивний потенціал. На основі вже досягнутого на занятті виконувались вправи *«Автопілот»* і *«Синергічність»*, мета яких – здатність коригувати свою сутність, формувати вміння «вмикатись» на готовність до спільного вчинку у «Я-ТИ-МИ режимній» системі стосунків. Вправи *«Джерела»* та *«пішаки»*, *«Життєве призначення»* і *«Верстові стовпи мого майбутнього»* (описана вище), мозкові штурми *«Як розпоряджатись своїм життям?»* і *«Моє життєве завдання»* призначалася для впорядкування особистістю своїх життєвих цілей,

наближення до розуміння свого життєвого призначення, можливо сенсу свого життя.

Компонент СВО «Альтруїстичні емоції». 1. *Мотиваційно-ціннісний* напрям роботи щодо цього компоненту СВО було спрямовано на формування готовності до конструктивної міжособистісної взаємодії, продуктивного спілкування і досягнення результатів діяльності; доброзичливого ставлення до інших, готовності прийти на допомогу, осмислення ролі християнської духовності у становленні альтруїстичного, жертвовного ставлення до людей; формування мотивації до розуміння сутності складних життєвих ситуацій, осмислення кризи як індикатора накопичення напруги та конфліктів, але також імпульсу для розвитку; потреби визначення самоцінності іншої людини, власної ролі у суспільному житті, що пов'язане із усвідомленням: власних цінностей і життєвих смислів, себе невід'ємною творчою частиною суспільства; позитивної ролі конфлікту в житті та розвитку особистості; цінності інших людей та їхньої гідності, їх унікального значення для власного життя і розвитку. Мотиваційно-ціннісний етап роботи реалізувався за допомогою вправ «Компліменти», «Вір у себе», «Стіна нерозуміння», «Розмова через скло», «Мій двійник» і «Формула любові», а також перегляду відео-фільмів (Додаток Л). Зокрема, вправа «Компліменти» була використана з метою підвищення самооцінки учасників, зниження тривожності, депресивності, агресивності, сором'язливості. Суть цієї вправи полягає в почуттях, які учасники відчують у той момент, коли ставлять питання. Вправа «Вір у себе» проводилась для підвищення самоінтересу, аутосимпатії, віри в себе, прагнення досягати успіху; зниження напруги, тривожності на основі прослуханої історії. Мета вправ «Розмова через скло», «Мій двійник» та «Стіна нерозуміння»: об'єднати учасників в активній формі експеріентного навчання; долання стереотипів міжособистісного сприймання; актуалізація позитивного мислення. При обговоренні наголос робився на тому, якими є основні причини нерозуміння оточуючих; якими є головні причини нерозуміння себе; чи можливо розуміти оточуючих, не розуміючи себе; чи

можуть інші люди пояснити нам самих себе. А вправа *«Формула любові»* полягала в усвідомленні потреби бути собою, щоб бути щасливим, а також готовності боротись за добро між людьми, що починається із самопізнання, - прийняття і любові до себе.

2. *Пізнавальний напрям роботи* передбачав надання й засвоєння інформації про внутрішній світ людини і альтруїстичні емоції та почуття у ньому; емоції, їх види, функції, причини виникнення, особливості перебігу, рівні прояву; способи управління емоціями, вербальний і невербальний рівень вияву, емоційні якості особистості тощо. Ознайомлення учасників із особливостями емоційної сфери людини та альтруїстичних емоцій зокрема здійснювалось за допомогою таких методів роботи: курсу *міні- та відео-лекцій*, роботі з психологічним змістом притч, презентованих у вправах *«Загадка семи мудреців»*, *«Свічка»*, *«Три притчі, що мотивують»*, *«Хрестоносець»*, *«Занедбаний сад»*, *«Чисті і каламутні джерела»*, *«Чародій і горіхи»*, *«Два верблюди»* (див. вище), а також завдяки вправам *«Емблема толерантності»*, *«Візуалізація емоцій»*, *«Схожі та різні»*, *«Характероутворюючі зв'язки»*, *«Якості відповідальної особистості»* і *«Толерантність, інтолерантність і невпевненість»*. Вправа *«Емблема толерантності»* допомогла узагальнити поняття «толерантність» з позиції групи, що базувалось на розвитку фантазії, експресивних здібностей самовираження. Вправа *«Візуалізація емоцій»* була спрямована на усвідомлення своїх негативних і позитивних емоцій; створення можливості заглянути в себе, досліджувати свій емоційний стан, визначити свої почуття та прийняти відповідальність за них. Цікавою та досить результативною виявилась вправа *«Схожі та різні»*, що допомогла учасникам визначити спільне та відмінне між собою й учасниками групи, зрозуміти, що у різноманітності багато творчого потенціалу, позитиву, що це основа інтересу, поваги, захоплення, що не завжди «погані вчинки» - це «погані люди». Вправа *«Характероутворюючі зв'язки»* була спрямована на демонстрацію особливостей впливу на людину значущих для неї інших (людей) через співставлення власних характеристик із якостями значущих

для себе людей. Суть вправи *«Якості толерантної особистості»* полягала у визначенні учасниками сутнісних якостей толерантної людини та формулювання учасниками своїх визначень толерантності та доцільність такого ставлення у тих чи інших ситуаціях як моральних аспектів людських взаємин. Вправа *«Толерантний, інтолерантний, невпевнений»* була спрямована на порівняння понять толерантності, невпевненості і інтолерантності (агресивності) завдяки ознайомленню з ознаками таких форм поведінки, формуванню вміння диференціювати вказані особистісні якості, виражати гнів в адаптивній, соціально прийнятній формі; створенні системи самоконтролю та саморегуляції агресивних імпульсів – на основі спільної участі в розігруванні ситуацій, отриманні зворотного зв'язку від учасників групи без нав'язування своїх думок, настановлень або переконань.

3. *Навчальний напрям роботи* передбачав виконання вправ, спрямованих на усвідомлення цінностей, зміну обмежуючих стереотипів, набуття емоційних компетенцій, навичок комунікації, саморегуляції, позитивних інтерперсональних взаємовідносин та конструктивного спілкування, подолання складних життєвих ситуацій з реалізацією активних позитивних копінг-стратегій; орієнтації на «Я-ТИ-МИ режимну» систему стосунків; рефлексії та прийняття психологічної регламентації спільної діяльності в умовах тренінгового середовища. Означені цілі досягались завдяки вправам *«Заморожений»*, *«Зорі на небі»*, *«Герой роману»*, *«Груповий портрет»*, *«Синергічність»*, *«Нобелівська премія»* (Г. Солдатова та ін., 2000), *«Як бути толерантним у спілкуванні?»*, *«Коридор просвітління»*. З метою вдосконалення навичок емоційного контакту було проведено вправу *«Заморожений»*, в процесі якої учасники ділились на пари, і у кожній парі один учасник грав роль «замороженого», а інший – «реаніматора», який повинен був «оживити» «замороженого», при цьому не мав права ні торкатися, ні озиватися до потребуєчого. Він міг діяти тільки за допомогою погляду, міміки, пантоміми. Вправа *«Зорі на небі»* допомогла на основі візуалізованого автопортрету у вигляді зірки відшукати схожих людей, знайти своє місце на «небосхилі»,

навчитись налагодити доброзичливі стосунки з іншими учасниками за допомогою позитивних, альтруїстичних емоцій. Вправа *«Герой роману»* була спрямована на навчання учасників усвідомленню взаємодоповнення Я-реального та Я-ідеального. Для закріплення практичних навичок та візуалізації отриманого досвіду було проведено вправу *«Груповий портрет»*. Вправа *«Синергічність»* була спрямована на роботу над формуванням умінь діяти спільно (спільний вчинок), досягати спільної мети, налаштувавшись на «Я-ТИ-МИ режимну» систему стосунків. Вправа *«Нобелівська премія»* допомогла отримати досвід самоефективності та визнання, а також досвід продовження роботи після винагороди. Вправи *«Як бути толерантним у спілкуванні?»* і *«Коридор просвітління»* допомогли навчитись конструктивних способів виходу з конфліктних ситуацій, навичок автономної поведінки, зберігши власне достоїнство, емоційну незалежність і не принизивши іншого. Мозковий штурм *«Що означає вміти рахуватися одне з одним?»* сприяв розкриттю учасниками власного розуміння проблеми та спільного вирішення поставленої задачі.

4. *Практичний напрям* – це реалізація набутих під час тренінгу компетенцій для запровадження змін у реальному житті, що досягалось завдяки наступним методам роботи: вправам *«Я вдячний тому, що...»*, *«Лист до себе»*, *«Реклама»*. Вправа *«Я вдячний тому, що...»* проводилась за принципом незавершених речень, які учасники тренінгу продовжували з огляду на пройдений шлях усього курсу. Вправа *«Лист до себе»* проводилась як продовження вже розпочатої роботи ще на першому занятті для гармонізації мети та результатів участі у тренінгу. Під час виконання вправи *«Реклама»* учасники прагнули закріпити вміння користуватись активним стилем спілкування, формувати відносини партнерства; розвинути самостійність, творчий підхід до завдання, лідерські навички; потренуватися у здатності переконувати. Крім того, це одна з дуже ефективних вправ у створенні атмосфери довіри, співпраці, спільної творчості.

5. *Творчий напрям роботи* – це творче застосування компетенцій в усталених ситуаціях і ситуаціях невизначеності, що реалізувалось за допомогою

таких методів роботи: *вправ «Жити з останнім рішенням», «Що я хочу змінити», «Аксиоми», «Синергічність»*. Вправи *«Жити з останнім рішенням»* і *«Що я хочу змінити»* допомогли учасникам тренінгу розподілити власні рішення за критерієм своєчасності. Вправа *«Аксиоми»* - це робота над зосередженням уваги на саморозумінні та вмінні знайти у всьому, що притаманне людині, позитивний потенціал. Вправа *«Синергічність»* була спрямована на формування здатності коригувати свою сутність, формувати вміння «вмикатись» на готовність до спільного вчинку у «Я-ТИ-МИ режимній» системі стосунків.

Компонент СВО «Морально-етичні цінності». 1. *Мотиваційно-ціннісний* напрям роботи щодо цього компоненту СВО спрямовано на формування готовності до пізнання внутрішнього світу людини, сутності морально-етичних цінностей, їх закономірностей, до самопізнання та вдосконалення і полягає в усвідомленні: власних цінностей і життєвих смислів, актуалізації смисложиттєвих цінностей, досягнення яких стає потребою, а не обмеженням; усвідомленні ролі християнської духовності; розумінні особистісної свободи як відповідальності; актуалізації потреби внутрішньої переміни через духовно-творчий і морально-творчий потенціал. Зазначені цілі досягались завдяки наступним методам роботи: *курсу міні- та відео-лекцій (Додатки Л та Н), вправам-притчам «Загадка семи мудреців», «Три притчі, що мотивують», «Чародій і горіхи» «Свічка», вправам «Знайди однодумців», «Угода», «Розмова з долею» «Сенс життя», мозковому штурму «Як розпоряджатись своїм життям?»*. Так, когнітивні, емотивно-ціннісні аспекти, можливості реального пережиття реалізовувались при роботі з лекціями та притчами. В межах виконання вправ *«Угода», «Розмова з долею» та «Сенс життя»* учасники мали змогу здійснити внутрішній діалог, поставити і спробувати відповісти на питання смислу життя, визначити напрями самовдосконалення. Вправа *«Знайди однодумців»* реалізувала самопроективні механізми, допомогла відчути себе подібним до інших. Натомість завдяки мозковому штурму *«Як розпоряджатись своїм життям?»* учасниками

здійснювалось узагальнення внутрішньої роботи щодо пошуку смислів, перевірка адекватності, морально-етичної вартості складеної угоди із собою.

2. *Пізнавальний напрям роботи* передбачав надання й засвоєння інформації про внутрішні світ людини і місце морально-етичних цінностей у ньому; цінності, їх види, функції, рівні прояву; про морально-етичні якості особистості тощо. Досягнення означених цілей здійснювалось за допомогою таких *методів роботи*: *вправ* «5 добрих слів» (Г. Солдатова), «Толерантність, інтолерантність і невпевненість», «Пари дуальностей», «Характероутворюючі зв'язки» (А. Кронік, Є. Кронік), «Стіна нерозуміння», «Емблема толерантності», а також вищевказаним курсу міні- та відео-лекцій (див. табл. 3.1., Додаток І) та *вправам-притчам*. Зокрема, крім отриманої інформації, емоційного досвіду, актуалізації інтуїтивних здібностей та рефлексії впродовж роботи над лекційним матеріалом, відео-фільмами і притчами, учасники мали змогу з'ясувати сутність морально-етичних цінностей, їх значення в житті окремої людини і суспільства, особливості функціонування в процесі взаємостосунків між людьми завдяки *вправам* «Толерантність, інтолерантність і невпевненість», «Пари дуальностей», «Характероутворюючі зв'язки», «Стіна нерозуміння». *Вправа* «5 добрих слів» допомогла учасникам тренінгу осмислити, які риси їх особистості є найбільш помітними для оточуючих. А *вправа* «Емблема толерантності» сприяла узагальненню поняття «толерантність» з позиції групи, що базувалось на розвитку фантазії, експресивних здібностей самовираження з огляду на морально-етичні цінності.

3. *Навчальний напрям роботи* стосувався це виконання *вправ*, спрямованих на усвідомлення цінностей, зміну обмежуючих стереотипів, набуття емоційних та морально-етичних компетенцій в умовах тренінгового середовища, що реалізовувалось завдяки таким методам тренінгової роботи: *вправі-притчі* «Чисті і каламутні джерела» (Б. Ферреро), *вправам* «Дерево мого життя», «Загадка семи мудреців», «Якості толерантної особистості», «Розмова через скло», «Мій двійник», «Життєві завдання», «Склади настанову іншим людям»,

«Зорі на небі», «Типи самовдосконалення», «Джерела» та «пішаки» (Р. де Чармс), груповим дискусіям «Що важливіше: шлях чи результат?» та «Як бути толерантним у спілкуванні?», а також написанню твору-роздуму «Усе в житті не випадково». Зокрема, вправа «Чисті і каламутні джерела» стала основою саморефлексії учасників, тобто поділу життєвого досвіду від раннього дитинства до актуального часу молодих людей на такий, що або сприяє, або перешкоджає «здоровому» розвитку й становленню особистості, її цілісності, самоузгодженості тощо. Вправа «Якості толерантної особистості» полягала у визначенні учасниками сутнісних якостей толерантної людини, таких як: неупереджене ставлення до людей і подій, повага до гідності інших людей, здатність миритися з існуванням різних точок зору, знаходити компроміс. З метою актуалізації теми формування позитивних інтерперсональних відносин на основі морально-етичних цінностей було проведено вправу «Розмова через скло», в процесі виконання якої учасники мали змогу відчутти важливість взаєморозуміння та сприйняти практично, що йому перешкоджає. Схожі цілі ставились при виконанні вправ «Зорі на небі» і «Мій двійник», в основі якої було виконання завдання відшукати серед інших учасників тих, хто має такі ж цінності, плани, мрії, інтереси тощо. Вправи «Життєві завдання» і «Джерела» та «пішаки» сприяли навчанню способам постановки та «розв'язання» «життєвих ситуацій», встановленню сутності власних життєвих ролей. Вправа «Склади настанову іншим людям» допомогла задіяти механізми проєкції при роботі з морально-етичними цінностями. Вправа «Типи самовдосконалення» стала основою роботи над самоозадачуванням, формуванням навичок цілеутворення, виходячи з позицій моральності. А групові дискусії «Що важливіше: шлях чи результат?» та «Як бути толерантним у спілкуванні?» допомогли співставити на прикладі життєвого досвіду учасників поняття «мета» і «засоби» з позиції морально-етичних цінностей.

4. *Практичний напрям* – це реалізація набутих під час тренінгу компетенцій для запровадження змін у реальному житті, що досягалось завдяки таким

методам роботи: *вправ «Хрестоносець» (А. Гнезділов), «Коридор просвітління», «Дерево моєї відповідальності», «Що я хочу змінити», «Все в твоїх руках», «Уявна країна», «Верстові стовпи мого майбутнього», «Життєве призначення», мозковому штурму «Які риси та якості характеру необхідні, щоб стати успішною людиною» та «За що і перед ким ми відповідальні».* Учасники ніби поетапно проходили лабіринтом «життєвого смислу»: вчилися розуміти не випадковість життєвих ситуацій, людей у власному житті, їх вплив на процес особистісного розвитку і становлення (*вправи «Хрестоносець» і «Коридор просвітління»*); визначати взаємозв'язок свободи та відповідальності на прикладі власних вчинків (*вправа «Дерево моєї відповідальності»*); формулювати життєве завдання, розуміти особисте призначення, власну роль в суспільному житті та шляхи реалізації себе як вільно-відповідальної особистості (*вправи «Що я хочу змінити», «Все в твоїх руках», «Уявна країна», «Верстові стовпи мого майбутнього», «Життєве призначення», мозкові штурми «Які риси та якості характеру необхідні, щоб стати успішною людиною» та «За що і перед ким ми відповідальні»*).

5. *Творчий напрям роботи* передбачав можливість творчого застосування компетенцій в усталених ситуаціях і ситуаціях невизначеності. Воно реалізувалось за допомогою таких методів роботи: *вправ «Формула любові», «Жити з останнім рішенням», «Аксіоми», «Синергічність», «Зміна перспективи», «Переправа», а також завдяки написанню твору-роздуму на тему «Моя сила у готовності відповісти».* Зокрема, *вправи «Формула любові» та «Аксіоми»* допомогли утвердитись у важливості саморозуміння, самоприйняття та любові до себе, вмінні знайти у всьому, що притаманне людині позитивний потенціал. *Вправа «Жити з останнім рішенням»* допомогла учасникам тренінгу розподілити власні рішення за критерієм своєчасності. *Вправа «Синергічність»* сприяла вдосконаленню здатності коригувати свою сутність, формувати вміння «вмикатись» на готовність до спільного вчинку. Разом з тим, *вправи «Зміна перспективи» і «Переправа»* в умовах творчого етапу роботи над морально-

етичними цінностями сприяли формуванню потреби, готовності і реалізації активної життєвої стратегії, пов'язаної з постійною внутрішньою роботою над самовдосконаленням, коригуванням ціннісних позицій, копінг-стратегій тощо.

Загальний показник СВО. 1. Мотиваційно-ціннісний напрям роботи щодо СВО спрямовано на формування готовності до самопізнання як шляху до самоздійснення та до осмислення життя загалом; сприйняття себе господарем свого життя; усвідомлення власних цінностей і життєвих смислів; визначення сфер своєї життєреалізації; актуалізація потреби внутрішньої переміни; мотивація до активної життєвої та соціальної позиції, до визначення власної ролі у суспільному житті, прийняття відповідальності за власне життєреалізування як особистого вкладу в розвиток суспільства. Вказані цілі досягались нами завдяки використанню таких методів тренінгової роботи: вправ «*Дерево мого успіху*», «*Глибинність переживань*», «*Життєво важливі рішення*», а також завдяки *відео-лекціям*. Для окреслення своїх сильних сторін, які здатні допомогти досягти успіху нами було проведено вправу «*Дерево мого успіху*», в процесі якої за допомогою виконання малюнку дерева, де його складові виступали сильними сторонами особистості, було візуалізовано образ бажаного, яке вже майже досягнуте. Важливим було допомогти зрозуміти, що для того, аби чогось досягти, треба діяти, не відкладаючи на потім. Для цього нами було використано вправу «*Глибинність переживань*». При тому, окрім мотивації до діяльності, тут завдяки метафорі «золота ручка» наголос робився ще й на важливості переживання та розуміння цінностей. Своєрідним переходом до наступного етапу роботи була вправа «*Життєво важливі рішення*», що проводилась з метою усвідомлення важливості останніх. Головний підхід до роботи в межах вправи наступний: кожен сам обирає майбутнє, але ніколи немає єдиновірного рішення.

2. Пізнавальний напрям роботи передбачав надання й засвоєння інформації про роль середовища розвитку особистості (життєвих взірців), християнської духовності; про особистісну свободу як відповідальність; соціальність як потребу і можливість самореалізації особистості; про активне подолання як ознаку

особистісного становлення людини, а тому потребу прогнозування і планування діяльності, постановки життєвих завдань, актуалізацію духовно-творчого і морально-творчого потенціалу; важливість внутрішньої гармонії, психологічного благополуччя, здорових стосунків з іншими людьми для повноцінного життя; екзистенційної цінності життя «тут і тепер». Зазначене досягалось за допомогою застосування наступних методів роботи: курсу міні-лекцій та відео-лекції, передбачених програмою (Додатки Л і Н) та роботі з ними, роботі з вправами-притчами «Дві краплини олії», «Три притчі, що мотивують», «Хрестоносець», «Свічка», «Про життя».

3. *Навчальний напрям роботи* передбачав виконання вправ, спрямованих на усвідомлення цінностей, зміну обмежуючих стереотипів, набуття навичок рефлексії цінності та багатоаспектності життя; усвідомлення відповідальності за власне життєздійснення, на визначення можливостей і перешкод, «джерел» особистості (вроджених схильностей, настановлень, мотивів, емоцій, психологічних станів, життєвих позицій тощо) та їхніх причин; навичок саморегуляції, самоінтеграції; рефлексії власних життєвих перспектив; упевненості у собі; рефлексії особистісної відповідальності як свободи; навичок прийняття рішення; наративізації, використання активних копінг-стратегій, прогнозування та планування діяльності, формування активної життєвої позиції через орієнтацію на «Я-ТИ-МИ режимну» систему стосунків, тобто інтегративність, автентичність і акцептацію свого «покликання» через призму єдності духовного (особливо релігійного) і соціального в умовах тренінгового середовища. Усе вказане реалізувалось завдяки таким методам роботи: *груповим дискусіям* «Соціально цінні якості особистості», «Що означає для мене «бути соціально відповідальним», мозковому штурму «Відповідальність – це мій вибір чи мій обов'язок?», *вправам* «Що стає на заваді бути соціально відповідальним?», «Успіх або програш», «Якості відповідальної особистості», «Панкс», «Моя автобіографія», «Фотографії», «Чисті і каламутні джерела» (Б. Ферреро), «Перетворюємо проблеми у цілі», «Ментальна карта», а також

завдяки написанню твору на тему *«Моя сила у готовності відповідати»*. А в межах дискусій на тему *«Соціально цінні якості особистості»* (в контексті сучасних суспільних умов та із врахуванням ролі релігійності у суспільному житті) та *«Що означає для мене «бути соціально відповідальним»* група визначала соціально цінні характеристики особистості, а відтак у роботу в межах вправи *«Що стає на заваді бути соціально відповідальним?»* встановлювала перешкоди їх досягнення. При обговоренні результатів група пробувала спільно перетворити «-» на «+», якщо це не реально, шукали способи досягнення соціально відповідальних, зрілих цілей у кожній зі сфер життя, навіть, скоригувати своє «призначення». Мозковий штурм *«Відповідальність – це мій вибір чи мій обов'язок?»* сприяв розумінню відповідальності як свободи, визначенню власних ресурсів для її реалізації. Вправа *«Панкс»* застосовувалась з метою удосконалення навичок саморозуміння та навчання навичкам постановки життєвих цілей, реалізації активної життєвої позиції, позитивних копінг-стратегій. Вправи *«Моя автобіографія»*, *«Фотографії»*, *«Чисті і каламутні джерела»* сприяли повторному переживанню складних життєвих ситуацій, детальному аналізу чинників власного особистісного становлення, формуванню навичок складання життєвої історії, цілеутворення, визначення життєвого завдання. Вправа *«Перетворюємо проблеми у цілі»* допомогла наголосити, що сьогодні існує дійсно ряд життєвих проблем, які є загальносуспільними та потребують для вирішення іншого їх розуміння. Вправа *«Ментальна карта»* (нові ідеї для старих задач) – це вправа-гра в асоціації, що покликана вирішити конкретну задачу. Унікальність цієї вправи в тому, що вирішення лежало не на першому колі асоціацій, тому витискати ідеї потрібно до останнього. Вправа *«Успіх або програш»* допомогла закріпити засвоєне ставлення до помилки, як до досвіду, що вчить знаходити нові способи дії, розвивати вміння пошуку та усвідомлення власних стратегій досягнення успіху та ставлення до ризику, оптимістичне ставлення до нових подій та змін. Ця вправа дала можливість проаналізувати характерні стратегії досягнення та визначити стереотипи

поведінки у житті, а саме: чому надається перевага – бажанню перемогти чи необхідності бути обережним і поміркованим, намагаючись уникати ризикованих дій і можливих помилок. Вправа *«Якості відповідальної особистості»*, що проводилась за принципом незавершені речення з метою ґрунтовного самоаналізу та самопізнання у сфері СВО, допомогла чітко диференціювати теоретико-практичні результати роботи. Обговорюючи вправу, учасники по черзі зачитували продовжені ними речення та коментували їх. Вправа *«Формула відповідальності»* була спрямована на роботу над формулюванням чіткого обґрунтованого визначення кожним учасником власної «формули відповідальності» за посередництвом різних символів: вербальних, геометричних фігур, хімічних, фізичних, математичних тощо. Усі складові формули мали бути пояснені, як і загальне розуміння відповідальності, керуючись зазначеною формулою. А написання *твору-роздуму на тему «Моя сила у готовності відповідати»* сприяла узагальненню здобутого досвіду, знань і навичок,

4 і 5. *Практичний та творчий напрями роботи* спрямовувались на реалізацію набутих під час тренінгу компетенцій для запровадження змін у реальному житті, а також творче застосування компетенцій в усталених ситуаціях і ситуаціях невизначеності, що здійснювалось завдяки мозковому штурму *«Моє життєве завдання»*, вправам *«Мій вибір»*, *«Дерево моєї відповідальності»*, *«Що я хочу змінити»*, *«Аксіоми»*, *«Діаграма відповідальності»*, *«Лабіринт»*, а також завдяки написанню твору на тему *«Моя сила у готовності відповідати»*. Мозковий штурм *«Моє життєве завдання»* допоміг кожному учаснику навчитись формулювати своє життєве завдання. Вправа *«Мій вибір»* (вибір відповідальності) проводилась, щоб навчити приймати відповідальність як власні особистісні риси. Вправа *«Дерево моєї відповідальності»* допомогла навчитись визначати, які наслідки випливають, у разі прийняття/уникнення відповідальності (позитивні/негативні). У процесі обговорення учасниками з'ясовувалось, як часто вони аналізують прийняття рішення у відповідності з

усвідомленням наслідків; чи може на «гілочці» позитивних наслідків вирости ще одна гілочка, і навпаки; чим вони керуються у прийнятті рішень: особистою вигодою та комфортом чи зовнішніми чинниками (репутація, загальна думка колективу)? Образ дерева сприяв логіці побудови суджень та висновків, процесу міркування (метод гронування). Вправа «*Що я хочу змінити*» слугувала засобом чіткого визначення бажань, можливостей і реального розуміння способів втілення задуманого завдяки заповненню таблиці «Що я хочу змінити/що я можу змінити/що я для цього роблю» (мінімум по три строки). Важливим моментом вправи є те, що аркуші залишається в учасників для подальшого заповнення, що дозволяє продовжити процес міркування, аналізу, пошуку прикладів серед практичного досвіду. Вправа «*Аксіоми*» полягала в роботі над зосередженням уваги на саморозумінні та вмінні знайти у всьому, що притаманне людині позитивний потенціал. Вправа «*Лабіринт*», крім ролі психологічного виходу з рамок тренінгу, в процесі якої усі малювали свою участь у ньому у вигляді лабіринту, створювала умови для визначення основних висновків з пройденого «шляху перемін», принципи, критерії, способи активізації механізмів формування СВО. Вправа «*Діаграма відповідальності*» була спрямована на роботу над формулюванням чіткого обґрунтованого визначення кожним учасником власної «формули відповідальності», формули СВО за посередництвом різних символів.

У процесі апробації програми формування СВО, в результаті якої нами було досягнуто бажаних емпіричних змін за описаними (9) емпіричними узагальненими показниками дослідження, крім диференційовано описаних вище, нами також застосовувалась серія мотивів (образна символізація), запропонованих Т. М. Титаренко, О. Г. Злобіною, Л. А. Лепіховою та ін. [276], які сприяли реалізації мотиваційно-ціннісних, пізнавальних, навчальних, практичних і творчих цілей кожного з дев'яти показників. Зокрема, доцільно наголосити на ефективності у межах нашої програми зокрема таких мотивів: серія мотивів «Я», «Квітка», «Дерево» (мотив яскраво наочно демонструє

різницю в прийнятті себе в різних частинах життя і дає можливість щось змінити в малюнку, уявивши, що потрібно намальованому створінню); мотив «Джерело» (традиційний образ, що використовується у символ-драмі та сприяє гармонізації самоствавлення дає можливість емоційно пережити різні життєві події та пов'язані з ними емоції); мотив «Місце сили» (для відчуття місця власної сили, мобілізації внутрішніх ресурсів); мотив «Корабель». (для визначення себе як пасивного чи активного учасника подій життя); мотив «Гора» (для з'ясування внутрішніх обставин та перешкод у здійсненні завдань та досягненні цілей); мотив «Замок» (дає можливість продовжити роботу, розпочату в мотиві «Корабель» в аспекті актуалізації та розвитку відчуття господаря, володаря власного життя); мотив «Дім» (є продовженням роботи з розвитку почуття «господаря життя» з акцентом на виборі власних рішень, покладанні на власні сили, забезпеченні внутрішнього психологічного простору для найважливіших життєвих завдань); мотив «Улюблене ім'я» (дає можливість доторкнутися до прихованих власних рис, що здаються недосяжними); мотив «Король»: лінія «Корабель», «Замок», «Дім» знаходить продовження в цьому мотиві на більш високому рівні з акцентом на індивідуальній, одноосібній відповідальності, особливо за значно більший простір та ширше соціальне оточення.; мотив «Життєвий шлях» (дає змогу з'ясувати більшість внутрішніх обставин «процесуальності» життєвих завдань);

мотив «Похід у гори» (належить до групових мотивів, спрямованих на згуртування групи, сприяє розкриттю власних можливостей у здійсненні життєвих завдань, аналізу перепон, отриманню підтримки, прийняття групою, взаємообміну досвідом та ресурсами подолання перешкод – здійсненні завдань);

мотив «Подорож у найкраще місце у світі» (створює можливість прийняття свого права на найкраще в житті, переживання позитивних емоцій, усвідомлення, що найкраще в кожного інакше, що тут не існує стандартів). Практичною основою роботи, окрім того, стали: методики діагностики самонастановлення, в тому числі і щодо християнських релігійних настановлень; малюнки, що відтворювали та допомагали підтримувати в актуалізованому стані систему життєвих завдань

особистості, її розширення, зміну бачення себе в окремих сферах, актуалізацію потреби приймати рішення, реалізувати його і відповідати за вчинок та його наслідки у соціальній сфері загалом.

3.3. Аналіз результатів апробації програми підвищення соціальної відповідальності молоді

Процедура апробації та виявлення ефективності розробленої програми корекційно-розвивального впливу передбачала формування вибірки досліджуваних, а саме експериментальної та контрольної груп; первинну діагностику рівня СВО та вираженості ХН; виявлення ефективності розроблених соціально-психологічних засобів шляхом статистичного аналізу отриманих показників «до» та «після» корекційно-розвивального впливу та узагальнення отриманих результатів.

З метою перевірки ефективності розробленої програми підвищення СВО студентської молоді було здійснено її апробацію на базі Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича на факультеті педагогіки, психології та соціальної роботи. У програмі взяли участь студенти різних освітніх рівнів (першого «бакалаврського» та другого «магістерського»).

Експериментальна апробація розробленої програми та перевірка ефективності корекційно-розвивального впливу здійснювалася поетапно.

На *першому* етапі було сформовано експериментальну (30 осіб) та контрольну (30 осіб) групи. Експериментальна група формувалася на основі добровільного бажання прийняти участь у дослідженні із подальшою блоковою рандомізацією. Середній вік досліджуваних – 20,6 р.

Також на цьому етапі було проведено попереднє діагностичне опитування за допомогою методик, які використовувались на констатувальному етапі дослідження.

З метою визначення наявності відмінностей між експериментальною та контрольною групами було використано U-критерій Манна-Уїтні, який є результативним навіть на малих вибірках та не накладає обмежень на розподіл випадкової величини або дисперсію. Для порівняння груп до та після формувального експерименту використовувався T-критерій Вілкоксона.

На *другому* етапі учасники експериментальної групи взяли участь у корекційно-розвивальній роботі за розробленою програмою. Заради більш активного залучення всіх учасників групи до спільної роботи та підвищення ефективності корекційно-розвивального процесу, експериментальну групу було поділено на три підгрупи по 10 осіб, заняття в яких відбувалися за тим самим тематично-змістовим планом.

Після проходження 16 тематичних занять/сесій, з метою перевірки ефективності програми, в експериментальній групі було здійснено повторну діагностику показників (використовувались ті самі психодіагностичні методики, що й на початку). Порівняння результатів в експериментальній групі відбувалося до і після корекції. Крім цього, отримані дані порівнювалися з результатами контрольної групи. У контрольній групі корекційного впливу не було, а різниця в часі між попереднім і підсумковим вимірюваннями відповідала різниці в експериментальній групі.

Респонденти з контрольної групи (студенти факультету педагогіки, психології та соціальної роботи) не брали участь у розробленій корекційно-розвивальній програмі. Вони, у відповідності до навчальних планів підготовки бакалаврів та магістрів, відвідували лекції та практичні заняття з різних психологічних дисциплін.

Результати апробації корекційно-розвивальної програми було проаналізовано за об'єктивним (кількісні зміни показників) і суб'єктивно-оцінним (рефлексивна оцінка учасниками результатів роботи оцінка інформативної насиченості програми, та можливості застосування набутих навичок і вмінь) критеріями, що становило зміст *третього* аналітичного етапу.

Підтвердження ефективності апробованої програми за об'єктивним критерієм відбувалося шляхом порівняння отриманих результатів в експериментальних групах до та після проведеної роботи, а також із контрольною групою. Обробка отриманих експериментальних даних проводилась за допомогою методів описової статистики та Т-критерію Уїлкоксона, який дає змогу порівняти показники, виміряні у двох різних умовах на тій самій групі досліджуваних, та встановити не тільки ступінь їх вираження, але й напрями змін (інтенсивність зсуву у кожному напрямі). Нульові зсуви не розглядались, що зменшило кількість спостережень на кількість зсувів.

Результати попереднього діагностичного опитування в контрольній (30 осіб) та експериментальній групах (загальна кількість 30 осіб) засвідчили відсутність статистично значущих відмінностей (за U-критерієм Манна-Уїтні) між ними за досліджуваними показниками.

Порівняння отриманих, після здійснення корекційно-розвивального впливу, результатів в експериментальній групі та проведення повторної діагностики за показниками СВО та вираженості досліджуваних настановлень в контрольній групі представлено в табл. 3.1.

Таблиця 3.1

**Відмінності між експериментальною
групою після участі в програмі та контрольною групою за показниками
СВО та вираженості соціальних настановлень
(за U-критерієм Манна-Уїтні)**

№	Досліджувані показники	Групи досліджуваних		P
		ЕГ	КГ	
1.	Шкала 1. Рефлексія на морально-етичні ситуації.	3,42	1,96	<0,001
2.	Шкала 2. Інтуїція у морально-етичній сфері	4,04	3,15	0,011
3.	Шкала 3. Екзистенційна відповідальність.	2,38	2	0,121
4.	Шкала 4. Альтруїстичні емоції.	3,69	3,31	0,31
5.	Шкала 5. Морально-етичні цінності.	3,81	2,65	<0,001
6.	Шкала 6. Шкала неправди.	1,04	1,08	0,927
7.	Загальна шкала соціальної відповідальності	18,31	13,46	<0,001
8.	Християнські настановлення.	12,58	11	0,003
9.	Авторитарні настановлення.	-2,88	0,35	<0,001
10.	Споживацькі настановлення.	-4,88	-2,27	<0,001
11.	Правові настановлення .	-4,77	-3,69	0,009

Отже, як видно з таблиці 3.1. статистично значущі відмінності між ЕГ та КГ зафіксовано за такими досліджуваними показниками СВО, як «Рефлексія на морально-етичні ситуації», «Морально-етичні цінності» ($p < 0,001$), «Інтуїція у морально-етичній сфері» ($p = 0,011$) та за «Загальною шкалою соціальної відповідальності» ($p < 0,001$), які є значно вищими в ЕГ, Також на статистично значущому рівні встановлено відмінності між ЕГ та КГ за показниками «Християнські настановлення» ($p = 0,003$), «Правові настановлення (не правові)» ($p = 0,009$), які є вищими в ЕГ, та за показниками «Авторитарні настановлення» і «Споживацькі настановлення», які в ЕГ стали менш вираженими. Не виявлено статистично значущих змін після проведення такого впливу за показниками СВО «Екзистенційна відповідальність» і «Альтруїстичні емоції» (вони перебувають у діапазоні середніх значень), а також показник «Соціальна бажаність» (перебуває у діапазоні низьких значень). З метою відстеження напряму зсуву за досліджуваними показниками – їх зниження чи підвищення в експериментальних групах до і після корекційно-розвивального впливу розглянемо отримані результати. (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Відмінності за показниками СВО та вираженості соціальних настановлень в експериментальній групі до та після корекційно-розвивального впливу
(за *T*-критерієм Уїлкоксона)

№	Досліджувані показники	Експериментальна група		р
		До	Після	
1.	Шкала СВО 1. Рефлексія на морально-етичні ситуації.	1,81	3,42	<0,001
2.	Шкала СВО 2. Інтуїція у морально-етичній сфері	2,65	4,04	<0,001
3.	Шкала СВО 3. Екзистенцій на відповідальність.	2,23	2,38	0,438
4.	Шкала СВО 4. Альтруїстичні емоції.	2,58	3,69	=0,004
5.	Шкала СВО 5. Морально-етичні цінності.	2,38	3,81	<0,001
6.	Шкала СВО 6. Шкала неправди.	1,27	1,04	0,288
7.	Загальна шкала соціальної відповідальності	12,92	18,31	<0,001
8.	Християнські настановлення	8,35	12,58	<0,001
9.	Авторитарні настановлення	0	-2,88	<0,001
10.	Споживацькі настановлення	-2,19	-4,88	<0,001
11.	Правові настановлення	-1,27	-4,77	<0,001

Як засвідчують отримані результати до і після апробації програми, в експериментальних групах зафіксовано статистично значущі зміни за майже за 9 із 11 показників. Не виявлено відмінностей за показником СВО «Екзистенційна відповідальність» та шкалою «Соціальна бажаність» (так звана «Шкала неправди»). Щодо показника «Екзистенційна відповідальність» зазначимо, що це вершинне особистісне утворення, яке не надто піддається зміні (тому потребує вірогідно більше часу для прояву позитивних змін та може постати завданням подальших досліджень). Щодо останньої шкали, то вважаємо, що рівень правдивості за результатами діагностики свідчить про відвертість респондентів, а відтак – про високий рівень достовірності отриманих результатів.

У досліджуваних експериментальної групи статистично значущі відмінності виявлено за показником «Загальна шкала соціальної відповідальності» ($p < 0,001$), який змістився до діапазону високих значень, що, як видно, відбулося за рахунок підвищення показників за шкалами СВО «Рефлексія на морально-етичні ситуації» ($p < 0,001$); «Інтуїція у морально-етичній сфері» ($p < 0,001$), «Альтруїстичні емоції» ($p = 0,004$) та «Морально-етичні цінності» ($p < 0,001$).

Як видно з табл. 3.2., зсуву у напрямі підвищення на статистично значущому рівні зазнав і показник вираженості ХН ($p < 0,001$). Доцільно припустити, що таке підвищення показників соціальної відповідальності та християнських настановлень пов'язане також із зсувом у напрямі зниження показників за такими соціальними настановленнями, як:

- «Споживацькі настановлення» ($p < 0,001$), «Правові настановлення (не правові)» ($p < 0,001$), показники яких змістившись до діапазону зі знаком «-», набули протилежного значення у діапазоні високих значень;

- «Авторитарні настановлення» ($p < 0,001$), показники яких змістились до діапазону зі знаком «-» і набули протилежного значення у діапазоні середніх значень.

Як видно з табл. 3.3, у контрольній групі статистично значущих змін за досліджуваними показниками не виявлено (табл. 3.3). Незначні зміни в контрольній групі зафіксовано лише за показниками шкали «Інтуїція у морально-етичній сфері» – показник дещо підвищився ($p=0,025$), що скоріш за все є ситуативним явищем.

Отже, аналіз розбіжностей прояву показників СВО та світоглядних настановлень в експериментальних і контрольній групах засвідчив ефективність корекційно-розвивальної програми та підтвердив можливість впливу ХН на підвищення СВО.

Таблиця 3.3

Відмінності за показниками СВО та вираженості соціальних настановлень в контрольній групі
(за *T*-критерієм Уїлкоксона)

№	Досліджувані показники	Контрольна група		Р
		До	Після	
1	Шкала СВО 1. Рефлексія на морально-етичні ситуації.	2,5	1,96	0,197
2	Шкала 2. Інтуїція у морально-етичній сфері	2,38	3,15	0,025
3	Шкала 3. Екзистенцій на відповідальність.	1,88	2	0,84
4	Шкала 4. Альтруїстичні емоції.	3,31	3,31	1
5	Шкала 5. Морально-етичні цінності.	2,81	2,65	0,481
6	Шкала 6. Шкала неправди.	1,27	1,08	0,315
7	Загальна шкала соціальної відповідальності	14,62	13,46	0,179
8	Християнські настановлення.	11	11	0,927
9	Авторитарні настановлення.	-0,62	0,35	0,269
10	Споживацькі настановлення.	-2,69	-2,27	0,481
11	Правові настановлення.	-3,96	-3,69	0,331

Підтвердження ефективності апробованої програми за суб'єктивним критерієм відбувалося шляхом оцінки учасниками інформативності програми (за 3-бальною шкалою), можливості використання отриманої інформації в подальшому житті, а також шляхом рефлексії наприкінці кожного заняття та під час підбиття загальних підсумків роботи.

Для вивчення суб'єктивних оцінок учасників по завершенні кожного заняття використовувалися щоразу інші методи (домашнє завдання, ведення щоденника «Я на перехресті особистісного і суспільного вимірів», есе на теми,

передбачені програмою, барометр, мішень, колаж тощо) і форми роботи (інтерв'ю, групове обговорення чи дискусія). Отримана інформація була індивідуальною, творчою, малоструктурованою, отже потребувала якісної обробки.

В процесі групового обговорення результатів роботи учасникам пропонувалося дати відповіді на наступні запитання:

- Яке найяскравіше враження від занять залишилося;
- Чого якісно корисного і позитивного набули для себе;
- Які рекомендації могли б дати собі і групі;
- Який головний висновок зроблено впродовж нашої роботи.

Аналіз роботи за суб'єктивним критерієм надавав змогу виявляти гнучкість в організації занять, «налаштовувати» програму на конкретну групу, мобільно оцінювати ефективність нових вправ, тренінгових матеріалів і методів.

На останньому занятті, крім інших форм підведення підсумків роботи, учасники оцінювали ефективність програми в цілому, заповнюючи розроблену нами «Анкету оцінки ефективності тренінгу» (див. Додаток Т).

Відгуки учасників при обговоренні занять були позитивними, часто емоційно насиченими, проте нерідко (особливо на перших етапах роботи) давали досить фрагментарну інформацію. Дані анкет були більш раціональними і змістовними, але висока суб'єктивна оцінка учасниками пройденої програми зберіглась.

Отже, позитивні результати, отримані за об'єктивним суб'єктивним критеріями, дають змогу говорити, що запропоновані соціально-психологічні засоби є ефективними у підвищенні соціальної відповідальності особистості.

Висновки до третього розділу

На основі результатів емпіричного дослідження та за результатами теоретико-методичного пошуку засобів підвищення соціальної відповідальності молоді було розроблено *корекційно-розвивальну програму*, що реалізувалася у

вигляді *соціально-психологічного тренінгу (СПТ)*, метою якого постало підвищення соціальної відповідальності особистості на основі актуалізації та активізації позитивного потенціалу християнських і правових настановлень; корекції негативних аспектів авторитарних і споживацьких настановлень. В основу корекційно-розвивальної програми, що реалізувалась у вигляді соціально-психологічного тренінгу було покладено теоретично обґрунтований та емпірично доведений значущий позитивний вплив християнських настановлень на соціальну відповідальність особистості.

Аналіз результатів апробації програми здійснено за об'єктивним (кількісні зміни показників) і суб'єктивно-оцінним (рефлексивна оцінка учасниками результатів роботи оцінка інформативної насиченості програми, та можливості застосування набутих навичок і вмінь) критеріями.

Узагальнення результатів корекційно-розвивальної роботи дозволяють констатувати ефективність апробованої програми та підтвердити можливість впливу ХН на підвищення СВО на основі порівняння даних експериментальної та контрольної груп досліджуваних (об'єктивний критерій). Так, в учасників експериментальної групи відбулись бажані статистично значущі зміни за 9 із 11 показників: відбулися зміни за загальним показником СВО, який змістися до діапазону високих значень, що, зокрема відбулось внаслідок підвищення показників за шкалами СВО «Рефлексія на морально-етичні ситуації» ($p < 0,001$); «Інтуїція у морально-етичній сфері» ($p < 0,001$), «Альтруїстичні емоції» ($p = 0,004$) та «Морально-етичні цінності» ($p < 0,001$).

Крім того, у напрямі підвищення на статистично значущому рівні відбулися зміни за показником вираженості християнських та правових настановлень. Водночас у напрямі зниження зазнали зсуву показники прояву авторитарних і споживацьких настановлень. Підтвердження ж ефективності апробованої програми за суб'єктивним критерієм було отримано на основі оцінки учасниками інформативності програми, можливості використання отриманої інформації та досвіду у подальшому житті.

Важливо наголосити, що досягнення описаних результатів було обумовлене комплексним підходом до корекційно-розвивального впливу – в сукупності програма складалася із різноманітних методів, технік та процедур групової роботи, курсу міні-лекцій, тематичного відео-лекторію, а також індивідуального психологічного консультування. Таким чином, отримані дані є достатньо вагомим показником ефективності розробленої програми підвищення соціальної відповідальності. Крім того, результати її упровадження у навчально-виховний процес закладів вищої освіти, у роботу курсів підвищення кваліфікації фахівців різних галузей, у роботу духовно-психологічної поради (проведення передшлюбних наук) засвідчили її результативність, а відтак доцільність подальшого практичного застосування.

Основні результати розділу викладено в 2 публікаціях, які входять до переліку фахових видань: [186; 187].

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми впливу християнських настановлень на формування соціальної відповідальності особистості. Отримані результати дозволяють зробити такі висновки:

1. Соціальна відповідальність особистості представляє собою завершену розвинену структуру, яка включає мотиваційно-афективну, когнітивну, поведінкову та морально-духовну складові та розуміється як стійке особистісне утворення, що виражає ціннісне ставлення особистості до інших людей, навколишнього світу, до самого себе; визначає соціально належну поведінку на основі прийняття духовних і моральних цінностей та особливостей свого вибору (як суб'єкта соціально відповідальної поведінки) й усвідомлення значущості її наслідків.

Показано, що проблема соціальної відповідальності тісно пов'язана з розвитком моральної і світоглядної сфер особистості, важливим компонентом яких є настановлення як готовність до соціальної активності й відповідальності як результату цієї активності. Здійснено концептуалізацію християнських настановлень у соціально-психологічному та світоглядному контекстах та визначено їх як світоглядні, які виступають потребою і готовністю ставитись й діяти стосовно людей, подій, явищ, життя, себе, Бога на основі християнської моралі, заснованої на вірі і любові до Бога та ближнього.

2. За даними емпіричного вивчення сформованості таких соціальних настановлень, як правові, споживацькі, авторитарні та християнські, встановлено, що в студентському молодіжному середовищі найбільш вираженими виявились християнські настановлення. Виокремлено 4-компонентну структуру ХН – «Благо суспільства», «Моральність», «Повага до людини» і «Правдивість», за компонентами якої диференційовано суттєві соціально-психологічні характеристики ХН – як потреба і готовність до правдивості життя, морального вдосконалення, як повага до людини та її гідності,

а також визнання суспільного блага як сфери реалізації власної релігійної постави.

З'ясовано, що міра сформованості християнських настановлень та соціальної відповідальності студентської молоді істотним чином опосередковується змістом релігійного самовизначення, дотриманням релігійних обрядів та конфесійною належністю. Проте характер опосередкування не є однорідним. У представниць жіночої статі вищими виявились показники компоненту ХН «Моральність», у чоловіків більше сформованим виявились правова свідомість та почуття справедливості, а жінки більш схильні бути релігійними. Прояв ХН не залежить від віку, однак такі показники СВО, як «Екзистенційна відповідальність», «Альтруїстичні емоції», «Морально-етичні цінності» та «Загальний рівень соціальної відповідальності», з віком зростають.

3. Встановлено, що християнські настановлення виступають значущим чинником формування соціальної відповідальності особистості. Зокрема, компоненти ХН «Благо суспільства» та «Повага до людини» впливають на підвищення усіх показників СВО. Дія компонента ХН «Моральність» не однорідна. Зокрема, християнська моральність сприяє підвищенню розуміння сутності моральних категорій добра і зла, вмінню дати моральну оцінку власним вчинкам. Водночас згаданий компонент не достатньо задіяний, коли йде мова про формування морально-етичних цінностей та показника загальної відповідальності. За результатами дисперсійного аналізу встановлено, що найвищий прояв таких показників СВО, як «Інтуїції в морально-етичній сфері», «Морально-етичних цінностей», «Альтруїстичних емоцій», «Загального рівня соціальної відповідальності» пов'язаний із високим чи середнім рівнем вираженості ХН, що доводить значущу роль ХН у формуванні різних аспектів соціальної відповідальності.

4. За результатами кластерного аналізу методом Варда виокремлено типи соціальної відповідальності особистості: *дифузний*, визначається низьким рівнем сформованості всіх компонентів СВО; *інтуїтивно-емоційний*, для якого

характерні переважно інтуїтивні та емоційні прояви в морально-етичній сфері та недостатньо сформована здатність до рефлексії на морально-етичні ситуації, до усвідомленого вибору; *альтруїстично спрямований*, що визначається здатністю співпереживати іншим, підтримувати в невдачах, водночас недостатнім рівнем сформованості морально-етичних цінностей, екзистенційної відповідальності та рефлексії на морально-етичні ситуації; *суб'єктно-вчинковий* – характеризується розвиненою здатністю до рефлексії на морально-етичні ситуації, готовністю до здійснення усвідомленого вибору, до відповідальності за власні вчинки та морально-етичну спрямованість останніх.

Виявлені статистично значущі відмінності між представникам різних типів відповідальності за вираженістю практично усіх компонентів СВО, ХН та інших соціальних настановлень засвідчили відповідну диференціацію за особливостями сформованості СВО та показали актуальність підвищення у студентської молоді як загального рівня відповідальності, так і окремих її показників.

5. Узагальнення та інтерпретація результатів дослідження стали основою для розробки та апробації комплексної корекційно-розвивальної програми, спрямованої на підвищення СВО, актуалізацію позитивного потенціалу християнських і правових настановлень та корекцію негативних аспектів авторитарних і споживацьких настановлень. За результатами корекційно-розвивальної роботи зафіксовано підвищення показників за шкалами СВО «Рефлексія на морально-етичні ситуації»; «Інтуїція у морально-етичній сфері», «Альтруїстичні емоції» та «Морально-етичні цінності», що загалом спричинило підвищення загального показника соціальної відповідальності особистості. Такі результати засвідчили ефективність розробленої програми і доцільність її подальшого практичного застосування.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у визначенні соціально-психологічних механізмів та побудові моделей формування соціальної відповідальності особистості як значущої характеристики її особистісної та соціальної зрілості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии : лекции по введению в психотерапию для врачей, психологов и учителей / А. Адлер. – М. : Изд-во Ин-та Психотерапии, 2002. – 214 с.
2. Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Теодор Адорно // Под общей редакцией д. филос. н. В. П. Култыгина. — М. : Серебряные нити, 2001. – 416 с
3. Абульханова К. А. Время личности и время жизни / К.А. Абульханова, Т.Н.Березина. – СПб. : Алетейя, 2001. – 304 с.
4. Абульханова К. О. Методологічне значення категорії суб'єкта для сучасної психології /К.О. Абульханова //Людина. Суб'єкт. Вчинок : філоофсько-психологічні студії / за заг. ред. В.О. Татенка. – К. : Либідь, 2006 – С 37-51.
5. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2010. – 288 с.
6. Андреева Г. М. Образ мира в структуре социального познания /Г.М.Андреева // Мир психологии. – 2003 – №4. – С. 31-40.
7. Антоненко В. Г. Відповідальність соціальна / В.Г. Антоненко // Соціальна філософія: Короткий Енциклопедичний Словник [Заг. ред. В.П.Андрущенко, М.І.Горлач]. – Київ-Харків : ВМП "Рубікон", 1997. – С. 81-82.
8. Анцыферова Л. И. Гуманистически-экзистенциальный поход к мудрости: способы постижения истинного я и призвания человека / Л.И. Анцыферова //Психологический журнал. – 2005. – № 3. – С. 5-15.
9. Асмолов А. Г. По ту сторону сознания; методологические проблемы неклассической психологии / А. Г. Асмолов – М. : Смысл, 2002. – 480 с.
10. Балакірева О. М. Методологічні підходи та методи соціологічних досліджень соціальних проблем і процесу соціалізації молоді / О. М. Балакірева, О. О. Яременко // Молодь України у дзеркалі соціології / за ред. О. М. Балакіревої і О. О. Яременка. – К. УІСД, 2001. – С. 14-27.

11. Балл Г. Гуманізація освіти як джерело особистісної свободи / Георгій Балл // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково-метод. збірник. – К. : Контекст, 2000. – С. 94–97.

12. Балл Г. О. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки / Г. Балл // Соціальна психологія. – №1(9). – 2005. – С.13.

13. Баранова С. В. Відповідальність особистості як складова особистісної зрілості / Баранова С. В. // Соціальна психологія особистості : Наукові студії із соціальної та політичної психології. Вип. 26 (29). – 2011. – С. 126–133.

14. Баранова С. В. Соціально-психологічні механізми формування професійної відповідальності колективних суб'єктів управління: дис. ... канд. псих. наук : 19.00.05 / С.В. Баранова – Луганськ, 2004. – 225 с.

15. Бауман З. Текучая современность /З. Бауман. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.

16. Бахтин М. М. Искусство и ответственность. К философии поступка: Работы 1920-х годов. /М. М. Бахтин. – К.: Next, 1994. – 384 с.

17. Безрукова О. Дискурс відповідальності у творчості Еріха Фромма /О.Безрукова // Соціальна психологія. – № 3 (41). – 2010. – С. 101 – 111.

18. Белов А.В. Социальная ответственность: содержание и механизм реализации: автореф. дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.11 /А.В. Белов ; ВолДУ. – Волгоград, 2011 – 19 с.

19. Беляев И. А. Человеческая целостность в теоцентрическом измерении /И.А. Беляев // Вестник ОГУ. – № 6. – 2003. – С. 4-8.

20. Бенедиктова Н. В. Психологічні механізми суб'єктної взаємодії в системі “Я-Інший” / Н.В. Бенедиктова // Вісник Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка : Соціологія. Психологія. Педагогіка. – 2004. – №2(21). – С. 34-36.

21. Бердяев Н. А. О человеке, его свободе и духовности. Избранные труды /Н.А.Бердяев. – М.: Московский психолого-социальный институт, Флинта, - 1999. – 312 с.

22. Бех І. Д. Виховання особистості. В II т. / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – Т. 2. – 341 с.

23. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. / І. Д. Бех. – К. : Академвидав, 2012. – 256 с.

24. Білоконь І. Особливості соціально-політичних настановлень молоді в умовах трансформації суспільства : автореферат на здобуття наукового ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 / І. Білоконь; Ін-т психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. – К., 2008. —20 с.

25. Бондаревская Е. В. Теория и практика личностно ориентированного образования / Е. В. Бондаревская. – Ростов-на-Дону, РГПУ, 2000. – 352 с.

26. Бондаренко О. Ф. Суб'єктність як етичний вимір: у пошуках вітчизняної традиції у психотерапії / О. Ф. Бондаренко // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В. О. Татенка – К. : Либідь, 2006. – С. 52-69.

27. Борець Ю.В. Психологічні особливості громадянської компетентності майбутніх фахівців соціономічного профілю. – : дис.... канд. психол. наук : 19.00.05 / Ю. В. Борець ; Ін-т психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Київ, 2016. – 239 с.

28. Борець Ю.В. Психологічні принципи смислу життя та провідних мотивів життєдіяльності (буттювання) у повсякденні / Ю.В. Борець // Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Том VII, випуск 45. – К., 2018 – С. 9-18.

29. Борець Ю.В. Соціальна компетентність як інтегральна характеристика розвитку особистості / Ю.В. Борець // Теоретичні і прикладні проблеми психології: Зб. наук. праць Східноукраїнського нац. ун-ту імені Володимира Даля. – Северодонецьк, 2017– № 1(42). – 2017. – С. 29-38.

30. Боришевський М. Й. Дорога до себе. Від основ суб'єктивності до вершин духовності [Текст]: монографія / Мирослав Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с.

31. Боришевський М. Й. Ціннісні орієнтації в особистісному становленні сучасної молоді /М. Й. Боришевський //Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2003. – Т. V, ч. 5. – С. 34–42.

32. Бочавер А. А. Исследования жизненного пути человека в современной и зарубежной психологии / А. А. Бочавер //Психологический журнал. – 2008. – Т. 29, № 5. – С. 54–62.

33. Братченко С. Л. Личностный рост и его критерии /С.Л. Братченко, М.Р.Миронова // Психологические проблемы самореализации личности. – СПб. : Изд-во СПб ГУ, 1997. – С. 38-46.

34. Брунер Дж. Жизнь как нарратив /Дж. Брунер //Постнеклассическая психология. – 2005. – №1. – С. 9-30.

35. Брушлинский А. В. Проблема субъекта в психологической науке /А.В.Брушлинский // Психологический журнал – № 6. – М., 1992. – С.3-12.

36. Булах І. С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків : дис... доктора псих. наук : 19.00.07 / І.С. Булах ; Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2004. – 582 с.

37. Бурнард Ф. Тренинг межличностного взаимодействия / Ф. Бурнард – СПб. : Питер, 2002. – 304 с.

38. Бьюдженталь Дж. Искусство психотерапевта / Дж. Бьюдженталь ; пер. с англ. и общ. ред. М. Р. Мироновой. – 3-е изд., междунар. – СПб. : Питер, 2001. – 304 с.

39. Васильченко А. А. Діалогічна інтерпретація внутрішнього досвіду в “Джерелах себе ” Чарльза Тейлора / А. А. Васильченко // Актуальні проблеми психології. Т. 2. Психологічна герменевтика / за ред. П. В. Чепелевої. – К. : Міленіум, 2005. – Вип. 3. – С. 21-30.

40. Васютинський В. О. Російськомовна спільнота в Україні: загрози ідентичності і постави щодо інтеграції / В. О. Васютинський // Науковий вісник Львівського державного ун-ту внутрішніх справ. Серія психологічна : Зб. наук.

праць / гол. ред. В. Л. Ортинський. — Львів : ЛьвДУВС, 2008. — Вип. 1. — С. 37-44.

41. Васютинський В.О. Ціннісне протистояння в Україні : взаємні оцінки, почуття провини, стратегії адаптації / В.О. Васютинський // *Structura și dinamica personalității umane în epoca globalizării: perspective psiho-socio-pedagogice: Materialele Conferinței Științifice Internaționale*, 26 mai 2017. — Bălți, 2017. — P. 263–268

42. Вахромов Е. Е. Психологические концепции развития человека: теория самоактуализации / Е. Е. Вахромов. — М. : Международная пед. академия, 2001. — С. 123-134.

43. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Макс Вебер ; Пер. з нім. О. Погорілого. — К. : Наш Формат, 2018. — 261 с.

44. Вербець В. Формування та реалізація духовно-творчого потенціалу студентства / В. Вербець // *Соціальна психологія*. — ТЗ. — Київ, 2004. — С.150–162.

45. Відвага бути християнином у своїй професії [Електронний ресурс] — Режим доступу <http://theology.in.ua/ua/index/blog>.

46. Вовк А. Психологічні детермінанти пошуку життєвого сенсу / А. Вовк // *Матеріали звітної наукової конференції філософського факультету ЛНУ ім. Івана Франка*. — Львів, 2003. — С. 175-178.

47. Возович А. А. Психологічні особливості формування правосвідомості студентів коледжів : дис. ... канд. психол. наук за спец. 19.00.07 / А.А. Возович ; Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка. — Київ, 2017 — 277 с.

48. Волкова Н. В. Coping strategies как условие формирования идентичности / Н. В. Волкова // *Мир психологии*. — 2004. — № 2. — С. 119-124.

49. Вольфовська Т. О. Визначення рівня сформованості інтерактивних умінь особистості на етапах соціалізації / Т.О. Вольфовська // *Педагогіка і психологія*. — 2003. — №3-4. — С. 141-148.

50. Выготский Л. С. Психология развития как феномен культуры /Л.С.Выготский ; ред. и автор вступ. статьи М.Г. Ярошевский. – М : Ин-т психологии; Воронеж : МОДЭК, 1996. – 512 с.

51. Гавриловська К. П. Психологічні механізми нормативно-правової регуляції поведінки особистості : дис....канд. психол. наук, 19.00.05 /К.П. Гавриловська ; Ін-т соц. та політ. психології АПН України. – Київ, 2008 – 209 с.

52. Газнюк Л. М. Соматичне буття : інтерсуб'єктивність та ідентифікація особистості /Л.М. Газнюк // Практична філософія – 2003 – № 2 – С. 82-93.

53. Гейко Є. В. Проблема цілісності особистості в контексті особистісного зростання / Є. В. Гейко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2007. – Вип. 16(19). – С. 30-38.

54. Гнездилов А. В. Авторская сказка. Дым старого камина (сказки доктора Балуб) /А.В. Гнездилов. – СПб. : Речь, 2002. – С.119-122.

55. Головаха Е. И. Психология человеческого взаимопонимания /Е.И.Головаха, Н.В. Панина. – К. : Политиздат Украины, 1989. – 189 с.

56. Гольдштейн А. Тренінг умінь спілкуватися: як допомогти проблемним підліткам / А. Гольдштейн, В. Хомик; Пер. з англ. В. Хомика – К. : Либідь, 2003. – 520 с.

57. Горностай П. П. Гуманистическая психология (К. Р. Роджер). Гуманистический психоанализ (Э. Фромм) /П.П. Горностай //Психология личности : словарь-справочник /под ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. – К. : Рута, 2001. – С. 159-162.

58. Грабовська С. Споживацька мотивація: психологічний ракурс /С.Грабовська, О. Левкова // Вісник Львівського ун-ту. Філософські науки. – 2003. – Вип. 5. – С. 534-539.

59. Грановская Г. М. Психология веры / Г.М. Грановская – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2010. – 480 с.

60. Гридковець Л. М. Вплив родинної детермінанти на подолання особистісних криз /Л.М. Гридковець // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, – II (10), – Issue : 20, – 2014. – С. 114-118.

61. Грицанов А. А. Новейший философский словарь / А. А. Грицанов. – 3-е изд., испр. – Минск : Книжный Дом, 2003. – 1280 с.

62. Гроф К. Духовный кризис : Когда преобразование личности становится кризисом / К. Гроф, С. Гроф. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 377 с.

63. Гудвин Дж. Исследование в психологии : методы и планирование /Дж.Гудвин. – СПб. : Питер, 2004. – 558 с.

64. Гудінг Д. Людина та її світогляд: для чого ми живемо, і яке наше місце у світі / Д. Гудінг, Дж. Леннокс ; пер з рос. зі звіркою з англ. оригіналом під заг ред. М. А. Жукалюка. – Л., МБ, 2008. – [Т. 2]. – 376 с.

65. Гудінг Д. Людина та її світогляд: для чого ми живемо, і яке наше місце у світі / Д. Гудінг, Дж. Леннокс; заг ред. М. А. Жукалюка. – Л., МБ, 2008. – 480 с.

66. Гуляс І. А. Патопсихологічні ризики особистісного перфекціонізму /І.А.Гуляс // Вісник Прикарпатського ун-ту. Філософські і психологічні науки. – 2006. – Вип. ІХ – С. 76-183.

67. Гуменюк О. Громадянська відповідальність у контексті сьогодення /О.Гуменюк // Психологія і суспільство. – № 2 (32). – 2008. – С. 65.

68. Гуменюк О. Психологічний аналіз громадянської відповідальності особистості / О.Гуменюк // Психологія і суспільство. – 2007. – №4. – С . 81-92.

69. Гурлева Т. С. Психолого-педагогічні умови формування відповідальності у важковиховуваних підлітків : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Т. С. Гурлева ; Ін-т психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Київ, 2015. – 285 с.

70. Давыдова Г. И. Рефлексивно-диалогическая психотерапия: экзистенциальная модель развития личности / Г.И. Давыдова, И.Н. Семенов //Мир психологии. – 2006. – № 4. – С.110-117.

71. Дайчер Т. Роздуми про віру /Тадеуш Дайчер; пер з польск. Л.Хмельковського. – К. : Монастир Монахів Студійського Уставу, видавничий

відділ «Свічадо», Домініканське видавництво Коледжу Католицької Теології св. Томи Аквінського «Кайрос», 1997. – 174 с.

72. Дементий Л. И. Типология ответственности личности / Л. И. Дементий //Актуальные проблемы психологии : сб. научн. трудов. – Омск, 2000. – С. 5-19.

73. Джонсон Девід В. Соціальна психологія : тренінг міжособистісного спілкування / Девід В. Джонсон ; Пер. з англ. В. Хомика. – К. : Вид. Дім КМ Академія, 2003. – 288 с.

74. Документи II Ватиканського Собору, конституції, декрети, декларації. – Л. : Свічадо, 1996. – 39 с.

75. Долгополов Н. Путешествие в будущее: изменение настоящего /Н.Долгополов // Журнал практического психолога. – 2003. – № 6. – С. 78-90.

76. Донченко О. А. Від цілісності психологічних знань до цілісності світобачення / О. А. Донченко // Соціальна психологія. – 2011. – № 1 (45). – с. 3-14.

77. Донченко О. А. Фрактальність психіки і суб'єктність / О. А. Донченко //Людина. Суб'єкт. Вчинок : філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В.О.Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С. 117-143.

78. Дроздов О. Ю. Основы психологии массовой политической сознмости : монографія /О.Ю. Дроздов. – Чернігів : Десна Поліграф, 2016. – 564 с.

79. Дроздова М. Динаміка політичної свідомості студентів у процесі виборчої кампанії 2004 р. / М. Дроздова // Соціальна психологія. – 2005. – № 4 (12). – С. 32-43.

80. Дружинин В. М. Экспериментальная психология / В.М. Дружинин – СПб. : Питер, 2001 – 320 с.

81. Духневич В. Психологічна готовність до політичного вибору /В. Духневич //Соціальна психологія. – 2004. – № 2 (4). – С. 70-76.

82. Дьяконов Г. В. Основы диалогического подхода в психологической науке и практике / Г. В. Дьяконов. – Кировоград : Полиграфія, 2007. – 847 с.

83. Євченко І. М. Вплив християнських цінностей на особистісний розвиток підлітків / І. М. Євченко, А. М. Маслюк // Зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Актуальні проблеми психології. Психологія обдарованості. – К., 2017. – Т. VI, Вип. 13. – С. 48-56.

84. Єсип М. Образ Бога в уяві людини: психологічні аспекти /М. Єсип //Вісник Львівського ун-ту. – Вип 12. – 2009. – С. 217–224.

85. Жадан, І. В. Базові смисли ціннісної складової політичної картини світу студентства / І.В. Жадан // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України, – Вип. 34 (37). – Київ, 2014. – С. 197–207.

86. Життя у Христі : Моральна катехиза. – Л. : Вид-во Укр. Католического ун-ту, 2004. – 180 с.

87. Жовтянська В. В. Уявлення українського населення про соціальну ситуацію /В.В. Жовтянська // Соціальна психологія. – К., 2008. – № 4(30) – С. 38-49.

88. Жорнова О.І. Формування студентів суб'єктами соціокультурної діяльності : Монографія /О.І. Жорнова. – Запоріжжя : Дике поле, 2006. – 360 с.

89. Журавлев А. Л. Социально-психологическая зрелость : обоснование понятия / А. Л. Журавлев // Психологический журнал. – Т. 28, № 2. – 2007. – С. 44-54.

90. Заїка В. М. Особливості трансформації особистості при подоланні кризових ситуацій у житті людини / В. М. Заїка, Л. Г. Перетятко // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей / НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – Вип. 16(19). – К. : Міленіум, 2007. – С. 191-199.

91. Зайцева Т. В. Теория психологического тренинга /Т.В. Зайцева – СПб. : Речь; М. : Смысл, 2002. – 341 с.

92. Злобіна О. Г. Проблеми безпеки суспільства в особистісному вимірі /О.Г.Злобіна // Криза в Україні: зони ураження. Погляд соціологів. – К. : ТОВ “Друкарня “Бізнесполіграф”, 2010. – С. 44-63.

93. Злобіна О. Особистісна складова суспільних змін : соціологічний аспект /О. Г. Злобіна // Соціологія : теорія, методи, маркетинг – 2003 – № 3 – С. 32-46.
94. Знаков В. В. Духовность человека в зеркале психологического знания и религиозной веры: психология личности в трудах отечественных психологов /В.В. Знаков. – СПб. : Питер, 2000. – С. 426-436.
95. Знаков В. В. Самопонимание субъекта как когнитивная и экзистенциальная проблема / В. В. Знаков // Психологический журнал. –Т. 26. – №1.– 2005. – С. 18-28.
96. Зоська Я. В. Суспільство споживання та соціальні практики споживачів в Україні: Монографія / Я. В. Зоська. – Запоріжжя : КПУ, 2011. – 350 с.
97. Извеков А. И. Проблема личности постмодерна: Кризис культурной идентификации / А И. Извеков. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2008. – 245 с.
98. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества [Электронный ресурс] /Р. Инглхарт. – Режим доступа: <http://www.politstudies.ru/arch/authors/235.htm>.
99. Йоан Павло II. Енцикліка «Євангелія життя» / Йоан Павло II ; [за ред. Софрона Мудрого]. – Ватикан, 1995. – 160 с.
100. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації : пер. з нім. / Г. Йонас. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.
101. Іван Павло II. Енцикліка «Спаситель людини» [Електронний ресурс] /Іван Павло II. – Режим доступу : <http://www.christus-imperat.org/node/122>.
102. Іваненко Ю. В. Особливості застосування тренінгових технологій у соціальній роботі: автореф. дис. ...канд. психолог. наук : 19.00.05 /Ю.В. Іваненко. – Луганськ. Східноукраїнський національний ун-т ім. В. Даля. – Л., 2010. – 26 с.
103. Іванчич Т. Діагностика душі й агіотерапія / Т. Іванчич. – Л. : Свічадо, 2008. – 296 с.
104. Каніболоцька М. С. Соціально-психологічні особливості ставлення до здоров'я молоді з різним економічним статусом : дис. ... канд. психол. наук :

спец. 19.00.05 / М.С. Каніболоцька. – К. : Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України, 2014. – 184 с.

105. Караульна Н. В. Духовність як чинник самовизначення людини: автореф. дис. ...канд. філос. наук : 09.00.03 / Н. В. Караульна. – Київ. нац. ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – К., 2000. – 18 с.

106. Карпенко З. С. Аксиологічна психологія особистості / З. С. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея – 2009. – 512 с.

107. Карпенко З. С. Ціннісні виміри індивідуальної свідомості /З.С. Карпенко // Методологічні і теоретичні проблеми психології : хрестоматія / упорядкув. З. С. Карпенко, І. М. Голян. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – 128 с. – С. 55-67.

108. Катехизм Католицької Церкви. Синод Української Греко-Католицької Церкви. – Л. : Місіонер, 2002. – 772 с.

109. Киселев Г. С. Новая религиозность как проблема сознания /Г.С. Киселев // Вопросы философии – 2002 – № 5 – С. 173 – 183.

110. Кияк о. Роман. Перлини християнської мудрості / о. Роман Кияк. – Івано-Франківськ, 2008. – 286 с.

111. Кияшко Л. О. Вплив взаємодії в команді на набуття молодого людиною соціальної зрілості /Л.О. Кияшко, М.В. Бородчак //Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць /Асоц. політ. психологів України, ІСПП НАПН України. – К.: Міленіум, 2010. – Вип. 10 – С. 150-161.

112. Климишин О. І. Антропологічна криза як фактор активізації наукових досліджень духовності особистості / О.І. Климишин // Зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г. С. Костюка АПН України. Проблеми загальної та педагогічної психології / [за ред. С. Д. Максименка]. – К., 2008. – Т. X, ч. 4. – С. 240-248.

113. Климишин О. І. Герменевтика трискладової організації людини у християнській психології / О.І. Климишин // Зб. наук. праць : філософія,

соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2008. – Вип. 13. – Ч.1. – С.143-151.

114. Климишин О. І. Онтологічна природа віри : позиція християнсько-орієнтованої психології / О.І. Климишин // Віра і розум: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – Львів. – 2010. – С. 50-52.

115. Климишин О. І. Християнсько-психологічні основи розвитку духовності особистості /О.І. Климишин //Психологія особистості. Аксіопсихологія розвитку особистості в освітньому середовищі. – 2012. – Вип. № 1 (3). – С. 69-78.

116. Климчук В. А. Тренинг внутренней мотивации /В.А. Климчук. – СПб.: Речь, 2005. – 76 с

117. Кліманська М. Психологічні чинники соціального утримання /М.Кліманська // Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2003. – Т. 5. – Ч. 5. – С. 152-156.

118. Кляпець О. Я. Моделі побудови студентами життєвих завдань, пов'язаних із шлюбом та сім'єю /О. Я. Кляпець // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. – Вип. 447–448. Педагогіка та психологія : зб. наук. праць. – Чернівці : ЧНУ, 2009. – С. 183-188.

119. Колесников Е. П. Психологические особенности действий, организующих жизнь личности / Е. П. Колесников // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – Вип. 3(6). – К. : Міленіум, 2000. – С. 59-70.

120. Колісник О. П. Психологія духовного саморозвитку особистості : монографія / О. П. Колісник. – Луцьк : РВВ «Вежа», 2007. – 400 с.

121. Колісник О. П. Ступені духовного саморозвитку особистості /О.П.Колісник // Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. - К., 2008. – Т. X, ч. 2. – С. 246-255.

122. Колодний А. М. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан / А. М. Колодний, Л. О. Филипович. – Л. : Логос, 1996. – 184 с.

123. Коржова Е. Ю. Жизненный путь личности в парадигме «православной психологи» [Електронний ресурс] / Е. Ю. Коржова. – Режим доступу: <http://pokrow-forum.ru/>.

124. Коробка Л. М. Підвищення самоефективності та відповідальності особи в ставленні до здоров'я як засіб долання бідності / Л. М. Коробка // Соціальна психологія бідності : монографія / Т. І. Белавіна, В. О. Васютинський та ін. ; за ред. В. О. Васютинського ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – К. : Міленіум, 2016. – С. 249-269.

125. Коробка Л. М. Корекційно-розвивальні заняття з посилення відповідальності в ставленні до здоров'я / Л. М. Коробка // Подолання негативних наслідків належності до неефективних субкультур : соціально-психологічний тренінг : метод. рекомендації / Т. І. Белавіна, В. О. Васютинський та ін. ; за ред. В. О. Васютинського ; НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2016. – С. 45-50.

126. Коробка Л. М. Суб'єктивне благополуччя особи в контексті адаптації до умов і наслідків воєнного конфлікту / Л. М. Коробка // Особистість у соціальному, віковому та клінічному вимірі сучасного життя : зб. наук. статей. – Луцьк : Вежа-Друк, 2016. – С. 207–213.

127. Костюк П. Соціальна доктрина Церкви / П. Костюк. – Л. ; Івано-Франківськ; Т., 1996. – 201 с.

128. Кочубейник О. М. Автентичність особистості у перспективі “пост” : особливості бачення / О. М. Кочубейник // Соціальна психологія. – 2010. – №1. – С. 107-117.

129. Крайчинська В. А. Спрямованість особистості та спільноти: ступінь суб'єктності самонастановлення / В. А. Крайчинська // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук.

праць /Асоціація політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології АПН України. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 7. – С. 227-235.

130. Крайчинська В. А. Формування життєвих завдань та самонастановлення особистості /В.А. Крайчинська //Соціальна психологія. – 2009. – № 2 (34). – С. 114-123.

131. Краткий психологический словарь / [Ред.-сост. Л.А. Карпенко]. Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., расш., испр. и доп. – Ростов-на-Дону : Феникс. 1999. – 512 с.

132. Крысько В. Г. Социальная психология : словарь-справочник /В.Г.Крысько. – Минск : Харвест. – 2001. – 688 с.

133. Крючков А. И. Мировоззренческий портрет современного украинского студента /А.И. Крючков, Л.М. Крючкова // Вісник Чернігівського державного педагогічного ун-ту ім. Т. Г. Шевченка – Вип. 20: Серія : Філософські науки. – Чернігів, 2003 – С. 71-76.

134. Кузовкин В. В. Психотехника личностного роста. Монография /В.В.Кузовкин – М : ИИУ МГОУ, 2014. – 264 с.

135. Купрейченко А. Б. Критерии доверия и недоверия личности другим людям /А. Б. Купрейченко, С. Л Табхарова // Психологический журнал. – 2007. – Т. 28 – №2. – С. 55-67.

136. Курышова Л. Н. Стиль потребления бедных в современном российском обществе : дис. ... канд. социол. наук : спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» /Л.Н. Курышова. – Саранск : Мордовский гос. ун-т, 2010. – 205 с.

137. Лазоренко Б. П. Проблемна молодь: шляхи самоздійснення : [моногр.] /Б. П. Лазоренко. – К. : Педагогічна думка, 2007. – 274 с.

138. Лазоренко Б. П. Соціально-психологічні механізми суб'єктного самоздійснення і його роль в особистісній та соціальній самореалізації проблемної молоді / Б. П. Лазоренко // Актуальні проблеми психології / За ред. акад. С. Д. Максименка. – К. : Главник, 2009. – Т. X ; ч. 11. – С. 274-282.

139. Лактіонов О. М. Історична та психологічна готовність особистості до прийняття глобалізаційних процесів / О. М. Лактіонов // Вісник Харківського нац. ун-ту. Серія Психологія. – 2003. – № 599. – С. 188-194.

140. Лановенко Ю. Система інтерпретації в тренінговій роботі. [Електронний ресурс] / Ю. Лановенко. – Режим доступу: <http://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU/34767/1/Лановенко%20Ю.pdf>.

141. Лановенко Ю. Переживання суб'єктом свого дорослішання / Ю. Лановенко // Соціальна психологія. – 2004. – № 4. – С. 113-122.

142. Ларіна Т. О. Роль життєстійкості в оптимізації самоздійснення особистості / Т. О. Ларіна // Наук. студ. із соц. та політ. психол. : зб. статей / НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології; ред. кол. С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін. – К. : Міленіум, 2010. – Вип. 24 (27). – 302 с. – С. 137-141.

143. Леонтьев Д. А. Жизнетворчество как практика расширения жизненного мира / Д. А. Леонтьев // Первая Всероссийская науч.-практ. конф. по экзистенциальной психологии : матер. сообщений / под ред. Д. А. Леонтьева, Е. С. Мазур. – М. : Смысл, 2001 – С. 100-109.

144. Леонтьев Д. А. Духовность, саморегуляция и ценности / Д. А. Леонтьев // Гуманитарные проблемы современной психологии / Известия Таганрогского государственного радиотехнического ун-та. – 2005. – №7. – С. 16-21.

145. Леонтьев Д. А. Психология личности. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности / Д. А. Леонтьев // Психологический журнал. – 2000 – № 1. – С. 14-26.

146. Лепіхова Л. А. Значення соціально-психологічної компетентності в реалізації життєвих домагань / Л. А. Лепіхова // Педагогіка і психологія. – 2004. – №3. – С. 77-85.

147. Лепіхова Л. А. Особистісна зрілість як чинник реалістичності життєвих завдань та домагань / Л. А. Лепіхова // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2007. – Вип. 16(19). – С. 240-247.

148. Ліщинська О. А. Інформаційно-динамічна модель особистості /О.А.Ліщинська //Практична психологія та соціальна робота : наук.-практ. освітньо-метод. журнал / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : Социс-прес, 2013. - №7. – С. 6-11.

149. Ліщинська О.А. Культова психічна залежність особистості : передумови, чинники, механізми /О. А. Ліщинська. – К. : Легкоінк, 2008. – 266 с.

150. Ложкін Г., Поняття відповідальності в історико-філософському психологічному дискурсі /Г. Ложкін О. Лазарко // Психологія і суспільство. – 2003. – №4. – С. 61- 71.

151. Людина. Суб'єкт. Вчинок : філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В. О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – 360 с.

152. Максименко С. Д. Проблеми прогнозування психічного розвитку дитини / С.Д. Максименко //Проблеми девіантної поведінки : історія, теорія, практика : Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. – К. : Міленіум, 2002. – С. 3-29.

153. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу ; [пер. с англ. Т. Гутман, Н. Мухина]. – СПб. : Питер, 2003. – 351 с. – (Мастера психологии).

154. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу ; [пер. с англ. Г.А. Балл и др.]. – М. : Смысл, 1999. – 425 с.

155. Матласевич О. В. Психолого-історичне дослідження відповідальності у християнській психології Інокентія Гізеля / О.В. Матласевич // Наукові записки. Серія “Психологія і педагогіка” – Випуск 21. – Вид-во Національного університету «Острозька академія». – Острог, 2012 – С. 110-130.

156. Мельничук М. М. Науково-фантастичні фільми і самопізнання особистості / М. М. Мельничук // Науковий журнал – Психологія і особистість; Ін-т психології імені Г.С. Костюка НАПН України, Полтавський нац. пед. ун-т імені В.Г. Короленка. К., 2016. – Вип. 2 (10), Ч. 2 – С. 175-188.

157. Меркотан К. Особистісні виміри сьогодення /К. Меркотан // Соціальна психологія. – 2004. – № 4 (6). – С. 106-112.

158. Мигаль Ю. С. Відповідальність як соціальний феномен: специфіка сучасного філософського осмислення /Ю.С. Мигаль //Вісник Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – К., 2003. – Вип. 54–55. – С. 118–119.
159. Минкина Н. А. Воспитание ответственностью. Учеб. пособие /Н.А. Минкина. – М. : Высш. школа. – 1990. – 144 с.
160. Можейко М. А. Воскресение субъекта /М.А. Можейко //Постмодернизм. Энциклопедия. – Минск : Книжный дом, 2001. – С. 135-136.
161. Моросанова В. И. Саморегуляция и самосознание человека /В.И.Моросанова, Е.А. Аронова // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29, №1. – С. 14-22.
162. Москаленко В.В. Особливості авторитарної особистості студентів психологів / В.В. Москаленко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна – Серія “Психологія” – вип. 64. – 2018. – С.46-50
163. Мужичкова Ю.Е. Механизмы формирования социально ответственного поведения бизнесмена / Ю.Е. Мужичкова // Акмеология – № 2. – 2012. – С. 117.
164. Муздыбаев К. К. Эгоизм личности / К.К. Муздыбаев // Психологический журнал. – М., 1999. – №3. – С.18-27.
165. Муздыбаев, К. Психология ответственности / под ред. В. Е. Семенова. Изд. 2-е, доп. / К. Муздыбаев. – М. : ЛИБРОКОМ, 2010. – 248 с.
166. Музичка І. Християнство в житті особи і народу /Іван Музичка //Вибрані твори. – Київ, 1999. – 387с.
167. Мурашкін М. Г. Основа ненаукової картини світу (релігійно-містичне та естетичне) : Монографія /М.Г. Мурашкін. – Дніпропетровськ : ПДАБА, 2010. – 148 с.
168. Мэй Р. Новый взгляд на свободу и ответственность / Р. Мэй ; под. ред. Д. А. Леонтьева // Экзистенциальная традиция. – 2005. – № 2. – С. 52–65.
169. Мэй Р. Религия и душевное здоровье [Электронный ресурс] / Ролло Мэй. – Режим доступа : <http://synergia.itn.ru>

170. Мясичев, В.Н. Психология отношений: избранные психологические труды / В.Н. Мясичев. – М. : МПСИ ; Воронеж : МОДЭК, 1995. – 356 с.

171. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных: учеб. пособ. /А.Д. Наследов. – СПб. : Речь, 2004. – 392 с.

172. Найдьонова Л. А. Рефлексивна психологія територіальних спільнот /Л.А. Найдьонова. – К. Міленіум, 2012. – 280 с.

173. Найдьонова Л.М. Групова рефлексія як механізм реконструкції соціальних настановлень : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 /Л.М.Найдьонова НАПН України, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка – К., 2014. – 246 с.

174. Низовских Н. А. Человек как автор самого себя: психосемантическое исследование жизненных принципов в структуре саморазвивающейся личности /Н.А. Низовских. – М. : Смысл, 2007. – 255 с.

175. Овчар О.В. Соціально-психологічні особливості стилю споживання матеріальних благ особами з низьким економічним статусом : дис. ...канд. психол. наук : 19.00.05 / О. В. Овчар – Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України – Київ. – 2106. – 186 с. (С.44)

176. Омаров А. М. Предприимчивость руководителя / А. М. Омаров. – М. : Политиздат, 1990. – 256 с.

177. Оржеховська В. М. Формування соціальної відповідальності учнів у сучасній школі / В. М. Оржеховська // Педагогіка і психологія. – 1996. – №4. – С. 27-32.

178. Осипова А. А. Введение в практическую психокоррекцию : групповые методы работы / А. А. Осипова – Москва-Воронеж : МОДЭК, 2000. – 240 с.

179. Палагнюк О. В. Формування соціальної відповідальності в особистості : аналіз в умовах українського суспільства /О.В. Палагнюк // Зб. наук. праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського нац. ун-ту імені Василя Стефаника, 2012. – Вип. 17. – Ч. 1. – С. 38-46.

180. Палагнюк О. В. Особливості взаємозв'язку між соціальною відповідальністю і християнськими релігійними настановленнями студентської молоді / О.В. Палагнюк // Зб. наук. праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського нац. ун-ту імені Василя Стефаника, Вип. 17. – Ч. 2. – 2012. – С. 13-21.

181. Палагнюк О. В. Соціально-психологічні особливості рівнів сформованості християнських релігійних настановлень студентської молоді /О.В. Палагнюк //Проблеми сучасної психології : Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 18. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – С. 602-614.

182. Палагнюк О. В. Особливості формування соціальної відповідальності студентської молоді в контексті суспільних трансформацій / О.В.Палагнюк // Зб. наук. праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського нац. ун-ту імені Василя Стефаника, 2013. – Вип. 18. – Ч. 1. – С. 67-75.

183. Палагнюк О. В. Соціальне утриманство як життєва стратегія студентської молоді /О.В.Палагнюк //Зб. наук. праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського нац. ун-ту імені Василя Стефаника, 2013. – Вип. 18. – Ч. 2. – С. 26-34.

184. Палагнюк О. В. Соціально-психологічні чинники формування соціальної відповідальності особистості : теоретико-методичні аспекти / Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, – III (22) – Issue : 45, 2015. – С. 96-103.

185. Палагнюк О. В. Психосоціальні особливості християнських релігійних настановлень в контексті формування соціальної відповідальності особистості /О.В.Палагнюк // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології ; [ред. колегія : Л. А.

Найдьонова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко та ін.]. – К. : Міленіум, 2016. – Вип. 3 (17). – С. 125-139.

186. Палагнюк О. В. Тренінг актуалізації християнських настановлень як чинника формування соціальної відповідальності особистості / О.В. Палагнюк //Актуальні проблеми психології. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія /за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К. : Ін-т психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2019. – Т.І. – Вип. 53. – С. 86-92.

187. Палагнюк О. В. Потенціал християнських настановлень в контексті формування соціальної відповідальності особистості: науково-методичний аналіз /О.В. Палагнюк // Науковий журнал «Молодий вчений». – Херсон : ТОВ Видавничий дім «Гельветика», 2019. – №6 (70) червень. – С. 96-102.

188. Пантилеев С. Р. Самоотношение / С. Р. Пантилеев. // Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара : БАХРАХ-М, 2000. – С. 208–242.

189. Петренко В.Ф. Основы психосемантики / В.Ф. Петренко. – М. : Изд. МГУ, 1997. – 400 с.

190. Петрунько О. В. Особливості соціалізації у нестабільних суспільствах /О.В.Петрунько // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, В. Д. Потапової. – Т. XV – ч. 2. – К., 2008. – С. 117-124.

191. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Моральное суждение у ребенка / Жан Пиаже; [пер. с франц. В.П. Большаков]. – М. : Академический Проект, – 2006. – 479 с.

192. Пірен М. І. Єдність тілесного і духовного у процесі соціалізації особистості [Електронний ресурс] /М.І. Пірен. – Режим доступу : <http://www.politic.org.ua/vid/magcontent.php>.

193. Плахотный А. Ф. Проблема социальной ответственности /А.Ф.Плахотный. – Х. : Вища школа. – 1991. – 191 с.

194. Поливанова К. Н. Психология возрастных кризисов / К. Н. Поливанова. – М. : Академия, 2000. – 180 с.
195. Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації : монографія / за ред. Л. Кияшко. – К. : Міленіум, 2013. – 216 с.
196. Помиткін Е. О. Психологічні закономірності та механізми духовного розвитку дітей та молоді : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / Е.О. Помиткін ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2009. – 517 с.
197. Пономаренко Л. И. Тренинг развития рефлексии у подростков /Л.И.Пономаренко // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – №3. – С.8 – 17.
198. Прангишвили А. Исследования по психологии установки / Александр Прангишвили. – Тбилиси : Мецниереба, 1967. – 203 с.
199. Прокопчук І. Життєві стратегії студентів НАУ : крізь призму соціології /І. Прокопчук // Віче. – 2009. – № 19 (256). – С. 21-24.
200. Прядеин В. П. Ответственность как системное качество личности /В.П.Прядеин – Урал. гос. пед. ун-т., Екатеринбург, 2001. – 209 с.
201. Психология личной социальной ответственности субъекта российского бизнеса: Монография / Н.В. Анненкова, И.Н. Белогруд, А.Н. Лебедев, Д.З. Музашвили, Ю.Е. Овчинникова, М.В. Полевая и др. – М. : СВІВТ, 2017. – 172 с.
202. Психологія особистості: словник-довідник / за ред. П. П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К. : Рута, 2001. – 320 с.
203. Рагнер К. Короткий теологічний словник / К. Рагнер, Г. Форгрімлер / за ред. Кир Софрона Мудрого. – Л. : Видавництво Львівського поліграфічного технікуму. – 1996. – 664 с.
204. Радчук Г. К. Аксіопсихологія вищої школи : монографія / Г. К. Радчук. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – 380 с.
205. Рацінгер Йосиф. Цінності в часи перемін. Долання майбутніх викликів / Й. Рацінгер ; пер. з нім. О. Конкевича. – Л. : Місіонер, 2006. – 168 с.

206. Реан А. А. Психология изучения личности: учеб. пособие /А.А. Реан. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А. – 1999. – 288 с.
207. Ребеко Т. А. Интенциональность в структуре индивидуальности /Т.А.Ребеко // Психологический журнал. – 2007. – Т. 28, № 4. – С. 15-22.
208. Релігійність українців: рівень, характер, ставлення до окремих аспектів церковно-релігійної ситуації і державно-конфесійних відносин // Національна безпека і оборона. – Центр Разумкова, 2013. –№ 1. – С.15-40
209. Рікер П. Сам як інший / П. Рікер. – К. : Дух і Літера, 2002. – 456 с.
210. Роджерс К. Вчитися бути вільним / К. Роджерс // Гуманістична психологія: – 3-х т. / упор. та наук. ред. Р. Трач, Г. Балл. – К : Пульсари, 2001. – С. 36-60.
211. Роджерс К. Консультирование и психотерапия / Карл Роджерс [пер. с англ. О. Кондрашова, Р. Кучкарова]. – М. : ЭКСМО-Пресс, 1999. – 464 с.
212. Розин В. М. Как можно помыслить развитие человека? / В. М. Розин //Мир психологии. – 2007. – № 2. – С. 55-61.
213. Романчук Олег. Жити серцем / Олег Романчук. – Л. : Свічадо, 2006. – 176 с.
214. Роменець В. А. Вчинок і світ людини /В. А. Роменець //Основи психології [ред. О. В. Киричук, В. А. Роменець]. – К. : Либідь, 1995. – С. 383-402.
215. Роменець В. А. Вчинок і постання канонічної психології /В.А. Роменець // Людина. Суб'єкт. Вчинок : Філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В.О.Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С. 11-36.
216. Савченко І. Г. Категорія соціальної відповідальності в основних філософських парадигмах /І.Г. Савченко //Вісник Національної академії державного управління при Президентові України : наук. журнал. – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – № 2. – С. 454–459.
217. Савченко І. Г. Соціальна відповідальність в контексті розбудови соціальної держави в Україні /І.Г. Савченко //Актуальні проблеми державного

управління: зб. наук. праць – X. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2005. – № 2(24): У 2 ч. – Ч. 1. – С. 55 – 63.

218. Савелюк Н. М. Базова структура ідентичності особистості у контексті рівня її релігійної активності / Н. М. Савелюк // *Development and modernization of social sciences: experience of Poland and prospects of Ukraine: Collective monograph. Vol. 3. Lublin: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2017. – С. 97-116.*

219. Савелюк Н. М. Релігійність як складова духовності особистості / Н. М. Савелюк // *Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Серія “Проблеми загальної та педагогічної психології”. – Т. XIII. – Ч. 4. – К., 2011. – С. 318-325.*

220. Савелюк Н. М. Структура ідентичності як показник особистісної релігійності / Н. М. Савелюк // *International Scientific-Practical Conference «Theoretical and Applied Researches in the Field of Pedagogy, Psychology and Social Sciences»: Conference Proceeding, December 28-29, 2016. – Kielce. Holy Cross University. – С. 257-260.*

221. Савчин М. В. Відповідальність: смисловий принцип мотиваційної регуляції поведінки особистості / М. В. Савчин // *Педагогіка і психологія. – 1996. – № 1. – С. 10-18.*

222. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки / М. В. Савчин. – К. : Україна-Віта, 1996. – 130 с.

223. Савчин М. В. Проблеми вивчення відповідальності як соціально-психологічної якості людини / М. В. Савчин // *Педагогіка і психологія. – № 4. – 1994. – С. 30-37.*

224. Савчин М. В. Духовна парадигма психології : монографія / Мирослав Савчин. – К. : Академвидав, 2013. – 252 с.

225. Салливан Г. Теория межличностных отношений и когнитивные теории личности / Г. Салливан, Дж. Роттер, У. Мишель. – М. : Прайм-Еврознак, 2007. – 128 с

226. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо: Нарис феноменологічної онтології / Жан-Поль Сартр ; пер. з фр. В. Лях, П. Таращук. – К. : Онови, 2001. – 854 с.

227. Свідерська Г. Релігійність як аспект культури життєвого самовизначення сучасного студентства / Г. Свідерська // Становлення культури життєвого самовизначення сучасної молоді: психологічна теорія і практика. [Монографія] / За ред. Г. Радчук. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – С. 450-475.

228. Свідерська Г.М. Особливості релігійності студентів-психологів /Г.М.Свідерська //Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Серія 12 : Психологічні науки. – Випуск 2(47) – 2015. – С. 22-29.

229. Сидоренко Е. Методы математической обработки в психологии /Е.Сидоренко – СПб. : Речь, 2007. – С. 77-87

230. Скок М. А. Ціннісні орієнтації особистості сучасного студента /М.А.Скок // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка – Вип. 11. – Серія : Психологічні науки. – Чернігів, 2002. – С. 128-132.

231. Слюсарева Е. С. Методы психологической коррекции: учебно-методическое пособие / Е. С. Слюсарева, Г. Ю. Козловская. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2008 – 240 с.

232. Слюсаревський М. М. Індивідуальне та надіндивідуальне у психічних станах соціуму. / М. М. Слюсаревський // Психологічні перспективи.– Вип.4. – 2003. – С. 153-160.

233. Слюсаревський М. М. Соціальна ситуація в Україні: спроба оцінки з погляду формулювання та прояву суб'єктного потенціалу особистості /М.М.Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – Вип. 16 (19) – К. : Міленіум, 2007– С. 109-127.

234. Снігур Л. А. Психологія становлення громадянськості особистості: автореф. дис. ... докт. психол. наук : 19.00.07 /Л.А. Снігур – Ін-тут психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. – Київ, 2005 – 32 с.

235. Соболева Н. І. Соціологія суб'єктивної реальності / Н.І. Соболева – К., 2002. – 296 с.

236. Собчик Л. Н. Введение в психологию индивидуальности. Теория и практика психодиагностики /Л.Н. Собчик – М. : Институт прикладной психологии, 1998. – 512с.

237. Сохань Л. В. Искусство житнетворчества. Предназначение. Житнетворчество. Судьба: Социологические очерки, социально-психологические эссе, интервью, глоссарий /Л.В. Сохань. – К. : Изд. Дом Дмитрия Бураго, 2010. – 576 с.

238. Спітеріс Я. Спасіння і гріх у східній традиції / Янніс Спітеріс ; пер. з італ. о. В. Парасюка, ЧСВВ. – Жовква : Місіонер, 2009. – 288 с.

239. Старовойтенко Е. Б. Отношения личности : философско-психологические и рефлексивные модели /Е.Б. Старовойтенко //Психологический журнал. – 2007. – Т. 28, № 1. – С. 26-37.

240. Татенко В. О. Особистісне зростання і гуманізація стосунків між поколіннями в світлі суб'єктно-вчинкового підходу /В. Татенко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – Вип. 16 (19) – К. : Міленіум, 2007. – С. 127-140.

241. Татенко В. О. Сучасна психологія про душу, дух і, звичайно, про психіку /В. Татенко // Соціальна психологія. – № 4. – 2008 – С. 3-16.

242. Татенко В. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології /В.Татенко // Соціальна психологія. – №1 (15) –2006. – С. 3-13.

243. Татенко В.О. Соціальна психологія впливу : Монографія /В. Татенко – Київ : Міленіум, 2008. – 216 с.

244. Татомир Л. П. Розвиток відповідальності у дітей підліткового і старшого шкільного віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол.

наук: спец. 19.00.07 / Л. П. Татомир ; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 1998. – 17 с.

245. Тейлор Ч. Етика автентичності / Ч. Тейлор. – К. : Дух і Літера, 2002. – 128 с.

246. Тимощук И. Г. Формирование морально-этической ответственности будущего практического психолога : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / И.Г.Тимощук ; Центральный ин-т последипломного педагогического образования АПН Украины. – К., 2003. – 184 с.

247. Титаренко Т. М. Вплив життєвих завдань на ефективність самоконструювання особистості / Т. М. Титаренко // Наук. студії із соц. та політ. психол. : зб. статей / НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології ; ред. кол. С.Д.Максименко, М.М. Слюсаревський та ін. – Вип. 24 (27). – К. : Міленіум, 2010.– С. 127–137.

248. Титаренко Т. М. Життєві завдання особистості як соціально-психологічний чинник моделювання майбутнього / Т. М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психол. : зб. статей / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – Вип. 16(19). – К. : Міленіум, 2007– С. 304-311.

249. Титаренко Т. М. Соціально-психологічні чинники постановки особистістю життєвих завдань / Т. М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. – Вип. 23(26). – К. : Міленіум, 2009.– С. 97-105.

250. Ткачук О. Вплив сім'ї на виховання духовності молоді /О. Ткачук, М.Оліяр // Єдність національного та загальнолюдського у формуванні морально-духовних цінностей / Зб. наук. праць. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 143-146.

251. Фельдштейн, Д.И. Социальное развитие в пространстве-времени детства /Д. И. Фельдштейн. – М. : Московский психолого-социальный институт, 1997. – 160 с.

252. Флоренская Т. А. Диалог в практической психологии / Т.А. Флоренская. – М. : Изд-во НИИОПП, 2006. – 244 с.

253. Франкл В. Человек в поисках граничного смысла / В. Франкл // Гуманістична психологія : у 3-х т. / упор. та наук. ред. Р. Трач, Г. Балл. – К. : Пульсари, 2001. – С. 165-179.
254. Франкл В. Основы логотерапии. Психотерапия и религия / В. Франкл. – СПб. : Речь, 2000. – 286 с.
255. Франкл В. Человек в поисках смысла / Виктор Франкл ; [ред. П.Я.Гозман, Д.А. Леонтьев]. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
256. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – Минск : Харвест, 2003. – 384 с.
257. Фромм Э. Душа человека / Эрих Фромм ; [общ. ред. П. С. Гуревич]. – М. : Республика, 1992. – 429 с.
258. Фромм Э. Психоанализ и этика / Эрих Фромм ; [сост. П. С. Гуревич, С.Я. Левит]. – М. : Аст, 1998. – 566 с.
259. Хазратова Н. В. Страх власної автентичності у постколоніальних спільнотах [Електронний ресурс] / Н. В. Хазратова. – Режим доступу : http://elibrary.kubg.edu.ua/1539/1/Hazratova_N.V_SVAVS.pdf
260. Християнин і світ. Журнал для християн, фахівців своєї справи. – Львів. – №1, 2009. – 82 с.
261. Хьелл Л. Теория личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер – СПб. : Питер, 2001. – 608 с.
262. Цвіркун В. М. Формування світоглядних установок особи підліткового віку : автореф. дис... канд. філос. наук : 09.00.04 / В. М. Цвіркун ; Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди НАН України. – К., 2001. – 20 с.
263. Циба В. Т Аналіз понять теорії особистості : соціальна настанова, соціальна установка, атитюд / В. Т Циба // Соціальна психологія. – 2006. – № 6 (20). – С. 21-34.
264. Чепелева Н. В. Особистий досвід суб'єкта у контексті психологічної герменевтики / Н. В. Чепелева // Людина. Суб'єкт. Вчинок : Філософсько-

психологічні студії : наук. вид. / О. А. Донченко, Т. М. Титаренко, В. О. Татенко ; ред. В. О. Татенко. – К. : Либідь, 2006. – С. 280–302.

265. Черняева С. А. Развитие личности и психологическая помощь в свете христианского мировоззрения [Текст] : монография / С. А. Черняева. – СПб. : Речь : СПб АППО, 2007. – 192 с.

266. Чудновский В. Э. О некоторых “болевых точках” становления личности / В. Э. Чудновский // Психологический журнал. – Т. 27, № 3. – 2006. – С. 5-17.

267. Шайгородський Ю. Ціннісні орієнтації в психологічній структурі особистості / Ю. Шайгородський // Соціальна психологія. – 2009. – №4 (36). – С. 65-73.

268. Штепа О. С. Дефініція особистісної зрілості / О. С. Штепа // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – Вип. 16 (19). – К. : Міленіум, 2007. – С. 149-157.

269. Штепа О. С. Особистісна зрілість : Модель. Опитувальник. Тренінг : Монографія / О. С. Штепа. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 210 с.

270. Шульга В. Суб'єктно-вчинковий вимір виховання особистості / В. Шульга // Психологія і суспільство : український науково-економічний та соціально-психологічний часопис. – Вип. №2. – 2011. – с. 164-169.

271. Щербакова Н.В. Правовая установка / Н.В. Щербакова. – М. : Юридическая литература, 1986. – 128 с.

272. Эммонс Р. Психология высших устремлений: мотивация и духовность личности / Р. Эммонс ; пер. с англ ; под ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2004. – 416 с.

273. Юнг К. Г. Структура психики и процесс индивидуации / К. Г. Юнг. – М.: Наука, 1996. – 269 с.

274. Юнг К. Г. Архетип и символ / К.Г. Юнг. – М. : Ренессанс, 1991. – 304 с.

275. Ядов В. А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности /В.А. Ядов // Методологические проблемы социальной психологии: сб. статей /отв. ред. Е. М. Шорохова. – М. : Наука, 1975. – С. 89–105.

276. Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості : наук. монографія / [Т. М. Титаренко, О. Г. Злобіна, Л. А. Лепіхова та ін.] ; за наук. ред. Т. М. Титаренко ; Нац. академія пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. — Кіровоград : Імек-ЛТД, 2012. – 512 с.

277. Яремко О. Особистісні кореляти релігійності /О. Яремко //Соціальна психологія. – 2011. – № 5 (49). – С. 50-59.

278. Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання : навчальний посібник /Т. С. Яценко. – К. : Вища школа, 2004. – 697 с.

279. Ajzen I. Attitudes, Personality and Behaviour / Icek Ajzen. — McGraw-Hill International, 2005. –192 p.

280. Briñol P. Changing attitudes on implicit versus explicit measures: What is the difference? / P. Briñol, R. E. Petty, & M. J. McCaslin //Attitudes: Insights from the New Implicit Measures / Edited by Richard E. Petty, Russel H. Fazio, Pablo Briñol. – NY, Hove : Psychology Press, 2009. –P. 285-326.

281. Contemporary Perspectives on the Psychology of Attitudes: The Cardiff Symposium /Edited by Geoffrey Haddock, Gregory R. Maio. — Hove : Psychology Press, 2004 – 469 p.

282. Deci E. L. Overview of self-determination theory: an organismic dialectical perspective / E.L. Deci, R.M. Ryan // Handbook of self-determination research / E.L. Deci, R.M. Ryan (Eds.). – Rochester (NY) : University of Rochester Press, 2002 – P. 3-33.

283. Domachowski W. Przewodnik po psychologii społecznej / W.Domachowski – Warchawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2000. – 228 s.

284. Hill P. Relational Schemas in Processing One's Image of God and Self /P.Hill, T. Hall // *Journal for Psychology and Christianity*. – 2002. – Vol. 21.– N 4. – P. 365-373.

285. Karwatowska M. *Uczeń w świecie wartości* / Małgozata Karwatowska. – Wydawca : UMCS, 2010. – 251 s.

286. Karwatowska M. *Autorytety w opiniach młodzieży* / Małgozata Karwatowska //Wydawca: UMCS, 2011 – W. 1. – 244 s.

287. Krok D. *Religijność a jakość życia w perspektywie mediatorów psychologicznych* /D. Krok. – Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, 2009.

288. Lewicka M. *Daj czy wypracuj? Szczęśliwy model aktywności* /M.Lewicka // *Jednostka i społeczeństwo*. – Gdansk, 2002. – S. 83– 101.

289. Lewicka M. *Psychologiczne mechanizmy zachowań roszczeniowych* /M.Lewicka // *Od myśli i uczuć do decyzji i działań* / Pod redakcja Dariusza Dolinskiego i Barbary Weigl. – Warszawa, 2001. – S. 111-127.

290. Maslow A. H. *Motivation and Personality* / A. H. Maslow. – New York : Harper & Row. – 1970. – 400 p.

291. Oskamp S. *Attitudes and Opinions* / Stuart Oskamp, P. Wesley Schultz — Routledge, 2005. — 592 p.

292. Palahnyuk O.V. *Occupational Training and Family Relationships of Students in conditions of Personal Crisis [Електронний ресурс]* /M. Oliynyk, O.V.Palahnyuk // *International Journal of Social and Educational Innovation (IJSEIro)*. – Volume 2. – Issue3. – 2015. – S. 125-134. – Режим доступа : www.ijsei.wgz.ro

293. *Psychologiczne korelaty religijności personalnej* – Lublin, 1989. – s. 50-68.

294. Rogers C. *On becoming a person: A therapist's view of psychotherapy* / Carl R. Rogers ; introduction by Peter D. Kramer. – N. Y. : Houghton Mifflin Harcourt, 1995. – 420 p.

295. Rosenberg M. J. *Cognitive, Affective and Behavioral Components of Attitudes* / M. J. Rosenberg and C. I. Hovland // M. J. Rosenberg, C. I. Hovland (eds.),

Attitude Organization and Change: An Analysis of Consistency Among Attitude Components. – New Haven: Yale University Press, 1960. – P. 1-4.

296. Spilka B. The psychology of Religion : An empirical approach (3rd ed.) /B.Spilka, Jr.Hood, B.Hunsberger, R.Gorsuch – New York, London : The Guilford Press, 2003.

297. Spilka B. Forms and measures of personal faith questions, correlates and distinctions / B.Spilka, B.Kojetin, D.McIntoch //Journal for the Scientific Study of religion – №4. – 1985. – pg. 427-442.

298. Walesa Cz. Rozwój religijności człowieka / Cz. Walesa. – S. Głaz (red.). //Podstawowe zagadnienia psychologii religii. – Kraków: Wydawnictwo WAM, 2006.

299. Zięba B. Programy profilaktyczne w szkole jako jedna z form przeciwdziałania zachowaniom agresywnym uczniów / B.Zięba. – K. Polak (red.) Nauczyciel wobec wyzwań edukacji zintegrowanej, Prace Naukowo-Dydaktyczne PWSZ w Krośnie, Zeszyt 39, Krosno. – 2009. – S. 97-111.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця 1.

Християнські настановлення та відповідні їм ціннісні позиції

Твердження (ціннісна позиція), що відповідає настановленню	Християнське релігійне настановлення
1	2
Я люблю, поважаю і шаную своїх батьків та відповідальний перед ними й за них.	Існує порядок любові: після Бога є шана щодо батьків, всіх тих, хто наділений владою для добра людини, яка виражається у «позитивній формі» обов'язків, які слід виконати найперше у соціальній сфері; становить одну з засад суспільної науки Церкви, виразно стосується родинних зв'язків, виражає потребу і готовність шанувати, любити дідів і предків, бути їм вдячними.
До тих всіх, хто має владу, спрямовану мені й суспільству на добро я почуваю повагу і пошану.	Поширюється на внутрішньо прийнятий обов'язок учнів щодо вчителя, працівників щодо працевластуваних, підлеглих щодо керівників, громадян щодо своєї Батьківщини і щодо тих, хто нею керує й управляє; передбачає й обов'язки батьків, опікунів, учителів, керівників, урядових осіб, державної влади та всіх тих, хто має владу над іншою людиною або над спільнотою осіб.
Життя в родині є вихованням до життя в суспільстві, а тому повинно бути середовищем солідарності і відповідальності.	Прийняття подружжя і родини як таких, що спрямовані для добра подружньої пари і народження та виховання дітей, які базуються на стосунках особистого характеру, взаємовідповідальних та заснованих на природному праві людини (між чоловіком і жінкою). Для загального добра своїх членів і суспільства загалом сім'я передбачає різну відповідальність, різні права та обов'язки; родина становить спільноту віри, надії і любові; родина є основною клітиною суспільного життя. Авторитет, стійкість і життєве спілкування в родині – підґрунтя свободи, безпеки, братерства в суспільстві, зразок соціального служіння.
Як громадянин держави я маю право і обов'язок співпрацювати із владою для добра суспільства в дусі правди, справедливості й свободи та любити свою батьківщину.	Потреба і готовність бути активним громадянином, співпрацювати з іншими та із владою для добра суспільства, як і навпаки, очікування: якщо родина не може виконувати своїх функцій, інші суспільні групи зобов'язані їй допомогти й підтримати родинну інституцію, не привласнюючи прав родини або втручатись у її життя. Цивільна влада повинна вважати своїм вагомим обов'язком «визнати й захистити правдиву природу подружжя і родини, захищати публічну мораль і сприяти добробутові родинного вогнища». Обов'язком громадян є співпрацювати разом із цивільною владою для добра суспільства в дусі правди, справедливості, солідарності і свободи. Любов до батьківщини, служіння їй впливають з обов'язку вдячності та з порядку любові. Покірність законній владі і служіння загальному добру

	вимагають від громадян сповнення їхньої ролі в житті політичної спільноти.
Якщо державна влада перевищує свої вповноваження, пригноблює громадян, то вони, в тому числі і я, маю захищати свої права і права співгромадян в межах, встановлених законом.	Потреба і готовність добиватись справедливості, прагнення правди, мужність і відвага у захисті законних прав своїх і співгромадян. Підставою особливо виступає порушення закону зі сторони влади щодо людини, родини, інституції, спільноти тощо. Переконаність, що політична спільнота має своїм обов'язком шанувати родину, допомагати їй і передовсім забезпечувати свободу, справедливі стосунки між працедавцями і працівниками, владою і громадянами передбачають природну доброзичливість, яка відповідає гідності людської особи, яка дбає про справедливість і братерство.
Усяке людське життя, від часу його зачаття аж до смерті, святе: ніхто, за жодних обставин не може собі привласнювати право на нього (ні зашкодити, ні вбивати).	Пошана до життя та здоров'я – недопустимість завдання будь-якої шкоди, вбивства, самогубства; обов'язок законного захисту і самозахисту; недопустимість дій чи бездіяльності, що призводять до смерті – «ні» аборт, евтаназії, вживанню наркотиків; збереження і продовження життя; пошана до цілісності людської особи; розумно допустимі дії задля уникнення війни.
Крадіжкою є навмисне затримання позиченого, знайденого, обманювання в торгівлі, невідповідно низька зарплатня, спекуляція, корупція, марнотратство.	Прагнення бути чесним, справедливим, милосердним, безкорисливим; заборона несправедливо брати чи затримувати добро іншої людини і чинити шкоду її власності; навмисно затримувати позичені або загублені предмети й обманювати у торгівлі; сплачувати невідповідне низьку заробітну; підвищувати ціни. Морально не дозволеними є також: спекуляція, корупція, дискримінація, присвоєння і використання з приватною метою власності підприємства, погано виконані роботи, податкове шахрайство, підроблювання чеків і рахунків, надмірні витрати, марнотратство. Добровільна шкода приватній і громадській власності суперечить моральному закону і вимагає відшкодування.
Торгівля та поневолення людей є порушенням гідності людини і суперечать моралі.	Повага до людини та її гідності і свободи, протиставлення насильству; заборона дії або справи, які призводять до поневолення людини, до невизнання її особистої гідності, до її купівлі, продажу й обміну як товару. Гріхом супроти гідності та основних прав людини є зведення її через насильство до ужиткової вартості і джерела користі.
Найбільш правдиве свідчення – це свідчення прикладом власного життя.	Правдиве свідчення словом, вчинком, життям – правдивість; особистий приклад життя. Заборона перекручування правди у стосунках з іншими. Це впливає з покликання «стати свідком Бога, Який є Правдою і бажає Правди».
Інформація, передана масовими засобами повинна бути на службі правди і добра, а влада повинна захищати і підтримувати правдиву й слухну свободу інформації.	Довіра владі і засобам масової інформації, які служать добру та правді. Інформація, передана масовими засобами, є на службі загального добра. Суспільство має право на інформацію, якщо вона спирається на правду, свободу, справедливість і солідарність. Збереження професійних таємниць. Християнська чистота вимагає очищення соціального клімату. Вона вимагає від засобів соціальної

	комунікації такої інформації, яка сповнена пошани до гідності людини.
Помилкова концепція людської свободи породжує всездозволеність звичаїв, справжня базується на моральному вихованні.	Істинна людська свобода, концепція моральності людської свободи є протилежною до того, що називається моральною всездозволеністю звичаїв, впливає з помилкової концепції людської свободи. Зростання справжньої свободи вимагає попереднє виховання на основі моральних законів. Слід вимагати від відповідальних за виховання, щоб навчання молоді охоплювало пошану до правди, до якостей серця і до моральної та духовної гідності людини.
Від заздрості народжується ненависть, обмова, наклеп, радість з приводу нещастя ближнього і невдоволення з його щастя.	Прагнення бути доброзичливим, чистим серцем. Заздрість є певною формою смутку і, отже, відкиненням любові. Із заздрістю треба боротися доброзичливістю. Заздрість часто походить від гордості; людина повинна намагатися жити в покорі. Слід уникати непоміркованої захланності, яка зароджується від непоміркованої жадібності багатств та могутності, яку вони дають.
Справжнє щастя – це свобода від багатства і пожадливості до нього. Доброзичливість та істинна покора – це шлях до щастя.	Почуття міри, настановлення щедрості, розсудливості. Свобода від багатства – основа досконалої любові і щастя людини. Вона поважає Інших і їхні права. Вона вимагає бути справедливим і єдина робить нас здатними до справедливості. Щоб розвиватися відповідно до своєї природи, людська особа потребує суспільного життя. Деякі спільноти, такі, як родина і держава, найбільше відповідають природі людини. Людська особа є і повинна бути засадою, суб'єктом і метою усіх суспільних інституцій. Треба заохочувати людей до широкої участі в товариствах і до вільного вибору інституцій. Згідно із засадою допомогості ні держава, ні жодна інша вища структура не повинні заступати ініціативи та відповідальності людей та інших посередницьких інституцій. Суспільство повинно сприяти практикуванню чеснот, а не створювати йому перешкоди. Це повинно спонукуватися правильною ієрархією цінностей. Любов спонукає до справедливих реформ. Вона надихає на самопожертву.
Пошана до національних традицій та ідеалів зміцнює людину, дає їй упевненість у правильності її життєвого шляху.	Пошана до національних традицій та ідеалів є одна з умов правильності життєвого шляху. Через суспільство кожна людина стає «спадкоємцем» і отримує «таланти», які збагачують її особистість, і плоди, які вона повинна розвивати. Справді, кожен повинен бути відданим спільнотам, до яких він належить, і поважати владу, яка дбає про загальне добро. Кожна спільнота визначається своєю метою і послідовно підкоряється особливим правилам, однак людська особа є і повинна бути засадою, суб'єктом і метою всіх суспільних інституцій.

Додаток Б

Анкета дослідження

Шановний(а) добродію(йко)! Нас цікавить Ваша думка з приводу деяких сторін особистого, громадського і релігійного життя. Відповідаючи на запитання, виберіть найбільш підхожий варіант та обведіть кружечком відповідну цифру.

Анкета анонімна, прізвище вказувати не треба. Наперед дякуємо Вам за відверті відповіді

1	Найбільш правдиве свідчення-це свідчення прикладом власного життя.	3 В Н
2	Бізнесмен і фабрикант набагато важливіші для суспільства, ніж діяч мистецтв і професор.	3 В Н
3	Порядним людям слід ігнорувати тих, хто має погані звички й манери.	3 В Н
4	Я люблю, поважаю і шаную своїх батьків та відповідальний перед ними й за них.	3 В Н
5	Мені здається, що любов у сучасному світі втратила свою цінність.	3 В Н
6	Кожна людина повинна мати права відповідні до того, якою вона народилася, в якій сім'ї, в якій соціальній групі.	3 В Н
7	Я думаю, що інтуїтивно оцінити аморальність людського вчинку не може ніхто.	3 В Н
8	Я думаю, що постійний аналіз своєї поведінки і вчинків річ потрібна, але не необхідна.	3 В Н
9	До тих всіх, хто має владу, спрямовану мені й суспільству на добро я почуваю повагу і пошану.	3 В Н
10	У житті я більше дотримуюся принципу: "Мені подобається", а не "Я повинен".	3 В Н
11	Хто покірливо дотримується моральних норм, той приречений на жебрацький рівень життя.	3 В Н
12	Пошана до авторитету і слухняність - найважливіші риси, яких повинні навчитися діти.	3 В Н
13	Життя в родині є вихованням до життя в суспільстві, а тому повинно бути середовищем солідарності і відповідальності.	3 В Н
14	Я маю таку велику кількість життєвих завдань, що не можу себе обтяжувати думками про життя людей в інших країнах та про життя майбутніх поколінь.	3 В Н
15	Як громадянин держави я маю право і обов'язок співпрацювати із владою для добра суспільства в душі правди, справедливості і свободи та любити свою батьківщину.	3 В Н
16	Якщо у когось проблеми або турботи, то йому краще про це не думати, а зайнятися приємнішими речами.	3 В Н
17	Зазвичай мені простіше почекати, поки проблема вирішиться сама собою.	3 В Н
18	Я думаю, що такі поняття як "обов'язок" і "честь" втратили своє первинне значення.	3 В Н
19	Якщо державна влада перевищує свої вповноваження, пригноблює громадян, то вони, в тому числі і я, маю захищати свої права і права співгромадян в межах, встановлених законом.	3 В Н

20	Кожна людина повинна сама піклуватися про своє життя, охороняти і захищати свою безпеку і свободу від інших людей будь-якими засобами.	3 В Н
21	Я ніколи не пропускаю цікавих занять у ВНЗ.	3 В Н
22	Інформація, передана масовими засобами повинна бути на службі правди і добра, а влада повинна захищати і підтримувати правдиву й слухну свободу інформації.	3 В Н
23	Усяке людське життя, від часу його зачаття аж до смерті, святе: ніхто, за жодних обставин, не може собі привласнювати право на нього (ні зашкодити, ні вбивати).	3 В Н
24	Мені здається, що безкорисливо допомагати іншим людям - сприяти розвитку у них інфантилізму.	3 В Н
25	Радитися з внутрішнім голосом, вирішуючи етичні проблеми, властиво людям із слабо розвиненим мисленням і рефлексією.	3 В Н
26	Люди, які не вміють організувати своє життя або не мають для цього достатніх здібностей, повинні підкорятися тим, хто знає, як потрібно жити і в усьому йти за ними.	3 В Н
27	Крадіжкою є навмисне затримання позиченого, знайденого, обманювання в торгівлі, невідповідно низька зарплата, спекуляція, корупція, марнотратство.	3 В Н
28	Сучасній молоді найбільше потрібна сувора дисципліна	3 В Н
29	Торгівля та поневолення людей є порушенням гідності людини і суперечить моралі.	3 В Н
30	Люди, які постійно займаються "самокопирсанням", зазвичай невпевнені в собі і погано адаптовані в суспільстві.	3 В Н
31	До різних категорій людей закон повинен застосовуватися по-різному.	3 В Н
32	Мені здається, що тільки сильна особистість здатна відповідати за своє життя і вчинки.	3 В Н
33	Помилкова концепція людської свободи породжує всюдозволеність звичаїв, справжня базується на моральному вихованні.	3 В Н
34	Люди, які постійно борються за справедливість, насправді вискочки і заздрісники.	3 В Н
35	Я ніколи нікому не відмовляю в допомозі, навіть якщо це утискає мої інтереси.	3 В Н
36	Для людини важливіше добре заробляти, ніж працювати за фахом.	3 В Н
37	Від заздрості народжується ненависть, обмова, наклеп, радість з приводу нещастя ближнього і невдоволення з його щастя.	3 В Н
38	Співчуття і співпереживання іншій людині - це не вирішення проблеми, а втеча від неї.	3 В Н
39	При щонайменшій підозрі людини у злочині її слід вважати відповідальною, винною і поводитися з нею відповідно.	3 В Н
40	Я думаю, що миттєво прийняти правильне рішення в складній етичній ситуації не може ніхто.	3 В Н

41	Справжнє щастя - це свобода від багатства і пожадливості до нього. Добррозичливість та істинна покора - це шлях до щастя.	3 В Н
42	Аналізуючи мотиви поведінки інших людей, я отримую задоволення.	3 В Н
43	Я думаю, що людина не може повністю відповідати за те, що з нею відбувається в житті.	3 В Н
44	Якщо постійно прислухатися до голосу своєї совісті, можна залишитися "без хліба насущного".	3 В Н
45	Для сучасної людини афоризм про скромність як шлях у забуття набуває особливої актуальності.	3 В Н
46	Я розумію, що сперечатися з батьками марно, тому ніколи не роблю цього.	3 В Н
47	Щира радість за успіхи іншої людини, на мій погляд, є зворотною стороною заздрості.	3 В Н
48	Пошана до національних традицій та ідеалів зміцнює людину, дає їй упевненість у правильності її життєвого шляху.	3 В Н
49	Вбачання в оточуючих мене явищах дію сил "добра і зла" здається мені примітивним і застарілим.	3 В Н
50	Якщо постійно замислюватися про правильність життя, то і життя може пройти повз мене.	3 В Н
51	Я думаю, що людина не зобов'язана відповідати за кризи і конфлікти, що сталися в її житті.	3 В Н
52	Ніхто не зобов'язаний піклуватися про тих людей, хто не уміє сам про себе подбати.	3 В Н
53	Суспільство диктує людині свої цінності та ідеали, і нікуди від цього не подітися.	3 В Н
54	Різні моралізаторські дискусії - це пережиток минулого.	3 В Н
55	Я ніколи не оцінюю людей.	3 В Н
56	Звичайне відчуття провини властиве людям з низькою самооцінкою, невпевненим в собі.	3 В Н
57	Нам потрібні не закони, а чесні керівники, яким можна довіряти.	3 В Н
58	Люди, які постійно прислухаються до голосу совісті, виглядають смішно і не сучасно.	3 В Н
59	Я думаю, що треба робити справу, а не замислюватися над тим, як це відіб'ється на людях.	3 В Н
60	Безвідповідальність, яку іноді виявляє людина, може бути корисною для оточуючих.	3 В Н
61	Я думаю, що в роботі іноді треба керуватися принципом: "Мета виправдовує засоби".	3 В Н
62	Маніпулювати неетично і я ніколи цього не роблю.	3 В Н

Повідомте, будь ласка, деякі дані про себе:

1. Чи вважаєте Ви себе релігійною людиною?

1 - ні;

2 - важко сказати;

3 - так.

2. Якою мірою Ви дотримуетесь релігійних обрядів?

1 - дотримуюсь постійно;

3 - дотримуюсь як явища культури, а не релігії;

2 - дотримуюсь періодичн;

4 - зовсім не дотримуюсь.

3. До якої релігійної конфесії Ви належите?

1. атеїст;

2. віруючий, але не належу до жодної релігії;

3. православний, але не належу до жодної конфесії;

4. православний Київського патріархату;

5. православний Московського патріархату;

6. православний Автокефальної церкви;

7. греко-католик;

8. римо-католик;

9. християнин-баптист;

10. адвентист сьомого дня;

11. п'ятидесятник;

12. старообрядець;

13. харизмат;

14. суботник;

15. іудей;

16. реформат;

17. мусульманин;

18. кришнаїт;

19. буддист;

20. інше (напишіть).

Вік: років.

Стать: 1 - чол. 2 - жін.

Національність: 1-українець, 2-росіянин, 3 - інше (напишіть) _____

Рід занять: назва ВНЗ _____ факультет _____ курс _____

Місце проживання: 1- село, 2- селище, 3 - місто (напишіть) _____

СПАСИБІ!

Додаток В

Таблиця В 2.1

Порівняльний аналіз рівня вираженості християнських та авторитарних настановлень

(за T-критерієм Уїлкоксона)

Ranks

			N	Mean Rank	Sum of Ranks
XH_Z	AH_Z -	Negative Ranks	306 ^a	167,75	51331,00
		Positive Ranks	15 ^b	23,33	350,00
		Ties	0 ^c		
		Total	321		

Примітка: а. AH_Z < XH_Z - отримані дані при значенні AH менше XH; б. AH_Z > XH_Z – отримані дані при AH більше XH; с. AH_Z = XH_Z – отримані дані при AH=XH.

Test Statistics^b

	AH_Z - XH_Z
Z	-15,319 ^a
Asymp. Sig. (2-tailed)	,000

a. Based on positive ranks. b. Wilcoxon Signed Ranks Test

Таблиця В 2.2

Порівняльний аналіз рівня вираженості християнських та споживацьких настановлень (за T-критерієм Уїлкоксона)

Ranks

		N	Mean Rank	Sum of Ranks
CH_Z - XH_Z	Negative Ranks	300 ^a	169,97	50990,00
	Positive Ranks	21 ^b	32,90	691,00
	Ties	0 ^c		
	Total	321		

Примітка: а. CH_Z < XH_Z - отримані дані при значенні CH менше XH; б. CH_Z > XH_Z – отримані дані при CH більше XH; с. CH_Z = XH_Z – отримані дані при CH=XH.

Test Statistics^b

	CH_Z - XH_Z
Z	-15,114 ^a
Asymp. Sig. (2-tailed)	,000

a. Based on positive ranks. b. Wilcoxon Signed Ranks Test

Таблиця 2.3

Порівняльний аналіз рівня вираженості християнських та правових настановлень
(за *T*-критерієм Уїлкоксона)

Ranks		N	Mean Rank	Sum of Ranks
PH_Z - XH_Z	Negative Ranks	152 ^a	170,89	25976,00
	Positive Ranks	163 ^b	145,98	23794,00
	Ties	6 ^c		
	Total	321		

Примітка: а. PH_Z < XH_Z - отримані дані при заченні СН менше ХН; б. PH_Z > XH_Z – отримані дані при СН більше ХН; с. PH_Z = XH_Z – отримані дані при СН=ХН.

Test Statistics^b

	PH_Z - XH_Z
Z	-,675 ^a
Asymp. Sig. (2-tailed)	,500

a. Based on positive ranks. b. Wilcoxon Signed Ranks Test

Таблиця 2.4

Порівняльний аналіз рівня вираженості світоглядних настановлень
(*Friedman Test*)

Test Statistics^a

N	321
Chi-Square	529,161
df	3
Asymp. Sig.	,000

a. Friedman Test

Додаток Д
**Розподіл вибірки дослідження за соціально-демографічними
характеристиками**

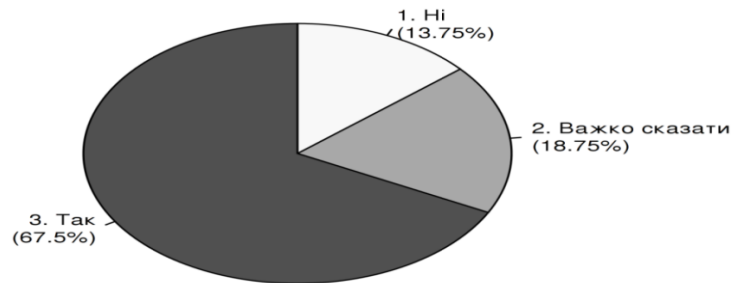

Рисунок 1. Розподілення відповідей на питання «Чи вважаєте Ви себе релігійною людиною?».

Рисунок 2. Розподілення відповідей на питання «Якою мірою Ви дотримуетесь релігійних обрядів?».

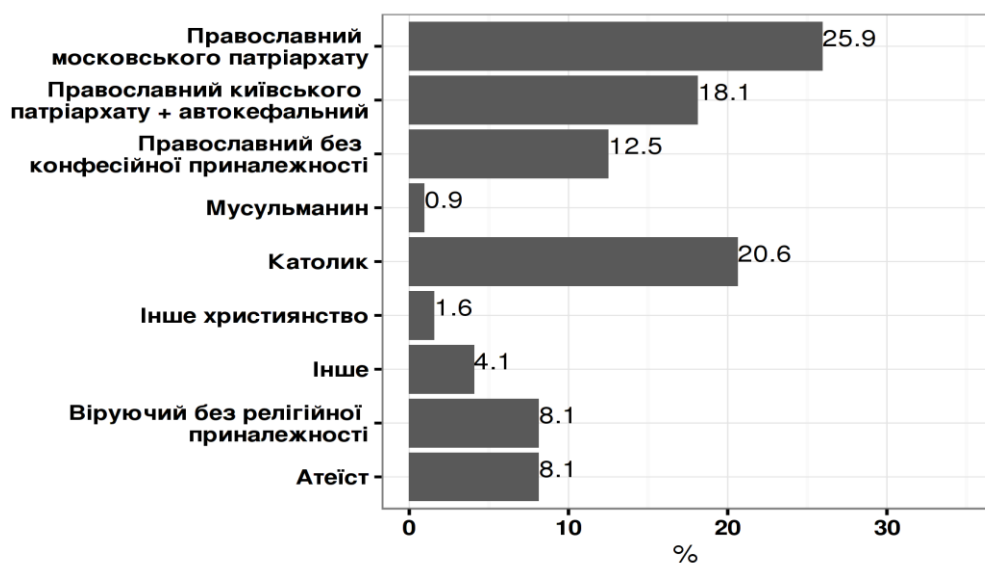

Рисунок 3. Розподілення відповідей на питання «До якої релігійної конфесії Ви належите?»

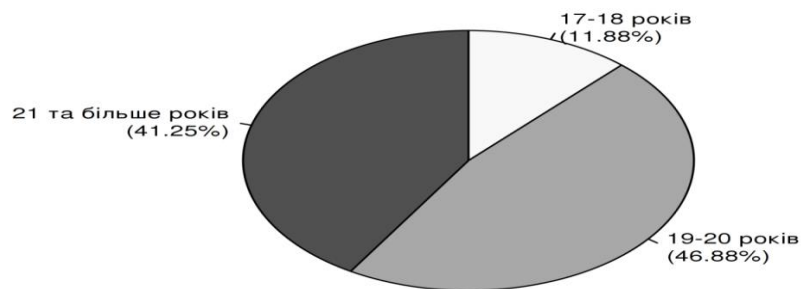

Рисунок 4. Розподілення за віком.

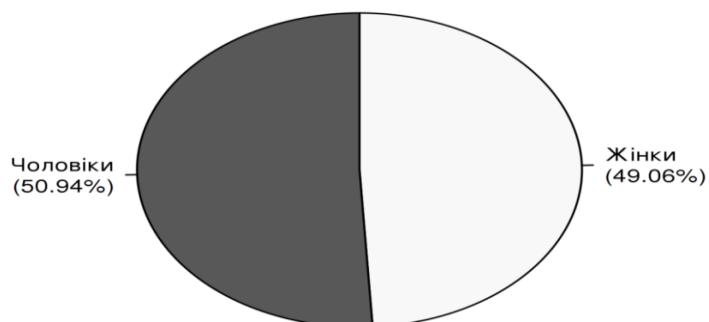

Рисунок 5. Розподілення за статтю.

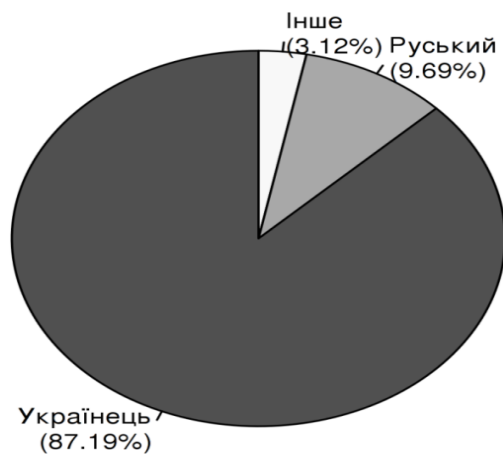

Рисунок 6. Співвідношення національностей у групі дослідження.

Додаток Д

Таблиця 2.6

Відмінності у прояві компонентів структури ХН залежно від проміжної змінної
«Самооцінка релігійності» (n=321)

Test Statistics^{a,b}

	X1	x2	X3	X4
Chi-Square	11,646	7,454	8,704	3,459
Df	2	2	2	2
Asymp. Sig.	,003	,024	,013	,177

Примітка: a. Kruskal Wallis Test; b. Grouping Variable:
Самооцінка релігійності – 1 (ні), 2 (не знаю), 3 (так).

Таблиця 2.7

Прояв компонентів структури ХН в залежності від проміжної змінної
«Самооцінка релігійності» (n=321) (Kruskal-Wallis Test)

Ranks

Чинники ХН	Самооцінка релігійності	N	Mean Rank
X1 «Благо суспільства»	1,00	44	133,10
	2,00	61	139,56
	3,00	216	172,74
	Total	321	
X2 «Моральність»	1,00	44	131,72
	2,00	61	180,22
	3,00	216	161,54
	Total	321	
X3 «Повага до людини»	1,00	44	141,93
	2,00	61	140,89
	3,00	216	170,56
	Total	321	
X4 «Правдивість»	1,00	44	168,05
	2,00	61	142,43
	3,00	216	164,81
	Total	321	

Примітка: a. Kruskal Wallis Test; b. Grouping Variable: Самооцінка релігійності – 1 (ні), 2 (не знаю), 3 (так).

Таблиця 2.6.1.

Відмінності у прояві світоглядних настановлень залежно від проміжної змінної
«Самооцінка релігійності» на світоглядні настановлення (n=321)

Test Statistics^{a,b}

	XH_Z	AH_Z	CH_Z	PH_Z
Chi-Square	9,446	11,728	11,125	7,746
Df	2	2	2	2
Asymp. Sig.	,009	,003	,004	,021

Примітка: a. Kruskal Wallis Test; b. Grouping Variable:
Самооцінка релігійності - 1 (ні), 2 (не знаю), 3 (так).

Таблиця 2.6.2.

Прояв світоглядних настановлень в залежності від проміжної змінної «Самооцінка релігійності» на світоглядні настановлення (n=321)

(Kruskal-Wallis Test)

Ranks

Світоглядні настановлення	Самооцінка релігійності	N	Mean Rank
ХН_Z (християнські настановлення)	1,00	44	132,74
	2,00	61	142,93
	3,00	216	171,86
	Total	321	
АН_Z (авторитарні настановлення)	1,00	44	138,36
	2,00	61	195,27
	3,00	216	155,93
	Total	321	
СН_Z (споживацькі настановлення)	1,00	44	163,86
	2,00	61	195,18
	3,00	216	150,76
	Total	321	
РН_Z (правові настановлення)	1,00	44	158,67
	2,00	61	133,40
	3,00	216	169,27
	Total	321	

Примітка: а. Kruskal Wallis Test; b. Grouping Variable: Самооцінка релігійності – 1 (ні), 2 (не знаю), 3 (так).

Таблиця 2.8

Відмінності у прояві показників СВО залежно від проміжної змінної «Самооцінка релігійності» (n=321)

Test Statistics^{a,b}

	M_Sk_1	M_Sk_2	M_Sk_3	M_Sk_4	M_Sk_5	M_GEN
Chi-Square	4,011	,948	9,430	25,124	14,696	14,825
df	2	2	2	2	2	2
Asymp. Sig.	,135	,622	,009	,000	,001	,001

Примітка: а. Kruskal Wallis Test; b. Grouping Variable: Самооцінка релігійності - 1 (ні), 2 (не знаю), 3 (так).

Таблиця 2.9

**Прояв показників СВО залежності від проміжної змінної
«Самооцінка релігійності» (n=321)
(Kruskal-Wallis Test)**

Ranks			
Показники СВО	Самооцінка релігійності	N	Mean Rank
M_Sk_1 «Рефлексія на морально-етичні ситуації»	1,00	44	181,67
	2,00	61	146,09
	3,00	216	161,00
	Total	321	
M_Sk_2 «Інтуїція в морально-етичній сфері»	1,00	44	148,68
	2,00	61	163,28
	3,00	216	162,87
	Total	321	
M_Sk_3 «Екзистенційна відповідальність»	1,00	44	170,36
	2,00	61	128,86
	3,00	216	168,17
	Total	321	
M_Sk_4 «Альтруїстичні емоції»	1,00	44	160,30
	2,00	61	109,52
	3,00	216	175,68
	Total	321	
M_Sk_5 «Морально-етичні цінності»	1,00	44	174,83
	2,00	61	120,97
	3,00	216	169,49
	Total	321	
M_GEN «Загальний рівень морально-етичної відповідальності»	1,00	44	171,77
	2,00	61	119,91
	3,00	216	170,41
	Total	321	

Примітка: a. Kruskal Wallis Test; b. Grouping Variable:
Самооцінка релігійності – 1 (ні), 2 (не знаю), 3 (так).

Таблиця 2.10

**Відмінності у прояві компонентів структури ХН залежно від проміжної змінної
«Міра дотримання релігійних обрядів» (n=321)**

Test Statistics^{a,b}

	X1	x2	X3	X4
Chi-Square	5,257	9,872	9,798	2,110
df	3	3	3	3
Asymp. Sig.	,154	,020	,020	,550

Примітка: a. Kruskal Wallis Test; b. Grouping Variable:
R_Obr – 1 (не дотримуюсь), 2 дотримуюсь як явища культури), 3 (періодично), 4 (постійно).

Таблиця 2.11

Прояв компонентів структури ХН в залежності від проміжної змінної «Міра дотримання релігійних обрядів» (n=321) (Kruskal-Wallis Test)

Ranks

Чинники ХН	Міра дотримання релігійних обрядів R_Obr	N	Mean Rank
Х1 «Благо суспільства»	1,00	24	135,25
	2,00	58	147,59
	3,00	181	163,76
	4,00	58	176,45
	Total	321	
Х2 «Моральність»	1,00	24	116,58
	2,00	58	156,68
	3,00	181	160,81
	4,00	58	184,29
	Total	321	
Х3 «Повага до людини»	1,00	24	150,33
	2,00	58	132,83
	3,00	181	166,50
	4,00	58	176,42
	Total	321	
Х4 «Правдивість»	1,00	24	177,56
	2,00	58	151,15
	3,00	181	163,96
	4,00	58	154,75
	Total	321	

Примітка: а. Kruskal Wallis Test; b. Grouping Variable: R_Obr – 1 (не дотримуюсь), 2 дотримуюсь як явища культури), 3 (періодично), 4 (постійно).

Таблиця 2.12

Відмінності у прояві світоглядних настановлень залежно від проміжної змінної «Міра дотримання релігійних обрядів» на (n=321)

Test Statistics^{a,b}

	XH_Z	AH_Z	CH_Z	PH_Z
Chi-Square	8,861	23,264	8,589	4,634
df	3	3	3	3
Asymp. Sig.	,031	,000	,035	,201

Примітка: а. Kruskal Wallis Test; b. Grouping Variable: R_Obr – 1 (не дотримуюсь), 2 дотримуюсь як явища культури), 3 (періодично), 4 (постійно).

Таблиця 2.13

Прояв світоглядних настановлень в залежності від проміжної змінної «Міра дотримання релігійних обрядів» на (n=321)
(Kruskal-Wallis Test)

Ranks

Світоглядні настановлення	Міра дотримання релігійних обрядів R_Obr	N	Mean Rank
ХН_Z (християнські настановлення)	1,00	24	128,48
	2,00	58	140,26
	3,00	181	165,88
	4,00	58	179,98
	Total	321	
АН_Z (авторитарні настановлення)	1,00	24	95,96
	2,00	58	162,39
	3,00	181	156,39
	4,00	58	200,91
	Total	321	
СН_Z (споживацькі настановлення)	1,00	24	123,60
	2,00	58	177,69
	3,00	181	166,26
	4,00	58	143,36
	Total	321	
РН_Z (правові настановлення)	1,00	24	191,10
	2,00	58	146,40
	3,00	181	163,38
	4,00	58	155,71
	Total	321	

Таблиця 2.14

Відмінності у прояві СВО залежно від проміжної змінної «Міра дотримання релігійних обрядів» (n=321)

Test Statistics^{a,b}

	M_Sk_1	M_Sk_2	M_Sk_3	M_Sk_4	M_Sk_5	M_GEN
Chi-Square	12,747	5,054	23,435	7,534	16,990	13,830
df	3	3	3	3	3	3
Asymp. Sig.	,005	,168	,000	,057	,001	,003

Таблиця 2.15.

Прояв показників СВО в залежності від змінної «Міра дотримання релігійних обрядів» (n=321) (Kruskal-Wallis Test)

Ranks			
Показники СВО	Міра дотримання релігійних обрядів R_Obr	N	Mean Rank
M_Sk_1 «Рефлексія на морально-етичні ситуації»	1,00	24	218,81
	2,00	58	146,92
	3,00	181	154,99
	4,00	58	169,90
	Total	321	
M_Sk_2 «Інтуїція в морально-етичній сфері»	1,00	24	130,65
	2,00	58	171,23
	3,00	181	157,39
	4,00	58	174,60
	Total	321	
M_Sk_3 «Екзистенційна відповідальність»	1,00	24	204,50
	2,00	58	122,36
	3,00	181	174,65
	4,00	58	139,03
	Total	321	
M_Sk_4 «Альтруїстичні емоції»	1,00	24	195,15
	2,00	58	138,54
	3,00	181	165,40
	4,00	58	155,59
	Total	321	
M_Sk_5 «Морально-етичні цінності»	1,00	24	223,90
	2,00	58	133,90
	3,00	181	163,33
	4,00	58	154,82
	Total	321	
M_GEN «Загальний рівень морально-етичної відповідальності»	1,00	24	213,50
	2,00	58	132,49
	3,00	181	165,17
	4,00	58	154,78
	Total	321	

Примітка: а. Kruskal Wallis Test; б. Grouping Variable: R_Obr – 1 (не дотримуюсь), 2 дотримуюсь як явища культури), 3 (періодично), 4 (постійно).

Таблиця 2.16

Відмінності у прояві компонентів структури ХН в залежності від проміжної змінної «Конфесійна приналежність» (n=321)

Test Statistics^{a,b}

	X1	X2	X3	X4
Chi-Square	2,580	4,602	5,060	7,951
df	3	3	3	3
Asymp. Sig.	,461	,203	,167	,047

Примітка: а. Kruskal Wallis Test; b. Grouping Variable: Religy2: Православний київського патріархату + автокефальний – 9; Православний московського патріархату – 10; Католик – 11; Атеїст – 12.

Таблиця 2.17

Прояв компонентів структури ХН в залежності від проміжної змінної «Конфесійна приналежність» ХН (n=321)

(Kruskal-Wallis Test)

Ranks

Компоненти ХН	Релігійні конфесії	N	Mean Rank
X1 «Благо суспільства»	9,00	59	114,64
	10,00	83	124,52
	11,00	66	117,26
	12,00	26	102,17
	Total	234	
X2 «Моральність»	9,00	59	125,67
	10,00	83	112,78
	11,00	66	124,26
	12,00	26	96,88
	Total	234	
X3 «Повага до людини»	9,00	59	104,53
	10,00	83	127,08
	11,00	66	117,56
	12,00	26	116,21
	Total	234	
X4 «Правдивість»	9,00	59	102,82
	10,00	83	127,80
	11,00	66	110,89
	12,00	26	134,69
	Total	234	

Таблиця 2.18

Відмінності у прояві світоглядних настановлень в залежності від проміжної змінної «Конфесійна приналежність» (n=321)

Test Statistics^{a,b}

	PH_Z	XH_Z	AH_Z	CH_Z
Chi-Square	13,459	3,654	9,027	7,558
df	3	3	3	3
Asymp. Sig.	,004	,301	,029	,056

a. Kruskal Wallis Test b. Grouping Variable: Religy2

Таблиця 2.19

Прояв світоглядних настановлень в залежності від проміжної змінної «Конфесійна приналежність» ХН (n=321) (Kruskal-Wallis Test)

Ranks

Світоглядні настановлення	Релігійні конфесії	N	Mean Rank
PH_Z (правові настановлення)	9,00	59	98,07
	10,00	83	134,66
	11,00	66	108,55
	12,00	26	129,52
	Total	234	
XH_Z (християнські настановлення)	9,00	59	106,73
	10,00	83	126,53
	11,00	66	119,72
	12,00	26	107,48
	Total	234	
AH_Z (авторитарні настановлення)	9,00	59	131,63
	10,00	83	106,68
	11,00	66	127,30
	12,00	26	95,12
	Total	234	
CH_Z (споживацькі настановлення)	9,00	59	131,47
	10,00	83	104,28
	11,00	66	126,02
	12,00	26	106,38
	Total	234	

Примітка: Православний київського патріархату + автокефальний – 9; Православний московського патріархату – 10; Католик – 11; Атеїст – 12.

Таблиця 2.20

Відмінності у прояві показників СВО залежно від проміжної змінної «Конфесійна приналежність» на (n=321)

Test Statistics^{a,b}

	M_Sk_1	M_Sk_2	M_Sk_3	M_Sk_4	M_Sk_5	M_GEN
Chi-Square	4,001	6,514	24,096	20,664	19,738	16,960
df	3	3	3	3	3	3
Asymp. Sig.	,261	,089	,000	,000	,000	,001

a. Kruskal Wallis Test b. Grouping Variable: Religy2

Таблиця 2.21

Прояв показників СВО в залежності від проміжної змінної «Конфесійна приналежність» на (n=321) (Kruskal-Wallis Test)

Ranks

Показники СВО	Релігійна конфесія	N	Mean Rank
M_Sk_1 «Рефлексія на морально-етичні ситуації»	9,00	59	113,13
	10,00	83	126,42
	11,00	66	106,82
	12,00	26	126,08
	Total	234	
M_Sk_2 «Інтуїція в морально-етичній сфері»	9,00	59	129,09
	10,00	83	112,69
	11,00	66	123,05
	12,00	26	92,46
	Total	234	
M_Sk_3 «Екзистенційна відповідальність»	9,00	59	102,45
	10,00	83	141,02
	11,00	66	93,71
	12,00	26	136,96
	Total	234	
M_Sk_4 «Альтруїстичні емоції»	9,00	59	95,97
	10,00	83	142,02
	11,00	66	103,71
	12,00	26	123,08
	Total	234	
M_Sk_5 «Морально-етичні цінності»	9,00	59	98,84
	10,00	83	136,68
	11,00	66	100,23
	12,00	26	142,46
	Total	234	
M_GEN «Загальний рівень морально-етичної відповідальності»	9,00	59	101,67
	10,00	83	138,70
	11,00	66	99,77
	12,00	26	130,75
	Total	234	

Таблиця 2.22

Відмінності у прояві показників СВО в залежності від проміжної змінної «Вік» (n=321)

Test Statistics^{a,b}

	M_Sk_1	M_Sk_2	M_Sk_3	M_Sk_4	M_Sk_5	M_GEN
Chi-Square	4,714	5,911	11,266	16,246	19,435	15,719
df	2	2	2	2	2	2
Asymp. Sig.	,095	,052	,004	,000	,000	,000

Примітка: a. Kruskal Wallis Test; b. Grouping Variable: Вік: 17-18р. – 1; 19-20 р. – 2; 21 р. та більше – 3.

Таблиця 2.23

Прояв показників СВО в залежності від проміжної змінної «Вік» (n=321)

(Kruskal-Wallis Test)

Ranks

Показники СВО	Вік	N	Mean Rank
M_Sk_1 «Рефлексія на морально-етичні ситуації»	1,00	38	150,07
	2,00	151	152,39
	3,00	132	174,00
	Total	321	
M_Sk_2 «Інтуїція в морально-етичній сфері»	1,00	38	189,50
	2,00	151	163,58
	3,00	132	149,85
	Total	321	
M_Sk_3 «Екзистенційна відповідальність»	1,00	38	146,55
	2,00	151	146,82
	3,00	132	181,38
	Total	321	
M_Sk_4 «альтруїстичні емоції»	1,00	38	136,13
	2,00	151	146,08
	3,00	132	185,23
	Total	321	
M_Sk_5 «Морально-етичні цінності»	1,00	38	129,25
	2,00	151	146,21
	3,00	132	187,06
	Total	321	
M_GEN «Загальний рівень морально-етичної відповідальності»	1,00	38	138,68
	2,00	151	145,28
	3,00	132	185,41
	Total	321	

Примітка: 17-18р. – 1; 19-20 р. – 2; 21 р. та більше –

Таблиця 2.23.1.

**Відмінності у прояві світоглядних настановлень
в залежності від проміжної змінної «Вік» (n=321)**

Test Statistics^{a,b}

	PH_Z	XH_Z	AH_Z	CH_Z
Chi-Square	6,987	,218	32,702	13,939
df	2	2	2	2
Asymp. Sig.	,030	,897	,000	,001

Примітка: a. Kruskal Wallis Test; b. Grouping Variable:
Вік: 17-18р. – 1; 19-20 р. – 2; 21 р. та більше – 3.

Таблиця 2.23.2.

**Прояв світоглядних настановлень в залежності
від проміжної змінної «Вік» (n=321)**

(Kruskal-Wallis Test)

Ranks

Світоглядні настановлення	Вік	N	Mean Rank
PH_Z (правові настановлення)	1,00	38	142,74
	2,00	151	152,19
	3,00	132	176,34
	Total	321	
XH_Z (християнські настановлення)	1,00	38	163,80
	2,00	151	162,79
	3,00	132	158,15
	Total	321	
AH_Z (авторитарні настановлення)	1,00	38	197,87
	2,00	151	182,09
	3,00	132	126,26
	Total	321	
CH_Z (споживацькі настановлення)	1,00	38	175,63
	2,00	151	177,37
	3,00	132	138,06
	Total	321	

Таблиця 2.24

**Відмінності у прояві компонентів структури ХН
в залежності від проміжної змінної «Стать» (n=321)**

Test Statistics^a

	X1	X2	X3	X4
Mann-Whitney U	12482,000	9839,000	11595,000	11637,000
Wilcoxon W	25848,000	23205,000	24961,000	25003,000
Z	-,496	-3,770	-1,718	-1,586
Asymp. Sig. (2-tailed)	,620	,000	,086	,113

Примітка: a. Grouping Variable: Stat 1 – жінки; 2 – чоловіки.

Таблиця 2.25

**Прояв компонентів структури ХН в залежності
від проміжної змінної «Стать» (n=321) (Mann-Whitney Test)**

Ranks

Чинники ХН	Стать	N	Mean Rank	Sum of Ranks
X1 «Благо суспільства»	1,00	158	163,50	25833,00
	2,00	163	158,58	25848,00
	Total	321		
X2 «Моральність»	1,00	158	180,23	28476,00
	2,00	163	142,36	23205,00
	Total	321		
X3 «Повага до людини»	1,00	158	169,11	26720,00
	2,00	163	153,13	24961,00
	Total	321		
X4 «Правдивість»	1,00	158	168,85	26678,00
	2,00	163	153,39	25003,00
	Total	321		

Примітка: 1 – жінки; 2 – чоловіки.

Таблиця 2.26

**Відмінності у прояві світоглядних настановлень
в залежності від проміжної змінної «Стать» (n=321)**

Test Statistics^a

	XH_Z	AH_Z	CH_Z	PH_Z
Mann-Whitney U	10386,500	8533,500	11306,000	8997,500
Wilcoxon W	23752,500	21899,500	24672,000	21558,500
Z	-3,011	-5,258	-1,905	-4,862
Asymp. Sig. (2-tailed)	,003	,000	,057	,000

Примітка: a. Grouping Variable: Stat 1 – жінки; 2 – чоловіки.

Таблиця 2.27

**Прояв світоглядних настановлень в залежності
від проміжної змінної «Стать» (n=321)**

Ranks

Світоглядні настановлення	Стать	N	Mean Rank	Sum of Ranks
ХН_Z (християнські настановлення)	1,00	158	176,76	27928,50
	2,00	163	145,72	23752,50
	Total	321		
АН_Z (авторитарні настановлення)	1,00	158	188,49	29781,50
	2,00	163	134,35	21899,50
	Total	321		
СН_Z (споживацькі настановлення)	1,00	158	170,94	27009,00
	2,00	163	151,36	24672,00
	Total	321		
РН_Z (правові настановлення)	1,00	158	136,45	21558,50
	2,00	163	184,80	30122,50
	Total	321		

Примітка: 1 – жінки; 2 – чоловіки.

Таблиця 2.28

**Відмінності у прояві показників СВО в залежності
від проміжної змінної «Стать» (n=321)**

Test Statistics^a

	M_Sk_1	M_Sk_2	M_Sk_3	M_Sk_4	M_Sk_5	M_GEN
Mann-Whitney U	11839,000	10398,500	8802,000	11534,500	9214,500	10395,000
Wilcoxon W	24400,000	23764,500	21363,000	24095,500	21775,500	22956,000
Z	-1,290	-3,062	-5,003	-1,646	-4,493	-2,991
Asymp. Sig. (2-tailed)	,197	,002	,000	,100	,000	,003

Таблиця 2.29

Прояв показників СВО в залежності від проміжної змінної «Стать»
(Mann-Whitney Test)

Ranks

Показники СВО	Стать	N	Mean Rank	Sum of Ranks
M_Sk_1 «Рефлексія на морально-етичні ситуації»	1,00	158	154,43	24400,00
	2,00	163	167,37	27281,00
	Total	321		
M_Sk_2 «Інтуїція в морально-етичній сфері»	1,00	158	176,69	27916,50
	2,00	163	145,79	23764,50
	Total	321		
M_Sk_3 «Екзистенційна відповідальність»	1,00	158	135,21	21363,00
	2,00	163	186,00	30318,00
	Total	321		
M_Sk_4 «Альтруїстичні емоції»	1,00	158	152,50	24095,50
	2,00	163	169,24	27585,50
	Total	321		
M_Sk_5 «Морально-етичні цінності»	1,00	158	137,82	21775,50
	2,00	163	183,47	29905,50
	Total	321		
M_GEN «Загальний рівень морально-етичної відповідальності»	1,00	158	145,29	22956,00
	2,00	163	176,23	28725,00
	Total	321		

Примітка: 1 – жінки; 2 – чоловіки.

Таблиця 2.30

Відмінності у прояві компонентів структури ХН залежно від проміжної змінної «Місто проживання» (n=321)

Test Statistics^{a,b}

	X1	X2	X3	X4
Chi-Square	18,332	20,607	39,468	21,768
df	3	3	3	3
Asymp. Sig.	,000	,000	,000	,000

Примітка: a. Kruskal Wallis Test; b. Grouping Variable: Geogr 1 Івано-Франківськ, 2 Севастополь, 3 Київ, 4 Чернівці.

Таблиця 2.31

**Прояв компонентів структури ХН в залежності
від проміжної змінної «Місто проживання» (n=321)
(Kruskal-Wallis Test) Ranks**

Чинники ХН	Місто проживання	N	Mean Rank
Х1 «Благо суспільства»	1,00	95	153,29
	2,00	74	199,49
	3,00	72	148,10
	4,00	80	146,16
	Total	321	
Х2 «Моральність»	1,00	95	162,95
	2,00	74	123,27
	3,00	72	189,10
	4,00	80	168,29
	Total	321	
Х3 «Повага до людини»	1,00	95	142,35
	2,00	74	214,18
	3,00	72	149,35
	4,00	80	144,44
	Total	321	
Х4 «Правдивість»	1,00	95	131,81
	2,00	74	190,55
	3,00	72	176,31
	4,00	80	154,56
	Total	321	

Примітка: 1 – Івано-Франківськ; 2 – Севастополь; 3 – Київ; 4 – Чернівці.

Таблиця 2.33

Прояв показників СВО в залежності від проміжної змінної «Місто проживання»
СВО (n=321) (Kruskal-Wallis Test)

Ranks			
Показники СВО	Місто проживання	N	Mean Rank
M_Sk_1 «Рефлексія на морально-етичні ситуації»	1,00	95	164,97
	2,00	74	199,67
	3,00	72	152,94
	4,00	80	127,76
	Total	321	
M_Sk_2 «Інтуїція в морально-етичній сфері»	1,00	95	170,46
	2,00	74	122,09
	3,00	72	178,47
	4,00	80	170,03
	Total	321	
M_Sk_3 «Екзистенційна відповідальність»	1,00	95	126,99
	2,00	74	263,46
	3,00	72	132,49
	4,00	80	132,27
	Total	321	
M_Sk_4 «Альтруїстичні емоції»	1,00	95	150,89
	2,00	74	243,86
	3,00	72	137,72
	4,00	80	117,31
	Total	321	
M_Sk_5 «Морально-етичні цінності»	1,00	95	141,49
	2,00	74	262,91
	3,00	72	117,35
	4,00	80	129,18
	Total	321	
M_GEN «Загальний рівень морально-етичної відповідальності»	1,00	95	145,94
	2,00	74	254,08
	3,00	72	131,44
	4,00	80	119,39
	Total	321	

Примітка: 1 – Івано-Франківськ; 2 – Севастополь; 3 – Київ; 4 – Чернівці.

Таблиця 2.34

Відмінності вираженості показників СВО в залежності від рівня прояву компонента ХН «Благо суспільства» на (n=321)

Test Statistics^a

	M_Sk_1	M_Sk_2	M_Sk_3	M_Sk_4	M_Sk_5	M_GEN
Mann-Whitney U	5604,500	5610,000	4915,500	3966,500	4263,000	3732,500
Wilcoxon W	7035,500	7041,000	6346,500	5397,500	5694,000	5163,500
Z	-2,506	-2,482	-3,615	-5,178	-4,689	-5,468
Asymp. Sig. (2-tailed)	,012	,013	,000	,000	,000	,000

a. Grouping Variable: X1_Gr – чинник «Благо суспільства».

Таблиця 2.35

Вираженість показників СВО в залежності від рівня прояву компонента ХН «Благо суспільства» (Mann-Whitney Test)

Ranks

	X1_Gr	N	Mean Rank	Sum of Ranks
M_Sk_1 «Рефлексія на морально-етичні ситуації»	1,00	53	132,75	7035,50
	2,00	268	166,59	44645,50
	Total	321		
M_Sk_2 «Інтуїція в морально-етичній сфері»	1,00	53	132,85	7041,00
	2,00	268	166,57	44640,00
	Total	321		
M_Sk_3 «Екзистенційна відповідальність»	1,00	53	119,75	6346,50
	2,00	268	169,16	45334,50
	Total	321		
M_Sk_4 «Альтруїстичні емоції»	1,00	53	101,84	5397,50
	2,00	268	172,70	46283,50
	Total	321		
M_Sk_5 «Морально-етичні цінності»	1,00	53	107,43	5694,00
	2,00	268	171,59	45987,00
	Total	321		
M_GEN «Загальний рівень морально-етичної відповідальності»	1,00	53	97,42	5163,50
	2,00	268	173,57	46517,50
	Total	321		

Примітка: X1_Gr – компонент ХН «Благо суспільства»; 1,00 – низький рівень прояву якості; 2,00 - високий рівень прояву якості.

Таблиця 2.36

Відмінності вираженості показників СВО в залежності від рівня прояву компонента ХН «Моральність» (n=321)

	M_Sk_1	M_Sk_2	M_Sk_3	M_Sk_4	M_Sk_5	M_GEN
Mann-Whitney U	8030,000	7843,500	7711,500	8610,000	7648,500	8023,500
Wilcoxon W	38411,000	10693,500	38092,500	38991,000	38029,500	38404,500
Z	-1,755	-2,016	-2,196	-,891	-2,285	-1,711
Asymp. Sig. (2-tailed)	,079	,044	,028	,373	,022	,087

Примітка: a. Grouping Variable: X2_Gr – чинник «Моральність».

Таблиця 2.37

Вираженість показників СВО в залежності від рівня прояву компонента ХН «Моральність» (Mann-Whitney Test)

Ranks				
	X2_Gr	N	Mean Rank	Sum of Ranks
M_Sk_1	1,00	75	176,93	13270,00
	2,00	246	156,14	38411,00
	Total	321		
M_Sk_2	1,00	75	142,58	10693,50
	2,00	246	166,62	40987,50
	Total	321		
M_Sk_3	1,00	75	181,18	13588,50
	2,00	246	154,85	38092,50
	Total	321		
M_Sk_4	1,00	75	169,20	12690,00
	2,00	246	158,50	38991,00
	Total	321		
M_Sk_5	1,00	75	182,02	13651,50
	2,00	246	154,59	38029,50
	Total	321		
M_GEN	1,00	75	177,02	13276,50
	2,00	246	156,12	38404,50
	Total	321		

Примітка: X2_Gr – чинник ХН «Моральність»; 1,00 – низький рівень прояву якості; 2,00 - високий рівень прояву якості.

Таблиця 2.38

Відмінності вираженості показників СВО в залежності від рівня прояву компонента ХН «Повага до людини» (n=321)

Test Statistics^a

	M_Sk_1	M_Sk_2	M_Sk_3	M_Sk_4	M_Sk_5	M_GEN
Mann-Whitney U	2887,500	2932,000	3127,000	2216,000	2808,500	1990,500
Wilcoxon W	3352,500	3397,000	3592,000	2681,000	3273,500	2455,500
Z	-3,154	-3,040	-2,611	-4,527	-3,279	-4,915
Asymp. Sig. (2-tailed)	,002	,002	,009	,000	,001	,000

Примітка: a. Grouping Variable: X3_Gr – чинник «Повага до людини».

Таблиця 2.39

Вираженість показників СВО в залежності від рівня прояву компонента ХН «Повага до людини» (Mann-Whitney Test)

Ranks

	X3_Gr	N	Mean Rank	Sum of Ranks
M_Sk_1	1,00	30	111,75	3352,50
	2,00	291	166,08	48328,50
	Total	321		
M_Sk_2	1,00	30	113,23	3397,00
	2,00	291	165,92	48284,00
	Total	321		
M_Sk_3	1,00	30	119,73	3592,00
	2,00	291	165,25	48089,00
	Total	321		
M_Sk_4	1,00	30	89,37	2681,00
	2,00	291	168,38	49000,00
	Total	321		
M_Sk_5	1,00	30	109,12	3273,50
	2,00	291	166,35	48407,50
	Total	321		
M_GEN	1,00	30	81,85	2455,50
	2,00	291	169,16	49225,50
	Total	321		

Примітка: X3_Gr – чинник ХН «Повага до людини»; 1,00 – низький рівень прояву якості; 2,00 – високий рівень прояву якості.

Додаток Ж

Таблиця 1.

Відмінності прояву показників СВО в залежності від рівня вираженості ХН (n=321)

Descriptives

Показники СВО	Рівні вираженості ХН				
		N	Mean	Std. Deviation	Std. Error
M_Sk_1 «Рефлексія на морально-етичні ситуації»	1,00	97	1,7113	1,29066	,13105
	2,00	142	1,7958	1,17623	,09871
	3,00	82	2,1098	,94289	,10412
	Total	321	1,8505	1,16568	,06506
M_Sk_2 «Інтуїція в морально-етичній сфері»	1,00	97	1,8660	1,13311	,11505
	2,00	142	2,2746	1,31086	,11001
	3,00	82	2,4146	1,23679	,13658
	Total	321	2,1869	1,25597	,07010
M_Sk_3 «Екзистенційна відповідальність»	1,00	97	2,0722	1,37876	,13999
	2,00	142	2,1408	1,48081	,12427
	3,00	82	2,5488	1,39799	,15438
	Total	321	2,2243	1,43815	,08027
M_Sk_4 «Альтруїстичні емоції»	1,00	97	2,5979	1,55228	,15761
	2,00	142	2,8310	1,43399	,12034
	3,00	82	3,5000	1,27898	,14124
	Total	321	2,9315	1,47107	,08211
M_Sk_5 «Морально-етичні цінності»	1,00	97	2,2371	1,60580	,16304
	2,00	142	2,3169	1,56364	,13122
	3,00	82	3,0488	1,59399	,17603
	Total	321	2,4798	1,61450	,09011
M_GEN «Загальний рівень морально-етичної відповідальності»	1,00	97	10,4845	5,15007	,52291
	2,00	142	11,3592	4,91826	,41273
	3,00	82	13,6220	3,99271	,44092
	Total	321	11,6729	4,90875	,27398

Таблиця 2.

Результати тесту гомогенної дисперсії за критерієм Левеня

Test of Homogeneity of Variances

	Levene Statistic	df1	df2	Sig.
M_Sk_1	7,338	2	318	,001
M_Sk_2	4,597	2	318	,011
M_Sk_3	1,122	2	318	,327
M_Sk_4	3,128	2	318	,045
M_Sk_5	,127	2	318	,881
M_GEN	4,068	2	318	,018

Примітка: M_Sk_1 - «Рефлексія на морально-етичні ситуації», M_Sk_2 - «Інтуїція в морально-етичній сфері», M_Sk_3 - «Екзистенційна відповідальність», M_Sk_4 - «Альтруїстичні емоції», M_Sk_5 - «Морально-етичні цінності», M_GEN - «Загальний рівень морально-етичної відповідальності».

Таблиця 3.

Результати дисперсійного аналізу щодо визначення специфіки впливу ХН на СВО
(n=321)

ANOVA

Показники СВО		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
M_Sk_1 «Рефлексія на морально-етичні ситуації»	Between Groups	7,815	2	3,908	2,910	,056
	Within Groups	427,007	318	1,343		
	Total	434,822	320			
M_Sk_2 «Інтуїція в морально-етичній сфері»	Between Groups	15,336	2	7,668	4,982	,007
	Within Groups	489,449	318	1,539		
	Total	504,785	320			
M_Sk_3 «Екзистенційна відповідальність»	Between Groups	11,868	2	5,934	2,903	,056
	Within Groups	649,983	318	2,044		
	Total	661,850	320			
M_Sk_4 «Альтруїстичні емоції»	Between Groups	38,729	2	19,364	9,419	,000
	Within Groups	653,763	318	2,056		
	Total	692,492	320			
M_Sk_5 «Морально-етичні цінності»	Between Groups	36,028	2	18,014	7,178	,001
	Within Groups	798,091	318	2,510		
	Total	834,118	320			
M_GEN «Загальний рівень морально-етичної відповідальності»	Between Groups	462,464	2	231,232	10,145	,000
	Within Groups	7248,190	318	22,793		
	Total	7710,654	320			

Результати тесту апостеріорних порівнянь для встановлення індивідуальних відмінностей за мірою вираженості показників СВО між вибірками з різним рівнем сформованості ХН (n=321) (Post Hoc Tests)

Multiple Comparisons

Dependent Variable	(I)	(J)				95% Confidence Interval		
			XH_Gr	XH_Gr	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	Lower Bound
M_Sk_1	Scheffe	1,00	2,00	-,08443	,15264	,858	-,4598	,2910
			3,00	-,39842	,17384	,074	-,8259	,0291
		2,00	1,00	,08443	,15264	,858	-,2910	,4598
			3,00	-,31398	,16072	,150	-,7093	,0813
		3,00	1,00	,39842	,17384	,074	-,0291	,8259
			2,00	,31398	,16072	,150	-,0813	,7093
	Tamhane	1,00	2,00	-,08443	,16406	,939	-,4796	,3107
			3,00	-,39842	,16738	,054	-,8020	,0051
		2,00	1,00	,08443	,16406	,939	-,3107	,4796
			3,00	-,31398	,14348	,087	-,6595	,0315
		3,00	1,00	,39842	,16738	,054	-,0051	,8020
			2,00	,31398	,14348	,087	-,0315	,6595
M_Sk_2	Scheffe	1,00	2,00	-,40867*	,16342	,045	-,8106	-,0068
			3,00	-,54865*	,18611	,014	-1,0064	-,0909
		2,00	1,00	,40867*	,16342	,045	,0068	,8106
			3,00	-,13999	,17207	,719	-,5632	,2832
		3,00	1,00	,54865*	,18611	,014	,0909	1,0064
			2,00	,13999	,17207	,719	-,2832	,5632
	Tamhane	1,00	2,00	-,40867*	,15918	,032	-,7916	-,0257
			3,00	-,54865*	,17858	,007	-,9794	-,1179
		2,00	1,00	,40867*	,15918	,032	,0257	,7916
			3,00	-,13999	,17537	,811	-,5627	,2827
		3,00	1,00	,54865*	,17858	,007	,1179	,9794
			2,00	,13999	,17537	,811	-,2827	,5627
M_Sk_3	Scheffe	1,00	2,00	-,06868	,18832	,936	-,5318	,3945
			3,00	-,47662	,21447	,086	-1,0041	,0508
		2,00	1,00	,06868	,18832	,936	-,3945	,5318
			3,00	-,40794	,19829	,122	-,8956	,0797
		3,00	1,00	,47662	,21447	,086	-,0508	1,0041
			2,00	,40794	,19829	,122	-,0797	,8956
	Tamhane	1,00	2,00	-,06868	,18719	,977	-,5191	,3818
			3,00	-,47662	,20840	,069	-,9791	,0259
		2,00	1,00	,06868	,18719	,977	-,3818	,5191
			3,00	-,40794	,19818	,118	-,8857	,0698
		3,00	1,00	,47662	,20840	,069	-,0259	,9791
			2,00	,40794	,19818	,118	-,0698	,8857

M_Sk_4	Scheffe	1,00	2,00	-,23305	,18887	,468	-,6975	,2314
			3,00	-,90206*	,21510	,000	-1,4310	-,3731
		2,00	1,00	,23305	,18887	,468	-,2314	,6975
			3,00	-,66901*	,19887	,004	-1,1581	-,1799
		3,00	1,00	,90206*	,21510	,000	,3731	1,4310
			2,00	,66901*	,19887	,004	,1799	1,1581
	Tamhane	1,00	2,00	-,23305	,19830	,563	-,7106	,2445
			3,00	-,90206*	,21164	,000	-1,4122	-,3919
		2,00	1,00	,23305	,19830	,563	-,2445	,7106
			3,00	-,66901*	,18555	,001	-1,1161	-,2219
		3,00	1,00	,90206*	,21164	,000	,3919	1,4122
			2,00	,66901*	,18555	,001	,2219	1,1161
M_Sk_5	Scheffe	1,00	2,00	-,07979	,20868	,930	-,5930	,4334
			3,00	-,81167*	,23765	,003	-1,3961	-,2272
		2,00	1,00	,07979	,20868	,930	-,4334	,5930
			3,00	-,73188*	,21973	,004	-1,2723	-,1915
		3,00	1,00	,81167*	,23765	,003	,2272	1,3961
			2,00	,73188*	,21973	,004	,1915	1,2723
	Tamhane	1,00	2,00	-,07979	,20929	,974	-,5837	,4241
			3,00	-,81167*	,23994	,003	-1,3902	-,2331
		2,00	1,00	,07979	,20929	,974	-,4241	,5837
			3,00	-,73188*	,21955	,003	-1,2614	-,2023
		3,00	1,00	,81167*	,23994	,003	,2331	1,3902
			2,00	,73188*	,21955	,003	,2023	1,2614
M_GEN	Scheffe	1,00	2,00	-,87462	,62888	,381	-2,4212	,6720
			3,00	-3,13742*	,71620	,000	-4,8988	-1,3760
		2,00	1,00	,87462	,62888	,381	-,6720	2,4212
			3,00	-2,26280*	,66218	,003	-3,8913	-,6343
		3,00	1,00	3,13742*	,71620	,000	1,3760	4,8988
			2,00	2,26280*	,66218	,003	,6343	3,8913
	Tamhane	1,00	2,00	-,87462	,66617	,470	-2,4787	,7294
			3,00	-3,13742*	,68399	,000	-4,7863	-1,4885
		2,00	1,00	,87462	,66617	,470	-,7294	2,4787
			3,00	-2,26280*	,60395	,001	-3,7172	-,8084
		3,00	1,00	3,13742*	,68399	,000	1,4885	4,7863
			2,00	2,26280*	,60395	,001	,8084	3,7172

*. The mean difference is significant at the 0.05 level.

Додаток 3

Таблиця 1.

**Типологія соціальної відповідальності особистості (n=321)
Statistics**

Ward Method			M_Sk_1	M_Sk_2	M_Sk_3	M_Sk_4	M_Sk_5
1	N	Valid	82	82	82	82	82
		Missing	0	0	0	0	0
	Mean	1,2073	2,6341	1,2439	2,9756	1,5732	
2	N	Valid	100	100	100	100	100
		Missing	0	0	0	0	0
	Mean	2,6600	3,1600	2,5800	3,4700	3,0800	
3	N	Valid	59	59	59	59	59
		Missing	0	0	0	0	0
	Mean	2,4068	1,4068	4,2203	4,3390	4,7797	
4	N	Valid	80	80	80	80	80
		Missing	0	0	0	0	0
	Mean	1,0875	1,0875	1,3125	1,1750	,9625	
1,2073	2,6341	1,2439	2,9756	1,5732			
2,6600	3,1600	2,5800	3,4700	3,0800			
2,4068	1,4068	4,2203	4,3390	4,7797			
1,0875	1,0875	1,3125	1,1750	,9625			

**Порівняння вираженості соціальних настановлень за типами СВО
(n=321) Statistics**

Ward Method 4			XH_Z	AH_Z	CH_Z	PH_Z
1	N	Valid	82	82	82	82
		Missing	0	0	0	0
	Mean	2,6080	1,8943	1,8089	2,4797	
	Median	2,6429	2,0000	1,8333	2,6667	
	Mode	2,71	2,00	1,67	2,67	
	Std. Deviation	,27176	,34893	,32932	,38525	
	Variance	,074	,122	,108	,148	
	Skewness	-1,321	-,303	,021	-,536	
	Std. Error of Skewness	,266	,266	,266	,266	
	Kurtosis	2,584	-,312	-,595	-,143	
	Std. Error of Kurtosis	,526	,526	,526	,526	
	Sum	213,86	155,33	148,33	203,33	
	2	N	Valid	100	100	100
Missing			0	0	0	0
Mean		2,7129	1,6900	1,5017	2,7000	
Median		2,7143	1,6667	1,5000	2,6667	
Mode		2,86	1,67	1,33	3,00	
Std. Deviation		,20706	,35535	,31292	,31248	
Variance		,043	,126	,098	,098	
Skewness		-,805	,503	,424	-,953	
Std. Error of Skewness		,241	,241	,241	,241	

		Kurtosis	,236	,055	-,656	,482
		Std. Error of Kurtosis	,478	,478	,478	,478
		Sum	271,29	169,00	150,17	270,00
3	N	Valid	59	59	59	59
		Missing	0	0	0	0
		Mean	2,6913	1,2599	1,4576	2,9492
		Median	2,7143	1,1667	1,5000	3,0000
		Mode	2,86	1,00	1,33 ^a	3,00
		Std. Deviation	,18685	,26311	,22868	,13580
		Variance	,035	,069	,052	,018
		Skewness	-,574	1,017	,064	-2,741
		Std. Error of Skewness	,311	,311	,311	,311
		Kurtosis	-,818	,928	-,659	7,448
		Std. Error of Kurtosis	,613	,613	,613	,613
		Sum	158,79	74,33	86,00	174,00
4	N	Valid	80	80	80	80
		Missing	0	0	0	0
		Mean	2,5027	2,0438	2,0479	2,3042
		Median	2,5714	2,1667	2,0000	2,3333
		Mode	2,79	2,17	1,67	2,33
		Std. Deviation	,30057	,36044	,39529	,45064
		Variance	,090	,130	,156	,203
		Skewness	-,748	-,040	,208	-,436
		Std. Error of Skewness	,269	,269	,269	,269
		Kurtosis	-,217	-,456	-,721	-,168
		Std. Error of Kurtosis	,532	,532	,532	,532
		Sum	200,21	163,50	163,83	184,33

a. Multiple modes exist. The smallest value is shown
1; 2; 3; 4 – типи СВО;

Додаток К

Таблиця 1.

Відмінності вираженості показників СВО між групами досліджуваних із різними типами СВО (n=321)

Descriptives

Показники СВО	Типи СВО				
		N	Mean	Std. Deviation	Std. Error
M_Sk_1 «Рефлексія на морально-етичні ситуації»	1	82	1,2073	,97800	,10800
	2	100	2,6600	,95579	,09558
	3	59	2,4068	,79043	,10291
	4	80	1,0875	,91671	,10249
	Total	321	1,8505	1,16568	,06506
M_Sk_2 «Інтуїція в морально-етичній сфері»	1	82	2,6341	1,14947	,12694
	2	100	3,1600	,86129	,08613
	3	59	1,4068	,61919	,08061
	4	80	1,0875	,85970	,09612
	Total	321	2,1869	1,25597	,07010
M_Sk_3 «Екзистенційна відповідальність»	1	82	1,2439	,80983	,08943
	2	100	2,5800	1,04621	,10462
	3	59	4,2203	,52745	,06867
	4	80	1,3125	1,07437	,12012
	Total	321	2,2243	1,43815	,08027
M_Sk_4 «Альтруїстичні емоції»	1	82	2,9756	1,08839	,12019
	2	100	3,4700	1,10513	,11051
	3	59	4,3390	,73368	,09552
	4	80	1,1750	,80779	,09031
	Total	321	2,9315	1,47107	,08211
M_Sk_5 «Морально-етичні цінності»	1	82	1,5732	,86110	,09509
	2	100	3,0800	1,07947	,10795
	3	59	4,7797	,41803	,05442
	4	80	,9625	,78666	,08795
	Total	321	2,4798	1,61450	,09011
M_GEN «Загальний рівень морально-етичної відповідальності»	1	82	9,6341	1,88242	,20788
	2	100	14,9500	2,61841	,26184
	3	59	17,1525	1,73019	,22525
	4	80	5,6250	2,40976	,26942
	Total	321	11,6729	4,90875	,27398

Таблиця 2.

Результати тесту гомогенної дисперсії за критерієм Левеня
(Test of Homogeneity of Variances)

	Levene Statistic	df1	df2	Sig.
M_Sk_1	,443	3	317	,723
M_Sk_2	7,635	3	317	,000
M_Sk_3	9,864	3	317	,000
M_Sk_4	7,003	3	317	,000
M_Sk_5	16,057	3	317	,000
M_GEN	5,812	3	317	,001

Примітка: M_Sk_1 - «Рефлексія на морально-етичні ситуації», M_Sk_2 - «Інтуїція в морально-етичній сфері», M_Sk_3 - «Екзистенційна відповідальність», M_Sk_4 - «Альтруїстичні емоції», M_Sk_5 - «Морально-етичні цінності», M_GEN - «Загальний рівень морально-етичної відповідальності».

Таблиця 3.

Результати дисперсійного аналізу для дослідження специфіки впливу ХН на СВО
(n=321)
ANOVA

Показники СВО		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
M_Sk_1 «Рефлексія на морально-етичні ситуації»	Between Groups	164,282	3	54,761	64,165	,000
	Within Groups	270,540	317	,853		
	Total	434,822	320			
M_Sk_2 «Інтуїція в морально-етичній сфері»	Between Groups	243,696	3	81,232	98,627	,000
	Within Groups	261,089	317	,824		
	Total	504,785	320			
M_Sk_3 «Екзистенційна відповідальність»	Between Groups	393,045	3	131,015	154,505	,000
	Within Groups	268,805	317	,848		
	Total	661,850	320			
M_Sk_4 «Альтруїстичні емоції»	Between Groups	392,861	3	130,954	138,544	,000
	Within Groups	299,632	317	,945		
	Total	692,492	320			
M_Sk_5 «Морально-етичні цінності»	Between Groups	599,674	3	199,891	270,280	,000
	Within Groups	234,444	317	,740		
	Total	834,118	320			
M_GEN «Загальний рівень морально-етичної відповідальності»	Between Groups	6112,503	3	2037,501	404,147	,000
	Within Groups	1598,152	317	5,041		
	Total	7710,654	320			

Таблиця 4.

Результати тесту апостеріорних порівнянь для встановлення індивідуальних відмінностей за мірою вираженості показників СВО між вибірками з різним рівнем сформованості ХН (n=321)(Post Hoc Tests)

Multiple Comparisons

Tukey HSD

Dependent Variable	(I) Ward Method 4	(J) Ward Method 4				95% Confidence Interval	
			Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	Lower Bound	Upper Bound
M_Sk_1	1	2	-1,45268*	,13763	,000	-1,8081	-1,0972
		3	-1,19946*	,15771	,000	-1,6068	-,7921
		4	,11982	,14518	,842	-,2551	,4948
	2	1	1,45268*	,13763	,000	1,0972	1,8081
		3	,25322	,15166	,341	-,1385	,6449
		4	1,57250*	,13857	,000	1,2146	1,9304
	3	1	1,19946*	,15771	,000	,7921	1,6068
		2	-,25322	,15166	,341	-,6449	,1385
		4	1,31928*	,15853	,000	,9098	1,7287
	4	1	-,11982	,14518	,842	-,4948	,2551
		2	-1,57250*	,13857	,000	-1,9304	-1,2146
		3	-1,31928*	,15853	,000	-1,7287	-,9098
M_Sk_2	1	2	-,52585*	,13521	,001	-,8750	-,1767
		3	1,22737*	,15493	,000	,8272	1,6275
		4	1,54665*	,14262	,000	1,1783	1,9150
	2	1	,52585*	,13521	,001	,1767	,8750
		3	1,75322*	,14898	,000	1,3684	2,1380
		4	2,07250*	,13613	,000	1,7209	2,4241
	3	1	-1,22737*	,15493	,000	-1,6275	-,8272
		2	-1,75322*	,14898	,000	-2,1380	-1,3684
		4	,31928	,15574	,172	-,0830	,7215
	4	1	-1,54665*	,14262	,000	-1,9150	-1,1783
		2	-2,07250*	,13613	,000	-2,4241	-1,7209
		3	-,31928	,15574	,172	-,7215	,0830
M_Sk_3	1	2	-1,33610*	,13719	,000	-1,6904	-,9818
		3	-2,97644*	,15720	,000	-3,3825	-2,5704
		4	-,06860	,14471	,965	-,4423	,3051
	2	1	1,33610*	,13719	,000	,9818	1,6904
		3	-1,64034*	,15117	,000	-2,0308	-1,2499
		4	1,26750*	,13813	,000	,9108	1,6242
	3	1	2,97644*	,15720	,000	2,5704	3,3825
		2	1,64034*	,15117	,000	1,2499	2,0308
		4	2,90784*	,15802	,000	2,4997	3,3160
	4	1	,06860	,14471	,965	-,3051	,4423
		2	-1,26750*	,13813	,000	-1,6242	-,9108
		3	-2,90784*	,15802	,000	-3,3160	-2,4997
M_Sk_4	1	2	-,49439*	,14484	,004	-,8685	-,1203
		3	-1,36337*	,16597	,000	-1,7920	-,9347
		4	1,80061*	,15278	,000	1,4060	2,1952

2	1	,49439*	,14484	,004	,1203	,8685	
	3	-,86898*	,15960	,000	-1,2812	-,4568	
	4	2,29500*	,14583	,000	1,9184	2,6716	
3	1	1,36337*	,16597	,000	,9347	1,7920	
	2	,86898*	,15960	,000	,4568	1,2812	
	4	3,16398*	,16684	,000	2,7331	3,5949	
4	1	-1,80061*	,15278	,000	-2,1952	-1,4060	
	2	-2,29500*	,14583	,000	-2,6716	-1,9184	
	3	-3,16398*	,16684	,000	-3,5949	-2,7331	
M_Sk_5	1	2	-1,50683*	,12812	,000	-1,8377	-1,1759
		3	-3,20649*	,14681	,000	-3,5857	-2,8273
		4	,61067*	,13514	,000	,2616	,9597
	2	1	1,50683*	,12812	,000	1,1759	1,8377
		3	-1,69966*	,14118	,000	-2,0643	-1,3350
		4	2,11750*	,12900	,000	1,7843	2,4507
	3	1	3,20649*	,14681	,000	2,8273	3,5857
		2	1,69966*	,14118	,000	1,3350	2,0643
		4	3,81716*	,14758	,000	3,4360	4,1983
	4	1	-,61067*	,13514	,000	-,9597	-,2616
		2	-2,11750*	,12900	,000	-2,4507	-1,7843
		3	-3,81716*	,14758	,000	-4,1983	-3,4360
M_GEN	1	2	-5,31585*	,33451	,000	-6,1798	-4,4519
		3	-7,51840*	,38332	,000	-8,5084	-6,5284
		4	4,00915*	,35285	,000	3,0978	4,9204
	2	1	5,31585*	,33451	,000	4,4519	6,1798
		3	-2,20254*	,36860	,000	-3,1545	-1,2506
		4	9,32500*	,33680	,000	8,4551	10,1949
	3	1	7,51840*	,38332	,000	6,5284	8,5084
		2	2,20254*	,36860	,000	1,2506	3,1545
		4	11,52754*	,38531	,000	10,5324	12,5227
	4	1	-4,00915*	,35285	,000	-4,9204	-3,0978
		2	-9,32500*	,33680	,000	-10,1949	-8,4551
		3	-11,52754*	,38531	,000	-12,5227	-10,5324

*. The mean difference is significant at the 0.05 level.

Додаток Л

Таблиця 1

Підходи, які постали основою розробки програми підвищення соціальної відповідальності особистості

Теоретико-методологічний підхід	Позиція щодо особистісного розвитку і становлення	Представники	Примітки
Особистісно-орієнтований	Наголошується на важливості врахування індивідуальних особливостей в корекційній роботі	В. Сатір, В. Татенко, Т.Титаренко, І.Якиманська, І.Бех, Є.Бондаревська, М.Боришевський, М.Купер, С.Максименко, А.Маркова, В.Москалець, Г.Радчук, К.Роджерс, М.Савчин та ін.	[22; 25; 30; 152; 204; 210; 211; 224; 242; 248].
Діалогічний	На вірі в конструктивний та творчий початок людської природи, на альтруїзмі, доброті людини; на визнанні неповторності й унікальності людини, віра в її творчий, позитивний початок	З.Карпенко, Г.Ковальов, Г. Радчук, І.Семенов, Г.Давидова, А.Кронік, С. Пантілеєв, Г.Дьяконов, С. Максименко, Т.Флоренська та ін.	[70; 82; 107; 152; 188; 204; 252].
Когнітивно-поведінковий	На інтегрованому сприйнятті поведінкових, когнітивних й емоційних стратегій психокорекції, ставлень суб'єкта до стресорів, які діють на нього, саногенне переосмислення їх і своєї Я-концепції та акцентується увага на зміні уявлень про себе, корекції дезадаптивних форм поведінки, ірраціональних ставлень, настановлень, розвитку компетентності у соціальному функціонуванні тощо	А. Бек, К. Бімас, Д.Мейченбоум, Н.Гаранян, А. Елліс, Дж.Претцер, А. Фріман, Дж. Янг, У. Свіфт, Ф.Кендалл, А.Холмогорова й ін	[95; 111; 119; 143; 161; 275].
Особистісний інтерсуб'єктний	На розумінні діалогу як умови та чинника особистісного розвитку, розвитку свідомості та самосвідомості; вищої форми сприйняття та пізнання однієї людини іншою; основи формування міжособистісної взаємодії, гуманних, толерантних, особистісно-розвивальних відносин між людьми	А. Маслоу, Р. Мей, Є.Фромм, К. Роджерс та ін.	[153; 154; 168; 169; 257; 258]

<p>Екзистенційно-рефлексивний</p>	<p>На повазі до унікальності й автономії особистості, активному вивченні усіх сторін її екзистенції, становленні її відповідальності, моральності, автентичності, свободи, власної суб'єктності; розумінні психологічних негараздів через усвідомлення екзистенційних проблем (свободи вибору, відповідальності, ізольованості, пошуку сенсу життя тощо); на способах, якими людина відповідає на них та пошук шляхів, які зроблять життя більш автентичним, повноцінним/екзистенційно наповненим, на розвитку самосвідомості, рефлексивному та ціннісному переживанні власного «Я», усвідомленні значення та цінності власного буття, на власному виборі, відвертості, сенситивності до специфічних моментів у взаєминах і в спілкуванні; на пізнанні та аналізі власного життя, діяльності як умови їх глибокого усвідомлення, критичного переосмислення і конструктивного вдосконалення</p>	<p>Г. Давидова, З.Карпенко, В. Москалець, Г. Радчук, В. Рибалка, Н.Пезешкіан, А.Ленгле, К. Орглер, Р. Мей, М.Савчин, І Семенов, І.Ялом і ін.</p>	<p>[70; 107; 168; 169; 204; 224].</p>
<p>Холістичний</p>	<p>На розумінні людини як холономно запакованої реальності, яку творять такі структурні рівні (холони), як тіло, душа, дух, що становлять єдину комплементарну цілісність, яка визначає трансцендентальну універсальність та доцільність існування людини як одухотвореної істоти; на акцептації людини як ноологічної сутності, що характеризується потенційною універсальністю, творчо-</p>	<p>О.Донченко, З.Карпенко, Н. Савелюк, К. Уїлбер, І.Беляєв, С. Гроф, Ф.Лаут, Д. Леонгард, С.Рей та ін</p>	<p>[19; 62; 76; 77; 106; 218; 219].</p>

	вольовою спрямованістю, іманентною здатністю до вибору добра та заперечення зла, онтологічною готовністю до самопізнання та самовизначення у спосіб самообмеження аж до самозречення заради утвердження трансцендентних духовних цінностей		
Суб'єктно-вчинковий	На вчинку як основному способі розвитку зрілого індивіда – суб'єкта психічної активності (індивідуально та соціально відповідальному творчому акті свідомої сутнісної самоактуалізації людини); на ствердженні себе як зрілої суб'єктності через переживання необхідності «втілення» сутнісного в собі, у покладанні на себе повної відповідальності за самоздійснення і реалізацію відповідального переживання у вчинку	С. Рубінштейн, Г.Костюк, В.Роменець, М. Бахтін, В. Татенко, В.Шульга та ін.	[16; 127; 215; 242; 270].

Додаток М

Таблиця 1.

Перелік відеофільмів, що використовувались в процесі корекційно-розвивальної роботи та їх психологічний зміст

№ н/п	Назва відеофільму	Психологічний зміст
1.	The Shawshank Redemption / Втеча з Шоушенка (1994 р., США)	Життєва криза, позитивні і негативні герої (злочинець і начальник тюрми відповідно), зовнішня показова релігійність, приклад соціального служіння, досвіду «спільного вчинку», сила волі і готовність до вчинку, активна життєва стратегія, відповідальність, суб'єктність, позитивне оновлення особистості після змін у її ціннісній орієнтації.
2.	Молодець Уїлл Хантінг (1997 р., США)	Пошук власного призначення, взяття відповідальності за власне життя, дружба двох героїв (психолог і професор), що відстоюють кожен свою ідеологію, символізує можливість симбіозу двох принципів.
3.	Знайти Форестера (2000 р., США)	Співвіднесення відповідальних власних вчинків сьогодення з перспективами подальшого життя, позитивне оновлення особистості після змін у її ціннісній орієнтації.
4.	Поспішай кохати (2002 р., США)	Презентація конструктивної соціальної та громадянської відповідальності головної героїні, цінність духовно-моральних принципів сучасної дівчини.
5.	Той, що йде у снігах / The Snow Walker (2003 р., Канада)	Життєва «пустеля», пізнання себе, відвага бути собою, усвідомлення смислу життя, цінність життя, родини, вміння розуміти інших, будувати конструктивні взаємини, високі моральні цінності, релігійна віра, самопожертва, наративна компетентність.
6.	Кароль. Людина, яка стала Папою Римським / Karol, un uomo diventato Papa (2005 р., Польща)	Життєвий шлях від щасливого дитинства у добрій сім'ї, сирітство, кризу ідентичності, соціальну активність, пошук покликання, боротьба за суб'єктність на основі християнських чеснот і цінностей – до особистості, що змінила світ на краще, змінила хід історії, хто зробив яскравою нашу епоху. Приклад зрілості особистості аж до визнання людством і Церквою – святість як феномен тілесно-душевно-духовний.
7.	Мирний воїн (2006 р., Німеччина, США)	Цінність самопізнання, виборів та відповідальних вчинків у відповідності з власними принципами.
8.	Монгол (2007 р., Росія, Німеччина, Монголія, Казахстан)	Становлення конструктивної громадянської відповідальності головного героя, віра у власне призначення, вплив власних відповідальних рішень і дій на стосунки людей та управління соціумом.
9.	12 (2007 р., Росія)	Прагнення людини до об'єктивності у прийнятті відповідальних рішень, усвідомлення наслідків прийнятих відповідальних рішень. Вплив особистої відповідальної позиції однієї людини на позицію інших.
10.	Мільйонер із нетрів (2008 р., Slumdog Millioner, США)	Розуміння цінності людського життя, загальнолюдських духовно-моральних цінностей та ідеалів, готовність і реалізація активної життєвої позиції. Усвідомлення необхідності та

		актуалізація готовності до постановки позитивних цілей і життєвих завдань
11.	В гонитві за щастям (2006 р., США)	Активна життєва позиція, психологічна готовність до вчинку, соціальна відповідальність, суб'єктність.
12.	1+1/Недоторканні (2011 р., Франція).	Розуміння цінності людського життя, загальнолюдських духовно-моральних цінностей та ідеалів, позитивна позиція героя фільму, що трансформується з безвідповідальної у відповідальну.
13.	Знедолені (2012 р., США, Великобританія)	Презентація конструктивної громадянської відповідальності головного героя та її вплив на стосунки й долю оточуючих людей.
14.	Поводир (2013 р., Україна)	Прагнення людини до життя, усвідомлення та переоцінка відповідальних вчинків, відповідальність за наслідки вчинених дій.
15.	Століття Якова (2015 р., Україна)	Приклад особистісного становлення головного героя в часи суспільної кризи, війн, вміння будувати конструктивні взаємини, бути автором свого життя, відповідальним перед власною совістю, зберегти самоузгодженість, інтегративність. Сформована самонастановленість, здійснення життєвого завдання. Мотивація до переоцінки цінностей, життєвих пріоритетів, цінність життя.
16.	Жива (2016 р. Україна)	Презентація конструктивної соціальної та громадянської відповідальності головної героїні, цінність духовно-моральних принципів дівчини в часи війни (Другої світової). Високий рівень соціальної та громадянської відповідальності інших героїв, самопожертва, віра у власне призначення., вплив власних відповідальних рішень на життя інших, хід історії.
17.	Номер 44 (2014 р., США, Великобританія, Чехія, Румунія)	Активний прояв громадянської відповідальності головного героя, пошук істини та правди. Шляхи удосконалення односторонньої радянської системи прагненням та роботою декількох однодумців.
18.	Зірки винні (2014 р., США)	Висока цінність життя, вміння жити «тут і тепер» (при невиліковній хворобі бути щасливими), жертвність, позитивні міжособистісні стосунки, цінність родини, автономність особистості, відповідальності.
19.	«Станція призначення – життя» (2008 р., Україна)	Роль правової освіти, свідомого ставлення до сучасних реалій суспільного життя. Демонстрація способу запобігання торгівлі людьми як прояву знецінення людського життя і самої людини як цінності.
20.	Руйнування (2015 р., США)	Приклад внутрішньої боротьби, вчинку в процесі, самоідентифікація «заново» після глибинної життєвої кризи. Особистісна зрілість через переживання життя заново.
21.	Добровольці Божої Чоти (2016 р, Україна)	Активний прояв особистісної, соціальної, громадянської відповідальності в умовах війни. Сформованість життєвого завдання. Зрілість особистості.

Додаток Н

Таблиця 1.

Тематичний зміст 16 занять/сесій корекційно-розвивальної програми, які відбувалися у формі тренінгу

Теми тренінг-курсу	Особистісні властивості, на які акцентується вплив
1. Знайомство	<ul style="list-style-type: none"> – Мотивація на міжособистісну взаємодію; – Навички комунікації, саморегуляції; – Я-концепція, інтернальність.
2. Усвідомлення цінності життя та потреби самопізнання	<ul style="list-style-type: none"> – Рефлексія і прийняття психологічної регламентації спільної діяльності; – Потреба самопізнання як шляху до самоздійснення та щастя; – Актуалізація потреби осмислення життя загалом, визначення сфер своєї життєреалізації.
3. Людська особистість – автор власного життя	<ul style="list-style-type: none"> – Рефлексія цінності та багатоаспектності життя; – Сприйняття себе господарем свого життя; – Я-концепція, локус контролю (інтернальність); – Усвідомлення відповідальності за власне життєздійснення; – Усвідомлення власних цінностей і життєвих смислів.
4. Самоакцептація особистості	<ul style="list-style-type: none"> – Визначення "чистих" і "каламутних" джерел особистості (вроджених схильностей, настановлень, мотивів, емоцій, психологічних станів, життєвих позицій тощо) та їхніх причин; – Саморегуляція; – Осмислення середовища розвитку особистості (життєвих взірців); – Актуалізація самоінтеграції; – Самоприйняття.
5. Становлення позитивної "Я-концепції – концепції свободи"	<ul style="list-style-type: none"> – Осмислення і акцептація власних меж та обмежень; – Актуалізація смисложиттєвих цінностей, досягнення яких стає потребою, а не обмеженням; – Усвідомлення ролі християнської духовності; – Розуміння особистісної свободи як відповідальності; – Актуалізація потреби внутрішньої переміни; – Мотивація до активної життєвої та соціальної позиції.
6. Формування позитивних інтерперсональних відносин	<ul style="list-style-type: none"> – Мотивація щодо конструктивної міжособистісної взаємодії; – Усвідомлення цінності інших людей та їхньої гідності; – Мотивація щодо продуктивного спілкування і досягнення результатів діяльності; – Усвідомлення позитивної ролі конфлікту у житті і розвитку людини.
7. Осмислення потенційних можливостей і перешкод (внутрішніх і зовнішніх, тимчасових і постійних)	<ul style="list-style-type: none"> – Вміння сприймати ситуацію "тут і тепер"; – Рефлексія життєвої історії; – Усвідомлення власних життєвих перспектив; – Цілеутворення; – Актуалізація потреби прогнозувати і планувати діяльність.
8. Можливості подолання складних життєвих ситуацій	<ul style="list-style-type: none"> – Рефлексія власних життєвих перспектив; – Я-концепція; Упевненість у собі; – Розуміння сутності складних життєвих ситуацій; – Обізнаність стосовно особливостей різних стратегій подолання; – Готовність до подолання складних життєвих ситуацій з реалізацією активних позитивних копінг-стратегій; – Осмислення кризи як індикатора накопичення напруги та конфліктів; – Практикум саморегуляції емоційних станів в кризових ситуаціях.

<p>9. Активна життєва стратегія особистості. Актуалізація реальної ідентифікації людини в соціумі</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Усвідомлення власних цілей, цінностей і життєвих смислів; – Усвідомлення себе невід’ємною творчою частиною суспільства; – Визначення власної ролі у суспільному житті; – Навички позитивних інтерперсональних взаємовідносин та конструктивного спілкування; – Усвідомлення позитивної ролі конфлікту в житті та розвитку особистості; – Навички подолання складних життєвих ситуацій з реалізацією активних позитивних копінг-стратегій.
<p>10. Підвищення рівня особистісної інтернальності</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Я-концепція; усвідомлення активного подолання як ознаки особистісного становлення людини; – Рефлексія особистісної відповідальності як свободи; – Навички прийняття рішення; – Потреба прогнозування і планування діяльності.
<p>11. Соціально активна позиція</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Осмислення соціальності як потреби і можливості самореалізації особистості; – Прийняття відповідальності за власне життєреалізування як особистого вкладу в розвиток суспільства; – Навички використання активних копінг-стратегій.
<p>12. Усвідомлення необхідності постановки позитивних цілей і життєвих завдань</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Навички прогнозування та планування діяльності; – Цілеутворення; – Формування активної життєвої позиції; – Необхідність постановки життєвих завдань.
<p>13. Переживання життя як цілеспрямованого і насиченого смислом</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Актуалізація духовно-творчого і морально-творчого потенціалу; – Визнання самоцінності іншої людини; – Усвідомлення її унікального значення для власного життя і розвитку; – Орієнтація на "Я-ТИ-МИ режимну" систему стосунків, тобто інтегративність як здатність до об’єднання в єдине ціле суб’єктності та вчинковості особистості.
<p>14. Становлення особистісної та актуалізація соціальної відповідальності особистості</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Наративна компетентність як основа життєвого завдання особистості; – Буття самим собою (автентичність) як шляху до цілісності, гармонії, самоузгодженості; – Самоусвідомлення і акцептація свого "покликання" через призму єдності духовного (особливо релігійного) і соціального як пункту виходу з кризи особистісної та суспільної.
<p>15. Підсумки</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Підведення підсумків тренінгу; – Оцінка тренінгу загалом та досягнення його цілей; – Визначення перспектив використання здобутих знань і досвіду у подальшому житті.

Додаток П

Таблиця 1.

Тематично-змістове наповнення 16 занять/сесій корекційно-розвивальної тренінгової програми підвищення соціальної відповідальності особистості

Сесія, тема	Мета сесії	Зміст сесії*	Час (год.)
1	2	3	4
1 Цілі тренінгу. Формування групи.	Введення учасників у ситуацію роботи тренінгової групи; прийняття правил групової роботи; формування мотивації на міжособистісну взаємодію, навичок комунікації, саморегуляції; ідентифікування проблеми соціальної відповідальності, усвідомлення наявності проблеми безвідповідальності (системної кризи в суспільстві), ознайомлення з феноменологією соціальної відповідальності особистості, особливостями її формування; визначення потенціалу особистості та тих сфер життя, які вимагають змін; зняття емоційної напруги, скорочення дистанції у спілкуванні.	Повідомлення мети роботи тренінгової групи. Міні-лекція «Соціальна відповідальність особистості як соціально-психологічна і духовна проблема». Групова дискусія «Що означає для мене «бути соціально відповідальним»». Вправа-знайомство «Віконечко» Обговорення правил роботи в групі (за К. Фопелем, 1999). Вправа «Визначення цілей». Вправа «Святковий салют». Вправа «Я бажаю тобі у групі». Вправа «Лист до себе». Вправа «Пазли». Вправа «Знайди однодумців» (Д. Джонсон, 2003). Підсумок заняття. Вправа «Моніторинг емоційного стану учасників групи». Обговорення учасниками отриманого на занятті досвіду. Домашнє завдання: вправи «Угода», перегляд відеофільму (1+1/Недоторканні (2011 р., Франція)).	4,5
2 Усвідомлення цінності життя та потреби самопізнання	Сприяти усвідомленню цінності життя та актуалізації потреби самопізнання, потреби та готовності пізнання себе як «господаря» (автора, суб'єкта) свого життя	Обмін досвідом щодо виконання домашнього завдання. Вправа «Наше привітання». Міні-лекція «Чинники формування соціальної відповідальності особистості». Мозковий штурм «Відповідальність – це мій вибір чи мій обов'язок?». Вправа «Незавершене речення». Вправа «Намалюй своє ім'я».	4,5

	<p>як шляху до самоздійснення та щастя; осмислення життя загалом, визначення сфер своєї життєреалізації; актуалізація потреби осмислення життя загалом, створення позитивної мотивації до занять; рефлексія і прийняття психологічної регламентації спільної діяльності; зняття емоційної напруги, зниження особистісної тривожності, депресивності; актуалізація позитивних емоцій, осмислення власного життя та головних цілей у ньому.</p>	<p>Анкета «Погляд на себе» Вправа «Клинопис». Мозковий штурм «Кардіограма». Вправа «Розмова з долею». Вправа «Мультфільми». Притча «Загадка семи мудреців». Підсумок заняття. Вправа «Моніторинг емоційного стану учасників групи». Вправа «Свято життя» Обговорення учасниками отриманого на занятті досвіду. Домашнє завдання: вправа «Дерево мого життя»; ведення щоденника; перегляд відеофільму (х/ф. Зірки винні (2014 р.,США)).</p>	
<p>3 Людська особистість – автор власного життя</p>	<p>Сприяння прийняттю та життєздійсненню себе як автора власного життя; усвідомлення себе господарем свого життя, а тому відповідального за власне життєздійснення; усвідомлення власних цінностей і життєвих смислів; навчання учасників тренінгу виявляти сильні і слабкі сторони власного особистісного розвитку (можливості та перешкоди, «чисті і каламутні джерела»); унормувати самоставлення та самооцінку. Осмислення</p>	<p>Вправа «Сигнал». Обмін досвідом щодо виконання домашнього завдання. Вправа «Коло асоціацій». Вправа «Символ життя». Мозковий штурм «Як розпоряджатись своїм життям?» Вправа «Мій портрет у променях сонця». Вправа «Занедбаний сад». Міні-лекція «Бути собою – це бути відповідальним за своє життя». Притча «Два верблюди». Тест «Самооцінка». Вправа «Художник». Вправа «Хто я?» Притча «Про життя». Вправа «Святковий салют» (продовження). Образна символізація «Я, Квітка, Дерево». Підсумок заняття. Вправа «Моніторинг емоційного стану учасників групи». Обговорення учасниками отриманого на занятті досвіду.</p>	<p>4,5</p>

	власного життя; формування внутрішньої рішучості, підвищення продуктивності та здатності досягати результатів; підвищення мотивації до праці та отримання більшого задоволення від життя; розширення ціннісних орієнтацій та оптимізація життєвого настановлення.	Вправа «Подорож» (релаксація). Домашнє завдання: вправа «Сенс життя», перегляд відеофільму (Той, що йде у снігах / The Snow Walker (2003 р., Канада)), ведення щоденника.	
4 Самоакцептація особистості.	Визначення "чистих" і "каламутних" джерел особистості (вроджених схильностей, настановлень, мотивів, емоцій, психологічних станів, життєвих позицій тощо) та їхніх причин; формування навичок саморегуляції; осмислення середовища розвитку особистості (життєвих взірців); актуалізація самоінтеграції; сприяння самоакцептації та становленню позитивної «Я-концепції» («Концепції свободи»); актуалізація самоінтеграції, цілісності, самоузгодженості; усвідомлення власної цінності, власного потенціалу; зняття напруги у стосунках з іншими; стимулювання позитивного й	Обмін досвідом щодо виконання домашнього завдання. Вправа «Молекули». Відео-лекція (х/ф. «Руйнування» (2015 р., США)). Вправа «Зорі на небі». Вправа «Святковий салют» (продовження). Вправа «Візитівка». Вправа «Розмова без слів». Вправа «Незвична ситуація». Вправа «Моя автобіографія». Вправа «Картинна галерея». Емоційне сканування «Речі, які колись були...» (Г. Солдатова, 2000). Групова дискусія «Три притчі, що мотивують». Рефлексія власних станів. Підсумок заняття. Вправа «Моніторинг емоційного стану учасників групи». Вправа «Легкі радощі» (релаксаційна). Обговорення учасниками отриманого на занятті досвіду. Домашнє завдання: вправи «Інтерв'ю», (продовження), перегляд відеофільму (Мирний воїн (2006 р., Німеччина, США)), ведення щоденника.	4,5

	об'єктивного ставлення до себе.		
5 Становлення позитивної "Я-концепції – концепції свободи"	Становлення позитивної «Я-концепції – концепції свободи», що передбачає і мотивацію до активної життєвої та соціальної позиції; осмислення і акцептація власних меж та обмежень; актуалізація смисложиттєвих цінностей, досягнення яких стає потребою, а не обмеженням; усвідомлення ролі християнської духовності; розуміння особистісної свободи як відповідальності; актуалізація потреби внутрішньої переміни; мотивація до активної життєвої та соціальної позиції, визначення власних механізмів саморегуляції.	Обмін досвідом щодо виконання домашнього завдання. Вправа «Настрої». Вправа «Фотографії». Повторне переживання травматичних моментів. Вправа «Не бездоганний». Вправа «Я такий, як є» (фіксація м'язового напруження). Вправа «Я справжній, коли ...». Вправа «Моя улюблена гра» (М. Фрай, 2001). Вправа «5 добрих слів» (Г. Солдатова, 1999). Вправа «Ілюстровані цілі» (К. Фопель, 1999). Вправа «Два будиночки». Притча «Чисті і каламутні джерела» (Б. Ферреро, 2008). Саморефлексія. Вправа «Автопілот». Вправа «Вір у себе». Міні-лекція «Вплив християнської духовності на формування соціальної відповідальності особистості». Відео-лекція (д/ф. «Кароль. Людина, яка стала Папою Римським / Karol, un uomo diventato Papa, ч-на 1, (2005 р., Польща)). Вправа «Успіх у минулому». Вправа «Склади настанову іншим людям». Вправа-казка «Вірити та старатися». Підсумок заняття. Вправа «Моніторинг емоційного стану учасників групи». Обговорення учасниками отриманого на занятті досвіду. Домашнє завдання: продовжити вправу «Чисті і каламутні джерела», ведення щоденника, перегляд відеофільму (Мільйонер із нетрів (2008 р., Slumdog Millioner, США)).	5
6-7 Формування позитивних інтерперсональних відносин	Розвивати вміння позитивно спілкуватись (з собою, з іншими, зі світом, з Богом), формувати позитивні міжособові відносини; оптимізувати процес формування адаптаційних можливостей (ресурсів);	Обмін досвідом щодо виконання домашнього завдання. Вправа «Розмова через скло» Вправа «Мій двійник». Відео-лекція (х/ф. Молодець Уїлл Хантінг (1997 р., США)). Вправа «Минуле, теперішнє, майбутнє». Вправа «5 кроків». Образна символізація «Я, Квітка, Дерево». Вправа ««Дзеркало»».	4,5+4,5

	<p>формування мотивації щодо конструктивної міжособистісної взаємодії; усвідомлення цінності інших людей та їхньої гідності; мотивація щодо продуктивного спілкування і досягнення результатів діяльності; усвідомлення позитивної ролі конфлікту у житті і розвитку людини; розвиток адекватного емоційного реагування, формування мотивації на досягнення успіху, зрілих механізмів психологічного захисту, розширення репертуару конструктивної копінг-поведінки; зниження рівня мотивації на уникнення невдач.</p>	<p>Вправа «Асоціативний ряд до слова «толерантність»» Мозковий штурм «Що означає уміти рахуватися одне з одним?». Вправа «Автопілот». Вправа «Я - місто» Вправа «Компліменти». Вправа «Вір у себе». Вправа «Герой». Вправа «Візуалізація емоцій». Вправа «Схожі та різні». Вправа «Якості толерантної особистості». Вправа «Емблема толерантності». Вправа «Як бути толерантним у спілкуванні?». Вправа «Толерантність, інтолерантність і невпевненість». Вправа «Заморожений» Вправа «Скульптура толерантності». Підсумок заняття. Вправа «Моніторинг емоційного стану учасників групи». Обговорення учасниками отриманого на занятті досвіду. Вправа «Ліс» (аутогенне тренування за Шульцем). Домашнє завдання: перегляд відеофільму 12 (2007 р., Росія), ведення щоденника та вправа «Пари дуальностей» (продовження).</p>	
<p>8-9 Осмилення потенційних можливостей і перешкод (внутрішніх і зовнішніх, тимчасових і постійних), Можливості подолання</p>	<p>Формувати адекватну самооцінку, впевненість у собі; сприяти підвищенню рівня аутосимпатії, самоінтересу, самовпевненості; зниженню рівня депресії, тривожності, сором'язливості, дратівливості; агресивності; вивченню мотивів власної агресивної поведінки; визначенню життєвих цілей і</p>	<p>Обмін досвідом з приводу виконання домашнього завдання. Вправа «Пари дуальностей» Міні-лекція «Формування соціальної відповідальності особистості в умовах системної кризи суспільства». Мозковий штурм «Власні способи саморегуляції». Вправа «Ваші дії у критичній ситуації». Саморефлексія. Тест: «Подолання важких життєвих ситуацій (ПТЖС)» Копінг-стратегії. Образна символізація «Я, Квітка, Дерево». Відео-лекція (х/ф. «Поводир» (2013 р., Україна)). Вправа «Мій внутрішній стан». Вправа «Напруження-розслаблення». Вправа «Успіх або програш»</p>	<p>4+4</p>

складних життєвих ситуацій	<p>пріоритетів; формувати вміння сприймати ситуацію "тут і тепер"; рефлексія життєвої історії; усвідомлення власних життєвих перспектив; актуалізація потреби цілеутворення, прогнозування і планування діяльності; актуалізувати, розвивати та закріпити вміння розв'язувати (долати) складні життєві ситуації, ставити (життєві) цілі та завдання, застосовувати активні, позитивні (конструктивні) копінг-стратегії – обирати активну життєву та соціальну позицію; підвищений рівень поінформованості щодо кризи як індикатора накопичення напруги та конфліктів; проводити самодіагностику стратегій виходу зі складних життєвих ситуацій та готовності використання позитивних активних копінг-стратегій; вчити використовувати отримані навички саморегуляції емоційних станів в кризових ситуаціях.</p>	<p>Притча «Чародій і горіхи» (Н. Пезешкіан, 1996). Вправа «Характероутворюючі зв'язки» (А. Кронік, Є. Кронік, 1989). Вправа «Стіна нерозуміння». Підсумок заняття. Вправа «Моніторинг емоційного стану учасників групи». Обговорення учасниками отриманого на занятті досвіду. Домашнє завдання: написати твір-роздуми на тему «Усе в житті не просто так», перегляд відеофільму (х/ф. <u>The Shawshank Redemption / Втеча з Шоушенка (1994 р., США)</u>), ведення щоденника.</p>	
10	<p>Сприяти усвідомленню власних цілей, цінностей і</p>	<p>Обмін досвідом з приводу виконання домашнього завдання. Міні-лекція «Психосоціальні особливості творчого життєздійснення особистості».</p>	4,5

<p>Активна життєва стратегія особистості. Актуалізація реальної ідентифікації людини в соціумі</p>	<p>життєвих усвідомленню невід'ємною частиною визначенню власної ролі у суспільному житті; актуалізувати особистістю потреби і самореалізації; відповідальності за життєреалізування особистого вкладу в розвиток суспільства; власної активної ролі у суспільному житті; функціональну готовність до адекватного реагування на виклики сьогодення; створення емоційного стану з допомогою позитивного промовляння, образної символізації тощо; формувати навички адекватно оцінювати наявні ресурси; навчання саморегуляції та розслаблення; створення умов для формування власної позиції щодо змін, які відбуваються, та почуття власної відповідальності за вчинки та дії; для подолання затисків і безініціативності.</p>	<p>Притча «Свічка». Рефлексування. Вправа «Залежність». Вправа «Герой роману». Вправа «Коло субособистостей» (В. Кузовкін, 2001). Вправа «16 асоціацій». Вправа «Дерево мого успіху» Вправа «Глибинність переживань» Перегляд відеофільму (х/ф. Монгол (2007 р., Росія, Німеччина, Монголія, Казахстан)). Мозковий штурм «Які риси та якості характеру необхідні, щоб стати успішною людиною». Образна символізація «Дім, Замок, Корабель». Підсумок заняття. Вправа «Моніторинг емоційного стану учасників групи». Вправа «Кулька». Обговорення учасниками отриманого на занятті досвіду. Домашнє завдання: написати твір-роздум на тему «Я не гвинтик, а співтворець», перегляд відеофільму (х/ф. Поспішай кохати (2002 р., США)), ведення щоденника.</p>	
--	--	---	--

<p>11 Підвищення рівня особистісної інтернальності</p>	<p>Актуалізувати зорієнтованість на інтегративність як здатність до об'єднання суб'єктності та вчинковості особистості (внутрішньої самоузгодженості, єдності); оптимізувати рефлексивні вміння учасників; закріпити позитивну Я-концепцію; сприяти реалізації активної життєвої стратегії як ознаки особистісного становлення людини; рефлексія особистісної відповідальності як свободи; формувати навички прийняття рішення, потребу прогнозування і планування діяльності.</p>	<p>Обмін досвідом з приводу виконання домашнього завдання. Відео-лекція (х/ф. Знайти Форестера (2000 р., США)). Вправа «Джерела» та «пішаки» (Р. де Чармс). Мозковий штурм «За що і перед ким ми відповідальні». Образна візуалізація «Дім, Корабель, Замок». Тест «Незакінчені речення». Групова дискусія «Формула відповідальності». Вправа «Мій вибір». Вправа «Незакінчені речення» Вправа «Дерево моєї відповідальності». Вправа «Що я хочу змінити». Вправа «Молекули» Вправа «Моя формула і мій герб». Вправа «Хрестоносець» (А. Гнезділов, 2002). Підсумок заняття. Вправа «Моніторинг емоційного стану учасників групи». Обговорення учасниками отриманого на занятті досвіду. Домашнє завдання: написати твір-роздуми на тему «Моя сила у готовності відповідати», перегляд відеофільму (х/ф. В гонитві за щастям (2006 р., США)), ведення щоденника.</p>	<p>4,5</p>
<p>12 Соціально активна позиція</p>	<p>Сприяти осмисленню соціальності як потреби і можливості самореалізації особистості; прийняттю відповідальності за життєреалізування як особистого вкладу в розвиток суспільства; формуванню і закріпленню навичок використання активних копінг-стратегій, реалізації соціальної активності, сприянню лідерському ставленню до життєвих завдань, формувати вміння</p>	<p>Обмін досвідом з приводу виконання домашнього завдання. Вправа «Я – суспільство». Мозковий штурм «В чому проявляється моя соціально активна позиція?». Вправа «Дерево прийняття рішень» Групова дискусія «Що важливіше: шлях чи результат?». Вправа «Творчий потенціал». Вправа «Все в твоїх руках» Групова гра «Політ на місяць». Вправа «Реклама». Вправа «Якщо.., то...». Вправа «Без командира». Вправа «Харизматична особистість». Образна візуалізація «Дім, Замок, Корабель». Вправа «Круїз». Відео-лекція (х/ф. Добровольці Божої Чоти (2016 р, Україна)).</p>	<p>5</p>

	виконувати спільні завдання, організувати спільну діяльність на основі «спільного вчинку».	Вправа «Казка втрюх» Вправа «Головний редактор». Вправа «Кольоровий стілець». Вправа «Груповий портрет». Підсумок заняття. Вправа «Моніторинг емоційного стану учасників групи». Обговорення учасниками отриманого на занятті досвіду. Домашнє завдання: перегляд відеофільму (х/ф. Знедолені (2012 р., США, Великобританія)), вправа «Джерела» та «пішаки », ведення щоденника.	
13 Усвідомлення необхідності постановки позитивних цілей і життєвих завдань	Формувати стійке прагнення до досягнення поставленої мети, навички прогнозування та планування діяльності, цілеутворення, формувати активну життєву позицію. Актуалізувати необхідність постановки життєвих завдань. Формувати внутрішню рішучість, сприяти підвищенню продуктивності та здатності досягати результатів; підвищенню мотивації до активності та досягнення відчуття життєреалізованості; розширенню ціннісних орієнтацій та оптимізації життєвого настановлення.	Обмін досвідом з приводу виконання домашнього завдання. Відео-лекція (х/ф. Номер 44 (2014 р., США, Великобританія, Чехія, Румунія)). Вправа «ПАНКС» Вправа «Перетворюємо проблеми у цілі». Вправа «Життєві завдання». Вправа «Творчий потенціал». Вправа «Ментальна карта» Релаксація та ототожнення себе з цінностями. Діагностика локусу контролю – «Хто винен, коли не щастить?». Вправа «Жити з останнім рішенням». Вправа «Літопис». Образна візуалізація «Стріла». Вправа «Життєво важливі рішення». Вправа «Верстові стовпи мого майбутнього ». Вправа «Шлях до цілі». Підсумок заняття. Вправа «Моніторинг емоційного стану учасників групи». Релаксація та візуалізація загальних моральних понять («добро», «справедливість», «духовність») Обговорення учасниками отриманого на занятті досвіду. Домашнє завдання: написати твір-роздум на тему «Я знаю, як досягти своєї цілі», ведення щоденника.	4,5
14 Переживання життя як цілеспрямованого і насиченого сміслом	Сприяти осмисленню змісту і значення в житті людини, її життєвому самоздійсненні, переживання життя як цілеспрямованого і насиченого смислом,	Обмін досвідом з приводу виконання домашнього завдання. Відео-лекція (х/ф. Століття Якова (2015 р., Україна)). Вправа «Знаки пунктуації». Вправа «Типи самовдосконалення» (Є. Головаха, Н. Паніна). Вправа «Те, що є моїм». Вправа «Довіра до себе».	4,5

	<p>підвищенню рівня особистісної інтернальності. Актуалізація духовно-творчого і морально-творчого потенціалу; визнання самоцінності іншої людини; усвідомлення її унікального значення для власного життя і розвитку; орієнтація на «Я-ТИ-МИ режимну» систему стосунків, тобто інтегративність як здатність до об'єднання в єдине ціле суб'єктності та вчинковості особистості.</p>	<p>Вправа «Життєве призначення». Вправа «Парадокси». Вправа «Глибинність переживань». Вправа «Дерево». Вправа «Дві краплини олії». Вправа «Аксіоми».. Вправа «Синергічність». Вправа «Нобелівська премія» (Г. Солдатова та ін., 2000). Підсумок заняття. Вправа «Моніторинг емоційного стану учасників групи». Обговорення учасниками отриманого на занятті досвіду. Домашнє завдання вправа «Дерево життя», ведення щоденника.</p>	
<p>15 Становлення особистісної та актуалізація соціальної відповідальності особистості</p>	<p>Активізація механізмів соціальної відповідальності особистості через поєднання духовно-творчого і морально-творчого потенціалу; орієнтацію на інтегративність як здатність до об'єднання в єдине ціле суб'єктності та вчинковості особистості. Сприяння і формування навичок самоусвідомлення та акцептацію свого «покликання» через призму єдності духовного (особливо релігійного) й соціального як пункту виходу з кризи особистісної та суспільної. Сприяти наративній компетентності як основи</p>	<p>Обмін досвідом з приводу виконання домашнього завдання. Відео-лекція (д/ф. «Кароль. Людина, яка стала Папою Римським» / Karol, un uomo diventato Papa, частина 2, (2005 р., Польща)). Мозковий штурм «Мое життєве завдання». Дискусія «Соціально цінні якості особистості». Образна візуалізація «Король» (лінія «Дім, Корабель, Замок») Вправа «Якості відповідальної особистості». Вправа «Діаграма відповідальності». Вправа «Переправа». Підсумок заняття. Вправа «Моніторинг емоційного стану учасників групи». Обговорення учасниками отриманого на занятті досвіду. Домашнє завдання: вправа «Переправа» (продовження), перегляд відеофільму (х/ф. Жива (2016 р. Україна)), ведення щоденника.</p>	<p>4,5</p>

	життєвого завдання особистості.		
16 Підсумки	Формування позитивної «Я-концепції», позитивного емоційного стану, сприятливого ставлення до себе (з допомогою позитивного промовляння); розвиток впевненості у собі; оволодіння навичками саморегуляції, релаксації та розслаблення, технологіями життєтворчості; закріплення власної позиції щодо самозмін та змін, які відбуваються, почуття власної відповідальності за вчинки і дії; вміння долати затиски безініціативності; підведення підсумків роботи у групі, створення установки на реалізацію та прийняття активної життєвої позиції, визначення перспектив використання здобутих знань і досвіду в практичній діяльності, особистому й суспільному житті.	Обмін досвідом з приводу виконання домашнього завдання. Вправа «Формула любові». Вправа «Психологічні рецепти». Вправа «Я вдячний тому, що...» Вправа «Лист до себе» Вправа «Зміна перспективи» Вправа «Лабіринт». Вправа «Угода». Вправа «Компліменти». Вправа «Валіза». Вправа «Що я майже забув?». Підсумок заняття. Вправа «Моніторинг емоційного стану учасників групи». Обговорення учасниками отриманого досвіду на занятті та впродовж тренінгу. Домашнє завдання: вправа «Список особистої звитяги та слави». Підсумок роботи тренінгової групи. Заповнення анкети та написання самозвітів. Анкета оцінки ефективності тренінгу Вправа «На біс».	4,5

Примітка. * – рекомендований перелік вправ та методичних рекомендацій [1; 18; 25; 37; 38; 54; 56; 70; 73; 75; 91; 102; 103; 116; 125; 130; 134; 137; 143; 149; 156; 173; 178; 186; 187; 197; 204; 205; 210; 227; 231; 236; 237; 239; 254; 262; 265; 269; 276; 278; 288; 289; 294; 299].

Додаток Р
АНКЕТА
ДЛЯ ОЦІНКИ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ СЕСІЇ

Дата заняття _____ Ім'я _____

Що для тебе було найбільш
корисним? _____

Твої основні помилки у ході заняття

Що тобі найбільше сподобалося?

Що тобі не сподобалося?

Хто з учасників тобі найбільше допоміг? Чим?

Твої зауваження ведучому

Додаток С

МАТРИЦІ-МАРКЕРИ ДЛЯ РЕФЛЕКСІЇ ВЛАСНИХ ПОЧУТТІВ ТА САМООЦІНКИ СВОГО ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ

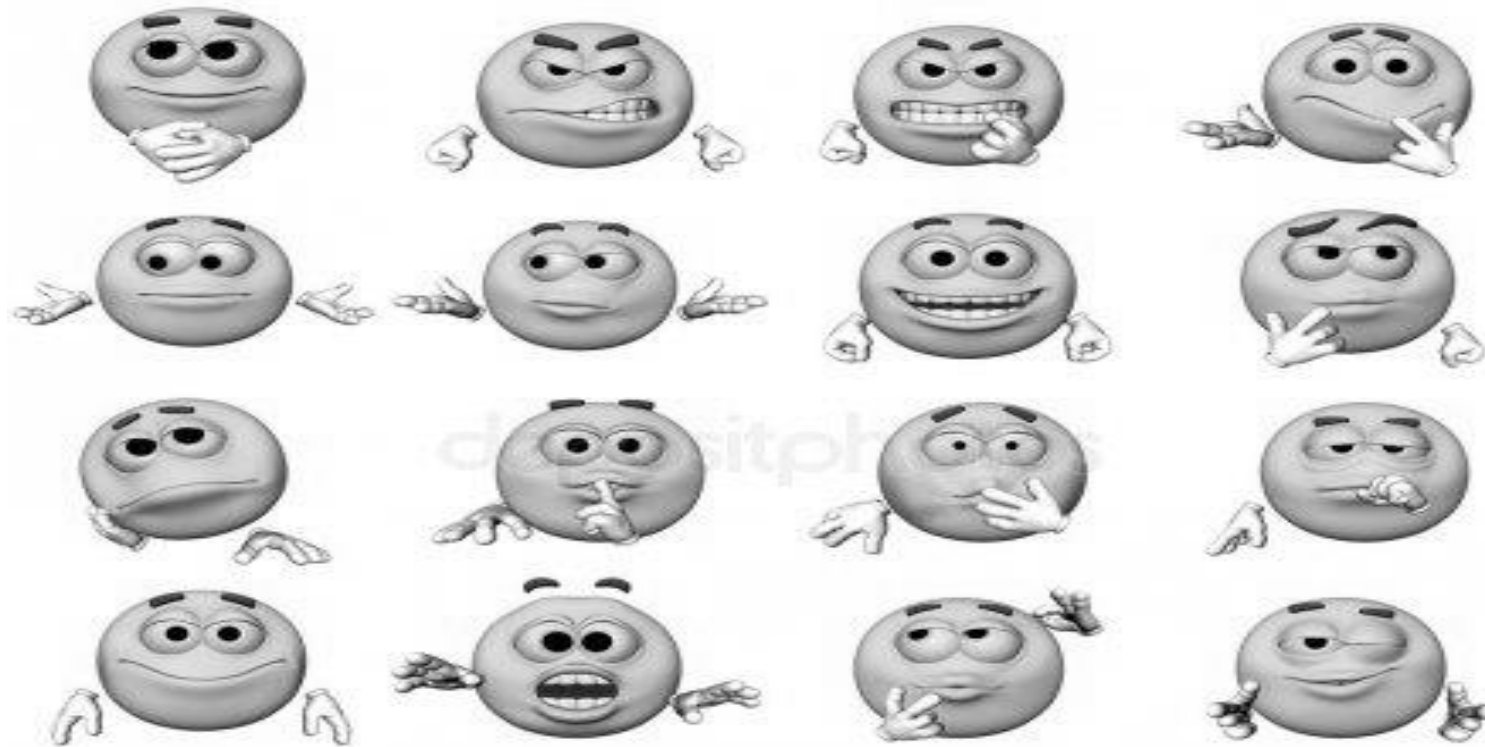
Інструкція: Шановні учасники, цифрами позначте смайлики, що відповідають Вашому стану, думкам, емоціям та ін.:

1 – враження після сьогоднішньої зустрічі;

2 – моє самопочуття на занятті;

3 – настрої, з яким я йду додому.

Сьогодні _____ Ім'я _____

Додаток Т

Анкета оцінки ефективності тренінгу

Прізвище, ім'я _____
 Назва тренінгу _____

Шановний учаснику!

Просимо відповісти на запитання анкети: Ваша думка про минулий тренінг дуже важлива для нас. Ваші відгуки допоможуть зробити нашу спільну роботу ще ефективнішою. Усі Ваші пропозиції та побажання будуть враховані при складанні програми подальшого навчання

1. Наскільки важливою для Вас була тема тренінгу?									
	Важливою		Важко казати		Не важливою				
2. Чи дізнались Ви щось нове для себе?									
	Так		Ні						
Якщо так, то що саме?									
3. Чи зможете Ви застосувати здобуті знання на практиці?									
	Так		Можливо		Ні				
Якщо _____ так, _____ то _____ де саме?									
4. Оцініть насиченість програми новою інформацією:									
	Висока		Середня		Низька				
5. Наскільки послідовно і логічно було викладено матеріал? Відзначте на шкалі від 0 до 10.									
0									10
6. Оцініть обсяг викладеного матеріалу:									
	Недостатній		Достатній		Перенасичений				
7. Наскільки комфортно Ви почувалися під час проведення тренінгу? Відзначте на шкалі від 0 до 10.									
0									10
Коментарії:									
8. Наскільки складно було Вам сприймати матеріал?									

	Легко		Нормально		Важко
9. Оцініть темп викладу матеріалу					
	Швидкий		Нормальний		Повільний
10. Наскільки Ви задоволені роботою тренера? Відзначте на шкалі від 0 до 10.					
0					10
Коментарії _____					
11. Кому ще з ваших знайомих, на Вашу думку, буде корисно взяти участь у такому у тренінгу? _____					
12. Що б Ви порадили змінити в тренінгу? _____					
13. Що Вам особливо сподобалося у тренінгу? _____					

Інструктор _____ Дата _____